

*(Dis)funkcionalnost
društvenog subjekta*
E-ZBORNIK RADOVA

(Dis)funcionalnost društvenog subjekta

E-zbornik radova sa V Karlovačkih dana slobodne misli

Uredila

dr RATKOVIĆ Andrea

Autorke i autori

BANIĆ Hristina

GAJDOŠ Srđan

JANKOVIĆ Igor

KOŽIĆ Štefanija

MANOJLOVIĆ Nina

PETROVIĆ Natalija

RADOSAVLJEVIĆ Duško

SLADEČEK Michal

STEFANOVIĆ Tadija

STEVANOVIĆ Jovana

TODOROVIĆ Stefan

Lektura i korektura

ma TODOROVIĆ Stefan

Izdavač

CENTAR ZA AFIRMACIJU SLOBODNE MISLI

SREMSKI KARLOVCI

2019

*E-zbornik **(Dis)funkcionalnost društvenog subjekta** obuhvata jedanaest nerecenziranih tekstova koji su dostavljeni Uredništvu, a koji su bili predstavljeni na V Karlovačkim danima slobodne misli, međunarodnom interdisciplinarnom studentskom skupu koji je bio upriličen od 31. maja do 2. juna 2019. godine u Sremskim Karlovcima u organizaciji Centra za afirmaciju slobodne misli.*

Realizaciju skupa, kao i objavljivanje Zbornika finansijski je pomogla Opština Sremski Karlovci.

UVODNA REČ

Na izmaku druge dekade XXI veka jedna od bitnih karakteristika (savremenog) čoveka predstavlja upravo sistemska (dis)funkcionalnost. Ovim se potvrđuje da je čovek kao društveni subjekt unapred determinisan, odnosno da mu je kvalitetna i produktivna egzistencija zagarantovana, s jedne strane, sve dok je u funkciji sistema i njegovog uspešnog održanja ili, s druge strane, dokle god istrajava u naporu da se odupre određenom sistemu usled uverenja da mu on donosi mnogo više štete nego koristi.

Iz rečenog se može zaključiti da problem nastaje onda kada se na čovekovo konstituisanje sam sistem, ili pak neki od njemu svojstvenih podсистема ponaosob počne negativno odražavati. Takođe, problem druge vrste se pojavljuje i u slučaju kada sam društveni subjekt svojim (samo)izgrađivanjem, te sebi svojstvenim *logos*-om i *praxis*-om počne dovoditi u pitanje sistem uopšte ili njegove konkretne delove. Tako, primera radi, sistemska funkcionalnost može da se markira kao izrazito negativna pojava u slučajevima kada prioritet ima ona vrsta sistema koja ne vodi računa o zadovoljenju individualnih ljudskih potreba, prava i sloboda, kao što i sistemska disfunkcionalnost može da se markira kao izrazito pozitivna

pojava u slučajevima kada se prioritet daje upravo onom individualnom, te kada se od sistema očekuje da doprinese ostvarivanju onih partikularnih interesa i ciljeva koji imaju pozitivne implikacije i po samu celinu budući da predstavljaju njen integrativni deo.

Stoga, pitanje koje se neminovno nameće tiče se procene relevantnosti funkcionalnosti, ali i disfunkcionalnosti društvenog subjekta i to kako za njega samog tako i za sistem uopšte. Nadalje, s obzirom na to da systemska (dis)funkcionalnost po sebi nije niti isključivo pozitivno niti negativno svojstvo (savremenog) čoveka, važno je voditi računa o osnovanosti kritike koja joj se upućuje. Naime, da li će se (dis)funkcionalnost potvrditi kao pozitivna ili pak negativna zavisi, između ostalog, od samog sistema i njegove strukture, zatim pojedinca i načina na koji je integrisan u isti, kao i implikacija koje proizilaze iz uspostavljene veze između sistema i pojedinca.

Imajući u vidu aktuelne društvene (ne)prilike, utisak koji se neminovno nameće jeste da se čovek sve više usmerava ka tome da bude kako direktno tako i indirektno u funkciji krajnje upitnog društvenog sistema i njime obuhvaćenih podsistema, kao i da je stepen njegove systemske funkcionalnosti određujući za njegovo pozicioniranje, a potom i za mogućnosti crpljenja najrazličitijih benefita. Drugim rečima, sistem je sve manje u

službi društvenog subjekta i stoga mu potonji nije neophodan kako bi se preko opšteg dobra obezbedila i pojedinačna dobra i koristi, već kako bi se zadovoljili limitirani ciljevi interesnih grupacija. Benefiti koje instrumentalizovan društveni subjekt ostvaruje u navedenim okolnostima ne samo da su prolaznog karaktera, već je i njihova pozitivna valorizacija pod znakom pitanja.

Iz tog razloga je važno je imati u vidu da sistemska funkcionalnost neretko za svoje konsekvence može imati pojave poput jednodimenzionalnosti, unifikacije, homogenizacije i totalizujućeg kretanja, odnosno pojave koje kao takve zauzimaju primat u odnosu na afirmativno, slobodno, otvoreno i (samo)kritičko mišljenje i njime podstaknuto delovanje. Nadalje, sistemska funkcionalnost sa sobom može da povlači zatvorenost i ograničenost, a što neretko vodi ka pojavi nacionalizma, homofobije, ksenofobije, mizoginije, verskog fanatizma, revizija prošlosti, „kultura” žrtvovanja i smrti i itd.

Zbog svega navedenog, kao jedan od vodećih izazova sa kojima se suočava savremeni društveni subjekt jeste adekvatno pozicioniranje unutar postojećeg društvenog sistema, kao i njime obuhvaćenih podistema, odnosno, preciznije rečeno, pozicioniranje koje sa sobom neće nositi negativne implikacije po njemu svojstvenu osobenost, te slobodu u mišljenju i

delovanju. Drugim rečima, iznalaženje „prave mere” kada je u pitanju subjektovo angažovanje u korist sistema, ali zarad vlastite dobrobiti, odnosno zauzimanje „zlatne sredine” između sistemskih i vlastitih interesa jeste zahtev na koji čovek kao društveni subjekt treba što uspešnije da odgovori kako bi predupredio dovođenje u pitanje ili čak negiranje sopstvene subjektivnosti.

doc. dr Andrea Ratković

ТАДИЈА СТЕФАНОВИЋ*

Факултет савремених уметности, Универзитет Привредна академија у Новом Саду

ПОЛИТИКЕ ПРЕДСТАВЉАЊА У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ КРАЈЕМ МЕЂУРАТНОГ ДОБА

Политички профил југословенске краљевине, био је суштински преобликован након убиства краља Александра Карађорђевића 1934. године. Друштвено-политички процеси одразили су се на стваралачке праксе, које су експлицирале идеологије представљања у српској архитектури на заласку међуратног доба. Јавне грађевине и јавни простори имали су све монументалнији изглед. Посебно место припало је изградњи култа Краља-мученика, који је суштински одредио меморијални профил српске архитектуре до 1941. године. На заласку међуратног доба у политици представљања српске и југословенске архитектуре све присутније биле су тоталитарне естетичке норме. У карактеристичне примере представљања архитектуре, потребно је уврстити и присуство власти у културним дешавањима овог периода, попут учешћа на светским изложбама у Паризу 1937. и Њујорку 1939, али и у организацији прве изложбе нове немачке архитектуре у Београду.

Кључне речи: политика, представљање, српска архитектура, међуратно доба, краљ Александар, монументализам, тоталитаризам, изложба.

Валовити друштвено-политички пејзаж међуратне југословенске краљевине, формиран је под утицајем оних идеолошких струја које су тенденциозно преводиле њене културне и националне елементе у јединствену слику

* tadija.stefanovic@fsu.edu.rs

интегралног југословенства. То је посебно изражено било после убиства краља Александра Карађорђевића 1934. године, када су југословенске власти повукле потезе који су водили приближавању торалитарном моделу немачке културе. Као делотворан принцип културне размене, идеологије представљања често нису одговарале природи градитељског искуства, које је у српској архитектури свој континуитет потврдило кроз два велика периода, истористички и модерностички, у којима је власт нагињала првом, али није спутавала ни други правац развоја српског неимарства. Вредности које су биле установљене након 1918. године одолеле су искушењима турбулентних међуратних времена све до 1935, када су били дубоко пољуљани системи вредности на којима се до тада темељила међуратна југословенска краљевина. Инициране променама које су се указале у недовољно јасној друштвено-политичкој ситуацији која је наступила са успостављањем намесничке власти кнеза Павла Карађорђевића. Уследиле су промене идеолошког курса и отварање нових тема у српској градитељској култури између 1935. и 1941. године.

Најупечатљивија међу новим градитељским темама била је изградња култа Краља-мученика. Подстакнута трагичним догађајима у Марсеју, споменичка архитектура краља Александра је између 1935. и 1941. године

предњачила у укупној изградњи српске меморијалне баштине. Ово градитељство имало је вишезначни национални контекст, али и замишљени наднационални карактер. У контексту меморијалне посвете и дефинисања друштвеног оквира, ови меморијали афирмисали су национални дух и створали могућу слику уједињена југословенских народа око личности и дела трагично страдалог краља Ујединитеља. Како се то у пракси показало немогућим, идеолозима југословенства у позном периоду југословенске краљевине се изградња култа краља наметнула као логично решење, којим је стварност, ако већ не и реално достижна, могла бити замишљена и представљена у жељеној форми.

Идеолошки осмишљена као део нових стратегија које су југословенску идеју подупрле личношћу трагично страдалог краља – ујединитеља југословенских народа и мученика, који је за нацију положио живот, његови споменици подизани су широм земље, али су најраспрострањенији били на српском националном простору. Реализована су претежно у скулптуралној форми. Елементи архитектонског обликовања најчешће су били испољени у монументалним меморијалима, у којима су комбиновани са скулптуралним методама рада, док су

најређа била спомен-обележја у чистој архитектонској форми.

Са реализацијом идеје о меморијалима краља Александра започето је у Сплиту. Символична тежина овог геста огледала се у настојању да се у месту које је давне 1910. поздравило будућег краља, а на месту приспећа брода Дубровника са телом убијеног краља, буде подигнут спомен-светионик, чиме би било посвећено и трајно обележена место сећања на краља Ујединитеља и краља Мученика, као јавна меморија. Спомен-светионик, једини у опусу меморијала краља Александра подигнут је почетком 1935. године (Рајчевић, 2001, стр. 164-166). Подизање фигуралних споменика краљу Александру у монументалном облику, такође је започето у Хрватској, подизањем споменика у Вараждину и Сушаку (1935), по пројектима вајара Антуна Аугустинчића у току 1935. године. Запажени споменици били су подигнути и у Вуковару и Крагујевцу (1936) по пројектима вајара Марина Студина. Монументални меморијали краља Александра били су реализовани и у јужним крајевима, међу којима су се нарочито истицали споменици у Охриду (1937), дело вајара Сретена Стојановића, и Скопљу (1937), по пројекту Антуна Аугустинчића и Драга Галића. Запажене реализације остварили су и аутори споменика краља Александра у Нишу

(1939) Раде Станковић и Милош Сомборски. Изградња краљевог споменика у Љубљани (1937–1940), дела арх. Јоже Плечника и вајара Лојзе Долинара, била је у раскораку између ауторских замисли и програмских начела државних идеолога који нису имали слуха за слободе уметничког изражавања. Тако је овај споменик, уместо доминантно архитектонске замисли, у форми античких пропилеја, реализован у виду конзервативне споменичке скулптуре, пошто „споменик Блаженопочившем Краљу Александру не спада у античке пропилеје, већ да споменик треба да се подигне у таквом смислу да доминира фигура и ликовна страна”, да то буде југословенски краљ, а не антички херој, представљен „онако како га је народ познавао” (Политика, 1937, стр. 7).

На самом истеку међуратног доба, меморијална скулптура краља Александра досегла је и своје највише домете, оличене у делу вајара Ивана Мештровића, које је изведено на Цетињу (1940). Високе ауторске амбиције испољио је и Антун Аугустинчић, аутор споменика краља Александра у Сомбору (1940). Кулминацију читавог опуса требао је крунисати репрезентативни меморијал у Београду, који је уместо да заокружи ову значајну тему српске меморијалне архитектуре, на крају остао једна од многих закаснелих иницијатива, које су биле симптоматични

показатељи безперспективне нације која је као и много чему, успела да закасни и у подизању једног од најзначајних националних споменика, као што је требао бити престонички меморијал првом југословенском краљу (Стефановић, 2014, стр 517–521).

Сл. 1. Споменик краља Александра, Цетиње, 1940.

По завршетку Другог светског рата, сви споменици краља Александра, са изузетком оних који су подигнути у Марсељу и Паризу, срушени су по налогу комунистичких власти послератне Југославије. Негирање значаја националног и историјског наслеђа, настављено је и у

данашњем времену, у коме још увек није пронађено довољно мотива за подизање достојног меморијала краљу Александру, једној од највећих личности у новијој српској историји.

С друге стране, краљу Александру свакако није недостајало мотива да се давне 1922. године поводом откривања спомен-обележја Незнаком јунаку на Авали свечано обавезе „да ће Он подићи споменик у који ће се сместити кости Незнаког јунака са осталим његовим друговима” (Стојановић, 1937, стр. 14). Иако је реализација краљевог завета уследила тек дванаест година касније, на Видовдан 1934. године, идеја о незнаком јунаку, српском и југословенском, иза које стајао краљ била је реализована по пројекту Ивана Мештровића са завршетком изградње спомен-костурнице, маузолеја Незнаком јунаку 1938. године (Обреновић, 2013, стр. 313–320). Међутим, у коликој мери су краљеви изворни идеали били део нове политике представљања, односно у којој су мери преточени у ово монументално меморијално здање, остало је непознато, али се сматра да је краљ донео преломну одлуку у избору пројекта (Туцић, 2009, стр. 1). Од основне идеје није се значајније одступило. То је и даље била гробница незнаког јунака, јунака који је уједно био и „херој који је постао

парадигма новог Југословена, оног који се жртвовао за остварење највећег идеала“, па стога:

[Н]ије необично зашто је незнани јунак постао централни мотив институционализација колективног идентитета, а сам надгробни споменик подигнут у његову част био најснажнији симболички израз идеологије југословенског национализма (Ignjatović, 2007, str. 213).

Идеолошки обрасци по којима је кројена мера југословенства такође су били део политика представљања у профаном миљеу јавне архитектуре. Политичка условљеност друштвених, културних и градитељских токова забележена је у монументалним јавним здањима (Кадиевић, 1998–1999; Стефановић, 2018). Идентитетски модел са српским и југословенским елементима био је део културне парадигме веома оперативне у оба контекста (Ignjatović, 2007, str. 73). Примордијална и синкретистичка, она је говорила у прилог оних идеја, које су приказивале културне и националне идентитете, у распону од различитих универзалних истористичких до модернистичких модела представљања, чија је подобност за исказивање компетентности или прогресивности градитељске културе иначе била осведочена у југословенској средини (Ignjatović, 2007, str. 74).

Културни закони, често су проналажени у случајевима непостојања јасне политике представљања. Тада су идеологије имале важну улогу у настојањима да утврде

начине на које су супституисале естетске садржаје дела. Сагласно њиховој историјској улози, идеологије су у морфологију представљања биле укључене тако што су усмериле и каналисале политичке амбиције пре свега државних наручилаца, али не нужно и идеолошка гледишта њихових аутора. У својим представљачким праксама, идеологије су биле изузетно корисне, пошто су се морално позиционирале унутар уметничког стварања и практичног деловања. Токови друштвене стварности су у архитектури видели одразе схватања која су представљала много више од идеолошки подобног и политички исплативог остварења којем је наручилац тежио (Kadijević, 2010, str. 6–7).

Прекрајањем сећања и пресложњавањем већ постојећих идеала, формиран је аутономни простор у коме су неимари градили архитектуру и идеолошке оквири у којима су власти могле пројектовати слику замишљеног југословенског света. Стога су политике представљања архитектуре, погодну форму константно тражиле током читавог међуратног периода. Искораци у монументалном правцу нарочито су уочљиви били на примеру архитектуре зграде Главне поште, телеграфа и поштанске штедионице у Београду (1934–1938), делу арх. Василија Андросова (Михајлов и Мишић, 2008; Стефановић, 2018, стр. 151). Умерена линија идеолошког испољавања произашла је из

традиционалног разумевања архитектуре и њеног јавног значаја, па се стога природно надовезала на већ проверене и постојеће градитељске праксе. У том смислу, политика представљања архитектуре није се значајније удаљила од оних норми и схватања која су била доминантна обележја архитектуре четврте деценије XX века. Модернистичко искуство свакако је био доминантно обележје овог периода, али такође и преживели модел позног академизма, који је био суштински укључен у методологију представљања градитељских репрезентата власти.

Сл. 2. Зграда Главне поште, телеграфа и поштанске штедионице,
Београд.

Модернистички простор у пројектовању јавних грађевина се након 1935. године све више отварао. Ауторски набој испољен је у монументалном остварању зграде Ратног ваздухопловства у Земуну (1934–1935), аутора Драгише Брашована (Кадијевић, 1990, стр. 159; Стефановић, 2018,

стр. 148–149). Са подизањем овог дела отворено је ново поглавље у пројектовању јавних грађевина. Слободнији пројекти постали су део нове политике представљања, у којој ауторска перцепција архитектуре није реметила идеолошки простор југословенског друштва.

Своју ауторску орјентацију, Брашован је показао на још два монументална антологијска здања, згради Државне штампарије у Београду (Илијевски, 2012) и палати Дунавске бановине у Новом Саду (1939) (Kadijević, 1993, str. 47; Станчић и Лазовић, 1999). Ове грађевине следиле су правац испољавања монументалне идеје који је био карактеристичан за архитектуру јавних грађевина на заласку међуратног доба. Символи архитектуре постали су симболи политичког деловања и друштвеног позиционирања унутар пракси представљања која је у корпусу јавних грађевина које су репрезентовале државу и власт, пројектовале слику нације, недовршену и непотпуну, али ипак по свему у облику и обиму који је одговарао замишљеним идеалима југословенства.

Сл. 3. Палата Дунавске бановине, Нови Сад.

Слична пројекција, нејасна и магловита, била је карактеристична и за естетику павиљона Краљевине Југославије на светској изложби у Паризу 1937. године, аутора Јосифа Сајсла (Ignjatović, 2008). Будући да визуелни идентитет југословенске архитектуре није постојао, прагматична политика представљања прихватила је градитељску форму чија је еклектичка естетика настала културним захватањима у национално и фолклорно наслеђе југословенских народа. Карактеристичне визуелне форме биле су уклопљене у прозаични мозаик југословенске културе. Сајслово пројектно решење, означило је све јасније окретање југословенских власти немачком политичком и културном моделу. У том смислу, архитектонско решење југословенског павиљона је прихватило је „огољени, архаички и ‘метаисторијски’ класицизам немачког павиљона” (Ignjatović, 2007, str. 92).

Сл. 4. Павиљон Краљевине Југославије, Париз.

У сличном идеолошком формату реализован је југословенски изложбени павиљон на Светској изложби у Њујорку 1939. године, делом типски, а делом ауторски пројекат Ернеста Вајсмана (Стефановић, 2014, стр. 79). Политика представљања предвидела је да програм југословенског павиљона свету представи „срце и слику наше земље” (Политика, 1939, стр. 4). Југословенска нација виђена је као „народ једне крви”, а из Њујорка је стизала порука и жеља у исто време, „Југословенима, Србима, Хрватима и Словенцима [...] Волите се међу собом као браћа па ће вас и цео свет волети” (Политика, 1939, стр. 4). Павиљони у Паризу и Њујорку нису били једини примери политике представљања југословенске ефемерне

архитектуре, којима је власт показала интересовање за партиципирање националних елемената у сложеним садржајима својих изложбених презентација, али су били њени најзначајнији примери (Стефановић, 2014, стр. 80).

Чини се да је последња прилика да се југословенска архитектура идентитетски профилише пропуштена на светској изложби у Њујорку. Продубљивање политичке сарадње између Југославије и Немачке снажно се осећало у југословенској култури, у којој су политике представљања архитектуре све више попримале монистичке тоталитарне обресе. Монолитна естетика тоталитарне номенклатуре постајала је све очигледнија у изразитој монументализацији јавних грађевина и јавних простора. Одједи тоталитарних естетичких норми су градитељску кулминацију досегли у освит Другог светског рата. Дотадашња пракса идеолошког плурализма, у којој је долазило до честих сучељавања позиција, симултане идеологије представљања све су се више повлачиле пред затвореним, репресивним монистичким системима власти, према којима су југословенске власти на истеку међуратног доба показале нескривене склоности, и које су своје потврде добиле у архитектури јавних државних објеката (Kadijević, 210, str. 7).

Тоталитарни модели представљања су архитектуру јавних објеката идеолошки усмерили у одређеним контекстима њихове примене. Архитектура је политичку примену имала од времена најстаријих институција власти. Будући да она у односу на друге уметности:

[О]стварује најнепосреднији утицај на човека, који је са њом у непрестаном контакту. Архитектонски објекти, не само што одражавају ставове људи који су их направили и људи за које су саграђени, него и активно обликују људско понашање (Kadijević, 2005, str. 44).

У српској архитектури позног међуратног доба, били су прикључени стратегијама идеолошког деловања, и друштвено ангажовани у смеру кристалисања југословенског културног пројекта. Међутим, уместо тога, југословенска парадигма допуњена је новим слојевима забуна и контрадикторности, па је унитарна форма југословенства њеним идеолозима још једном измакла. Тоталитарне идеје следиле су праволинијски ток политички подобног стваралаштва, које се одвијало далеко од реалности, потреба и очекивања југословенског друштва, слутећи скору пропаст југословенске краљевине.

Архитектонски монументализам тоталитарног типа, најзапаженије реализације имао је у Београду, где се најпотпуније развио деловањем политичких структура које је власт инсталирала у тадашњем Министарству грађевина.

Главни примери тоталитарног монументализма били су испољени кроз две карактеристичне праксе представљања, заступљене у умеренијој линији, која је идеје црпела у дифузном и синтетичком карактеру српске и југословенске међуратне архитектуре, и строгој, која је своје узоре пронашла у директним немачким узорима монументалне архитектуре.

Синтетички правац представљања био је део идеолошки усмерених политика, али не и директно контролисаних од стране власти. Политика представљања која је испољила овакве идеје неговала је компромисну линију шире схваћене монументалне архитектуре, која је своју тоталитарну форму достигла посредно, из честих покушаја да се премосте и приближе суштински удаљене естетике, а не директним наметањем или преузимањем унапред задатих естетских норми. Један од најуспелијих примера оваквог пројектовања јесте зграда Државне маркарнице у Београду (1939–1941), дело арх. Јосифа Најмана (Ђурић Zamolo, 1992, стр. 232–233; Стефановић, 2018, стр. 154).

Строга линија се у архитектури јавних објеката манифестовала тек на малом броју градитељских примера, међу којима је свакако најзначајнији зграда Министарства

грађевина у Београду (1939), дело арх. Гојка Тодића (Стефановић, 2018, стр. 153). Ово здање је сопственим примером показало у ком правцу су југословенске власти виделе будући развој српске архитектуре, правац који је представљен управо у оном монолитном формату, који је био директно преузет од немачких узора.

Сл. 5. Министарство грађевина, Београд.

Идеолошки позиционирана и опредељена, српска и југословенска архитектура је на истеку четврте деценије своју инспирисаност и надахнутост строгим немачким узорима видела и у директној сарадњи са реномираним немачким градитељима. Из ове сарадње произашла је политика представљања која није одражавала укус југословенске, већ немачке средине, о чему сведоче

монументални пројекти за Олимпијски стадион у Београду, арх. Вернера Марха (1940) (Маневић, 1984, стр. 300–304; Марковић, 2013).

Културна и политичка сарадња са немачким властима крунисана је изложбом нове немачке архитектуре у Београду октобра 1940. године. То је била прва изложба национал-социјалистичке архитектуре у иностранству. Одржана је у Немачком павиљону на Сајмишту под покровитељством кнеза намесника Павла Карађорђевића. О великој пажњи која је била посвећена овом догађају, сведочи присуство кнеза Павла, који је отворио изложбу, кнегиње Олге, читавог државног врха и дипломатског хора. То је био својеврсни преседан, будући да чланови владарске династије лично учешће нису узимали ни на највећим националним светковинама, укључујући и оне које су биле приређене у част краља Александра и других великана из династије Карађорђевића (Стефановић 2018, стр. 421). Дубоко укорееена у политичком поимању стварности, политика представљања је културне садржаје пронашла у усмереним и контролисаним друштвеним токовима, у тоталитету идеја и њихових садржаја.

Политике предстаљања у српској архитектури крајем међуратног доба испољене су у обиму и формату који је

спроводила политичка структура, коју је до трагичне смрти 1934. године предводио краљ Александар, виђен и представљен као Ујединитељ. То је омогућило да се улога архитектуре препозна у могућностима дубљег и обухватнијег сагледавања и представљања елемената идеологија у духу једног времена. Карактеристични примери представљања били су усмерени све већим присуством власти у културним токовима. Архитектонски дискурс био сувише разводњен током већег дела међуратног доба, али је на његовом истеку почео да се сужава и згушњава у приметном застрањивању и радикализацији политике представљања државне архитектуре, која је тиме негирала слободне ауторске вредности које су биле досегнуте у минулим временима. Перманентно неопредељена, с разлогом, или без њега, чињеница је да током међуратног периода српска архитектура није била идеолошки оптерећена до мере у којој би њен природни развој био онемогућен. Када су крајем четврте деценије XX века, идеолошки окови постали претешки, почело је урушавање читавог југословенског друштвено-политичког и културног поретка, који је окончан нагло, као што је био и наметнут. Југословенски свет грађен је са великим очекивањима, али је остао неразвијен и недоречен, започет али не и довршен пројекат, баш као и политика представљања његове

архитектуре. Била је она присутна тек парцијално, највише у тежњама и не могућностима да се друштвено позиционира и културно утемељи.

ЛИТЕРАТУРА

- Ignjatović, A. (2007). *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Ignjatović, A. (2008). Peripheral Empire, Internal Colony: Yugoslav National Pavilions at the World Exhibitions in 1925 and 1937. *Centropa* VIII, 2, 186–197.
- Илијевић, А. (2012). Државна штампарија архитекте Драгише Брашована: значај архивских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског наслеђа. У *Индустријско наслеђе – проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, cd-rom. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Кадиевић, А. (1990). Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887–1965). *Годишњак града Београда*, XXXVII, 141–173.
- Kadijević, A. (1993). Novosadski opus arhitekta Dragiše Brašovana. *Projekat*, 1, 45–47.
- Кадиевић, А. (1998-1999). Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века. *Историјски часопис*, XLV–XLVI, 255–277.
- Kadijević, A. (2005). Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji: uticaj stranih totalitarnih političkih ideologija u srpskoj arhitekturi četvrte decenije XX veka. *DaNS*, 51, 44–47.
- Kadijević, A. (2010). Ideologije i arhitektura u kontekstu duha vremena. U *Ideologije i ideali: prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini*, 4-11. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
- Маневић, З. (1984). Архитектура и политика (1937–1941). *Зборник за ликовне уметности*, 20, 293–308.

- Марковић, И. Р. (2013). Провокација нове естетике; два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду. *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 41, 166–177.
- Михајлов, С. и Б. Мишић. (2008). Палата Главне поште у Београду. *Наслеђе*, IX, 239–264.
- Обреновић, В. (2013). Српска меморијална архитектура 1918–1955. Докторска дисертација. Универзитет у Београду. Филозофски факултет.
- Рајчевић, У. (2001). *Затирано и затрто*. Књ. 1. *Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије*. Нови Сад: Прометеј.
- Стефановић, Т. Б. (2018). Монументално и монументализам у архитектури међуратног Београда. *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 46, 141–159.
- Стефановић, Т. (2018). Изложба нове немачке архитектуре у Београду 1940. године. *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, 161, 419–434.
- Стефановић, Т. (2014). Токови у српској архитектури (1935–1941). Докторска дисертација. Универзитет у Београду. Филозофски факултет.
- Туцић, Х. (2009). *Споменик Незнаоком јунаку на Авали*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Đurić Zamolo, D. (1992). Jevreji – Graditelji Beograda do 1941. Godine. *Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja*, 6, 216–242.
- Станчић, Д. и М. Лазовић. (1999). Бановина. Нови Сад: Прометеј.

ИЗВОРИ

- Политика. (1937). Најзад је решено питање пројекта професора г. Плечника за споменик Краљу Александру у Љубљани. *Политика*, 28. октобар 1937, 7.
- Политика. (1939). Отварање нашег павиљона на Светској изложби у Њујорку. *Политика*, 25. мај, 1939, стр. 4.

Стојановић, М. Ј. (1937). Како су пронађени посмртни остаци нашег незнаног јунака и како му је подигнут садашњи споменик на Авали. *Политика*, 5. октобар, стр.14.

Tadija Stefanović

Faculty of Contemporary Arts, University Business Academy in Novi Sad

THE POLITICS OF REPRESENTATION IN SERBIAN ARCHITECTURE AT THE END OF THE INTERWAR PERIOD

Summary

The political profile of the interwar Kingdom of Yugoslavia went under a crucial change after the assassination of King Alexander I Karadjordjevic in Marseille in 1934. The Yugoslav political elites made decisions that would steer the direction of socio-political activities, quite intentionally, toward the convergence with German Reich, personified by the monolithic totalitarian order. As an effective principle of cultural exchange, these decisions lead to refined and gradual radicalization of local political positions, which inevitably lead to the reorganization of cultural norms in the Yugoslav society. These processes were also reflected in the architectural practices that made explicit the ideologies of the representation of architecture during the late interwar period. By the rejection of the principles of the Unitarian politics, in the scope and the format carried out by the political structure lead by King Alexander until 1934, seen until then as The Uniter, was not compensated with the insistence on the building of the cult of The Martyr King. The role of architecture gained special emphasis owing to the fact that it offered deeper and wider interlacing and representation of the elements of the ideology of the time. Apart from the abovementioned, the architectural discourse lead also to a digression and radicalization of the position of the state architecture, which openly adopted and disseminated the patterns of the „New Tradition“ of monolith, hyper-monumental architecture of the German Reich, in accordance with the Yugoslav conditions. The exhibition of new German architecture organized in Belgrade in 1940 as the first exhibition of the national-socialist architecture outside Germany certainly contributed to it, as it was attended by the heads

of state lead by the regent Pavle Karadjordjevic. These emerging processes broke abruptly with the war of 1941, so that the efforts to introduce the totalitarian architectural poetics did had not left any deeper traces. Thus, the politics of the representation in Serbian architecture of the late interwar period remained truncated, bursting forth only partially, and the efforts to define it in the social and cultural terms thwarted.

Key words: politics, presentation, serbian architecture, the interwar age, king Alexander, monumentalism, totalitarianism, exhibition.

ŽIVOT U ZAMCI POLITIKE: Češki period Milana Kundera

Stvaralaštvo Milana Kundera, njegov „češki period”, s posebnim osvrtom na dela *Šala*, *Knjiga smijeha i zaborava* i *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, sudbina njegovi junaka, čiji su životi omeđeni znatnim uplivom politike, istorijskih okolnosti u kojima žive svoje „male živote”, zamka iz koje ne mogu pobeći, tema je našeg istraživanja.

Ključne reči: Kundera, politika, Češka, *Šala*, *Knjiga smijeha i zaborava*, *Nepodnošljiva lakoća postojanja*.

*(...) da je od sada njegov život samo
tragična farsa koju ispisuju ljudi skoro
isto toliko moćni kao bogovi.*
(Danilo Kiš)

*Borba čovjeka protiv vlasti je borba
pamćenja protiv zaborava.*
(Knjiga smijeha i zaborava, 8)

* vpans2010@gmail.com

**Prolog – Presretnuti telefonski razgovor Dobrice Ćosića i
Radovana Karadžića¹**

Dobrica Ćosić: *Hag je Minhen.*

Radovan Karadžić: *Da, da.*

Dobrica Ćosić: *To je jedan novi Minhen, nove epohe, nije bukvalno sve isto ali istorija ima neke svoje determinacije koje se ne okončavaju onako kako se nama čini.*

Radovan Karadžić: *Na starom kontinentu je sve staro. Sve je to stereotip. To je sve stereotip. Sve se ponavlja.*

Dobrica Ćosić: *Ovde radi istorija. Pojavila se jedna teorija u filozofiji: kraj istorije; to su počele neke budale da šire...*

Radovan Karadžić: *Ma kakvi...*

Dobrica Ćosić: *Međutim, istorija radi punom parom.*

Radovan Karadžić: *Ma kak' i...*

Dobrica Ćosić: *Kostimirana...*

Radovan Karadžić: *Tek će evropski nacionalizam da se razbukta. Oni misle da je prošlo vreme nacionalizama. Ma nema govora. Kakvi to... to će Slovenci da nestanu zbog tih evropskih nacionalizama.*

Dobrica Ćosić: *Ma kakvi to će čitavi narodi da potonu i države i...*

Radovan Karadžić: *Da potonu potpuno, da postanu privjesci, obični.*

¹ Vođen je 8. juna 1991. godine.

Dobrica Ćosić: *Apsolutno.*

Radovan Karadžić: *Ovaj Havel je uništio Čehoslovačku.*

Dobrica Ćosić: *E taj naš kolega postade takva budaletina. Mali je bre on.*

Radovan Karadžić: *Mali je, mali čovečuljak. I vidite da ta srednjeevropska filozofija...*

Dobrica Ćosić: *Ništa.*

Radovan Karadžić: *Ništa nema tu sokova. To nema fundamenta uopšte.*

Dobrica Ćosić: *Slušaj, pa nije slučajno. Oni imaju dva najizrazitija pisca.*

Radovan Karadžić: *Kundera.*

Dobrica Ćosić: *Ne, ne, ne...*

Radovan Karadžić: *Nego?*

Dobrica Ćosić: *Švejka i Kafku.*

Radovan Karadžić: *Da, da...*

Dobrica Ćosić: *Jedan zajebava se...*

Radovan Karadžić: *... a drugi se žali stalno.*

Dobrica Ćosić: *Okončava...*

Radovan Karadžić: *Da jeste.*

Dobrica Ćosić: *Okončava istoriju.*

Radovan Karadžić: *Da, da...*

Dobrica Ćosić: *I čovekove aktivnosti.*

Radovan Karadžić: *Da, da*

Dobrica Ćosić: *Taj erotizam, šta to sve znači Kundera i sve to društvo.*

Radovan Karadžić: *Da, da tačno, tačno.*

Dobrica Ćosić: *I kad se gleda ta cela istorija i pogledaš umetnost ništa originalno ta srednja Evropa nema.*

Radovan Karadžić: *Pa ne može mit da napravi.*

Dobrica Ćosić: Sem katoličanstva, ona nema ništa.

Radovan Karadžić: *Ništa, ništa... i to je neko prljavo katoličanstvo koje se stalno žali i tuži se. I mislim da nema tužnije stvari nego slovenski narod koji je katolički.*

Dobrica Ćosić: *Jeste to je...*

Radovan Karadžić: *Zaista sudaren sam sa sobom.*

1. Milan Kundera češki pisac

*Od Bulgakova i njegove fantastične parodije
možda ni jedan slavenski pisac nije tako parodirao
zbilju kao Kundera.
(Predrag Matvejević)*

Milan Kundera je prvog aprila ove godine napunio 90. godina. Češki pisac, decenijama u egzilu u Francuskoj, stvaralac zamašnoga dela, *Terra Kunderiane*, član magične trojke – „3K”, tri krunska princa književnosti, Kiš, Konrad, Kundera, koja je ponajbolje književnost Srednje Evrope prelila u tokove svetske književnosti druge polovine XX veka.

Rođen kao Čeh, 1. aprila 1929. godine u Brnu, Kundera odavno živi u Francuskoj. Njegova država, Čehoslovačka, oduzela mu je 1978. godine državljanstvo, i tako njega, jednog od svojih najpoznatijih pisaca oterala u prinudni egzil. Kundera je u Brnu završio srednju školu. Studirao je književnost i estetiku na Karlovom univerzitetu u Pragu, ali je napustio i prešao na prašku Filmsku akademiju (FAMU), gde je posle diplomiranja predavao svetsku književnost.² Kao mlad pristupa Komunističkoj partiji, odakle ga izbacuju zbog „protivpartijskog delovanja”. Ipak, poletno učestvuje u događajima 1968. godine, u „Praškom proleću”. Nakon sloma *Proleća*, biva isključen iz Udruženja pisaca, prinuđen je da prekine sa profesorskim radom na Filmskoj akademiji, njegovi pozorišni komadi se skidaju sa repertoara, njegove publikacije bivaju zabranjene i uklonjene iz knjižara. Prinuđen je da radi razne stvari:

nakon okupacije Praga i nekoliko godina teškog i neugodnog životarenja u drevnoj prijestolnici na Vltavi (u ‘Knjizi smijeha i zaborava’ opisuju se mjestimice ti tmurni dani, kad je pod tuđim imenom pisao horoskope za omladinske novine, za svoj svakodnevni kruh)” (Matvejević, 1982),

– da bi se 1975. godine preselio u Francusku.

² Među ostalima i brojnim studentima iz bivše Jugoslavij. Vidi: Marković, Goran. 1990. Češka škola ne postoji. Beograd: Prosveta. Predavanja na FAMU je su mu bila osnova za knjigu *Umjetnost romana* (1960).

Prvu zbirku pesama *Čovek, široki vrt* objavio je 1953. godine³. Roman *Šala (Žert)*, završen je u Pragu 1965. godine, gde je i objavljen 1967. godine, u Parizu je preveden krajem 1968. godine, u Zagrebu 1969. godine. Za tu knjigu Predrag Matvejević kaže: „Imala je toliko odjeka da se moglo pretpostaviti kako će ubuduće pisca svoditi najviše na taj roman (To se djelomice i obistinilo.).” (Matvejević, 1982)

Napisao je zatim, kao svojevrsni obračun sa sopstvenom komunističkom prošlošću, romena *Život je drugde (Život je jinde)*, 1973. godine i *Oproštajni valcer (Valčík na rozloučenou)*, 1976. godine. Ove romane je objavio u Francuskoj, jer je znao da ih ne može objaviti u Češkoj. I posle odlaska u Francusku nastavio je da piše o Češkoj⁴. Češkim vlastima se takva njegova delatnost nije sviđala, pa su mu oduzeli državljanstvo, nakon objavljivanja *Knjige smeha i zaborava (Kniha smíchu a zapomnění)*, 1978. godine. Godine 1984. objavio je *Nepodnošljivu lakoću postojanja (Nesnesitelná lehkost bytí)*⁵. Nakon slave kojom je ovenčan zbog ovoga romana, i kada je Kundera postao velika književna zvezda, nastavio je da živi u Francuskoj i piše na češkom jeziku.

³ Ostale zbirke pesama su mu *Poslednji maj* (1955) i *Monolozi* (1957).

⁴ Kundera skoro uvek piše Češka.

⁵ Kasnije je po njemu snimljen film sa Žilijet Binoš i Danijelom Dej-Luisom, u režiji Filipa Kaufmana, 1988. godine.

Inače, Matvejević tvrdi da se Kunderin kritički pogled nije zaustavio na onom iskustvu koje je stekao u takozvanom *realnom socijalizmu*: Kundera sa svojim svakovrsnim багаžом, nije moga biti zaslepljen stvarima koji postaju magnet za oči emigrantima iz zemalja oskudice. Nije prihvatio ulogu disidenta: „Za jednog romansijera - a ja sebe nazivam romansijerom jer se tim bavim – to je izraz koji uprošćava smisao, jer ne možete biti romansijer-disident, kao što političar ne može biti političar-kubista”. (Matvejević, 1982)

Mišljenja o kasnijim Kunderinim delima, *Besmrtnost* (*Nesmrtelnost*), poslednja njegova knjiga napisana na češkom jeziku, *Usporavanje* (*La Lenteur*), *Identitet* (*L'Identité*) i *Neznanje* (*L'Ignorance*), izrazito su podeljena, posebno oko njegovih dela koje je pisao na francuskom jeziku. Tako je bilo i 2014. godine, kada je Kundera objavio roman *Praznik beznačajnosti* (*La fête de l'insignifiance*), u kojem četvorica muškaraca šetaju Parizom i pripovedaju, sa svim obeležjima Kunderinog stila, na humoristično-tragičan način, o privatnim problemima. Oko knjige, koja se dosta dobro prodavala u Evropi, kritika se dobrano podelila, gde su pojedinci hvalili roman kao remek-delo, dok je za druge ta knjiga samo *grč starosti*.

Kao i Kiš, koji je govorio: „Stanujem u desetom arondismanu i ne bolujem od nostalgije”, i Kundera živi

povučeno. Više ne daje izjave za novine. Ne razmišlja o povratku u Češku. Kada ode tamo, ode inkognito. Kaže: „Poneo sam moj Prag sa sobom, miris, ukus, jezik, predele, kulturu”. Na njegove knjige se dosta dugo čekalo u Češkoj, jer su se počele štampati tek 90-ih, da bi *Nepodnošljiva lakoća postojanja* bila objavljena 2006. godine. Kao mali korak u vraćanju Kundera u kulturni život Češke, premijer Andrej Babiš mu je vratio češko državljanstvo. Kundera se o tome nije izjašnjavao.

Na osnovu teme koju smo sebi zadali, „Život u senci politike: Češki period Milana Kundera”, pokušaćemo da na osnovu romana *Šala, Knjiga smijeha i zaborava*, te *Nepodnošljive lakoće postojanja*, uočimo osnove faktore koje aktere Kunderinih romana ograničavaju u ostvarenju njihovih životnih i profesionalni planova, odnosno, uticaj politike i političkih režima na njih.

2. Češki period: *Šala, Knjige smijeha i zaborava*, *Nepodnošljiva lakoća postojanja*

2.1. *Šala*

Našao sam se izvan svoga životnog puta.
(Šala, 65)

Dvadeseti vek je porodio dva najstrašnija politička, totalitarna režima, koja su svojim, ali i državljanima drugih

zemalja doneli rat, razaranja, držanje u pokornosti, oduzimanje života i bezbrojne druge bestijalnosti – Staljinov SSSR, sa Gulagom i Hitlerovu Nemačku sa Holokaustom, kao svojim reprezentima.

Češka (i Slovačka) je od 1945. do 1990. godine bila član istočnog bloka, pod kontrolom SSSR-a. Politički procesi koji su se javljali u Moskvi, nužno su se prelivali u zemlje „lagera”, tako i u Češku. Optimizam u SSSR-u, širio se i u Češkoj; borba protiv špijuna u Moskvi, imala je svoju varijantu i u Pragu; lov na veštice u SSSR-u imao je svoju verziju i u Češkoj; baš kao i u svakoj drugoj pripadajućoj zemlji. Socijalizam je morao biti organizovana cvetna izložba, ali su svi izloženi primerci morali biti isto upakovani. Izletanje i solo akcije nisu bile poželjne niti dozvoljene. Ali, moralo se nekako živeti, uprkos željama da se svi privedu kolektivnoj sreći. Tu nekako započinje tragični zaplet Kunderine *Šale*⁶.

Mlad čovek, pritom student i komunista, Ludvik, u nastupu jarosti, svojoj devojci šalje razglednicu, na kojoj napiše: „Optimizam je opijum za narod! Zdrav duh zaudara na glupost. Živio Trocki!” (Šala, 45) Tu prestaje sfera privatnosti i intimnosti i javlja se totalitarizam na delu. Za neumesnu i

⁶ Aleksandar Ilić kaže: „Poetiku šale i zbilje nazvali smo ključnom u Kunderinom delu”. (Ilić, 2000, str. 12)

bezazlenu šalu, Ludvik biva kažnjen isključenjem iz partije i sa fakulteta. Totalitarni režim ne dozvoljava smeh i dovođenje u pitanje njegovih „svetih krava”, nezavisno od toga da li su one ispravne. Nije na pojedincu da ih dovodi u pitanje! Reči izrečene u privatnom krugu, ili napisane na reazglednici, nisu vlasništvo onih koji komuniciraju, one su optužnica za nepažljivog Ludvika, koji se ponadao da su one samo način da malo provocira svoju devojk. Ista mu kaže, podvlačeći suštinu totalitarno organizovanog društva: „Član si Partije i Partija ima pravo da zna ko si i kako misliš.” (Šala, 54)

Kunderina *Šala* priča o, u osnovi, tragikomičnom položaju pojedinca u režimu totalitarne države, sa iznijansiranošću likova, sudbina, raspleta i ishoda. Sam Ludvik, ipak je u stanju da ostvari naučnu karijeru, nakon godina izopštenosti i odslužene kazne. Naravno, entuzijazma i poleta više nema, nastupa ljutnja i ogorčenost na drugove i kolege koje su ga prognale iz svoga kruga. Spreman je na osvetu, ovaj put više na ličnom, nego na političkom nivou. Na kraju romana Ludvik shvata da njegova šala-osveta, neće doneti ni smeh ni njegovo zadovoljstvo, niti će se stvari dovesti na svoje mesto, tako što će se politikom devastiran Ludvikov život restaurirati osvetom, u kojoj on unesreći one koji su to njemu uradili pre više godina. Ovakvi završetkom romana Kundera nam sugerise češku (?) realnost svoga doba – nemoć pojedinca da kontroliše i

upravlja sopstvenim životom u sukobu sa svetsko-istorijskim događajima. Sa veoma upečatljivim podsećanjem: „Neki ljudi izjavljuju kako vole čovječanstvo, a drugi im s pravom prigovaraju da se voljeti može samo u jednini, prema tome samo pojedince.” (Šala, 302–303)

2.2. *Knjige smijeha i zaborava*

*...čovjek nikad ne može znati kad
će država početi da više kako je
ova ili ona riječ podriva.*

(Knjiga smijeha i zaborava, 8)

Odlučila je da živi u tišini i za tišinu.

(Knjiga smijeha i zaborava, 110)

Knjigu smijeha i zaborava Kundera je pisao između 1976. i 1978. godine, da bi bila objavljena u Francuskoj 1979. godine, na francuskom jeziku, kao njegov prvi roman iz emigracije. Na prostoru bivše Jugoslavije bila je publikovana 1982. godine, u Zagrebu⁷. Akteri ove Kunderine knjige su emigranti iz Čehoslovačke, koji su je napustili krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih godina. Oni su vezani za domovinu, rado je se sećaju, istovremeno „osjećaju da je ono što ih je vezalo za domovinu tek iluzija”, da u sebi ‘stalno nose granicu bez obzira na vrijeme i na dob’” (Matvejević, 1982). Roman je podeljen na

⁷ U izdanju Grafičkog zavoda Hrvatske.

sedam poglavlja⁸ koja pripovedaju o ljudima, koji nisu suviše vezani jedni za druge, ali su srodni po svojim sudbinama. Srodni su kada pričaju o Pragu, o smehu, o zaboravu, Češkoj. Nezaobilazna tema je češka istorija i Praško proleće. Kundera podseća:

Tako se dogodilo da su u februaru 1948. godine komunisti došli na vlast ne nasiljem i prolijevanjem krvi, već iz klicanje približno jedne polovine naroda. A sad pazite: polovina koja je klicala bila je ona aktivnija, pametnija i bolja polovina. (Knjiga smijeha i zaborava, 12)

Pa dodaje:

Historijski događaji imitiraju – najčešće bez mnogo talenta – jedan drugog, ali u Češkoj je, čini mi se, historija inscenirala neviđeni eksperiment. Tu nije jedna grupa ljudi (klasa, narod) ustala, prema starom receptu, protiv druge, već su se ljudi (jedna generacija ljudi) pobunili protiv svoje mladosti. (Knjiga smijeha i zaborava, 18)

Samo što to neko ne može da shvati i prihvati:

Rusija, koja komponira veliku fugu za čitavu zemaljsku kuglu, nije mogla dopustiti da joj se note razbježe, pa je 21. avgusta 1968. godine poslala u Češku armiju od pola miliona ljudi. Nakon toga je oko 120.000 Čeha napustilo svoju zemlju, a od onih koji su ostali oko 500.000 ljudi moralo je napustiti svoja mjesta i zauzeti nova u radionicama izgubljenim u bespuću, za tekućim trakama provincijskih fabrika i za volanima kamiona, prema tome, tamo odakle se više nikad neće čuti njihov glas. (Knjiga smijeha i zaborava, 19)

⁸ Zamerku da ova knjiga nije roman, Kundera je lično otklonio u razgovoru sa Filipom Rotom, 1980. godine. „Što se tiče moje lične estetske procjene, to je pravi roman, ali ne želim svima nametati to mišljenje. U romanesknoj formi postoji velika pritajena sloboda. Greška je posmatrati nesumnjivu stereotipnu strukturu kao nedodirljivu suštinu romana”.

U Češkoj su smeh i/ili poruga svojevrсна odbrana od zaborava. Zaborav može biti jači od smeha, zato: „Borba čovjeka protiv vlasti je borba sjećanja protiv zaborava”. (Knjiga smijeha i zaborava, 8) Ne treba zaboraviti ni društveno „podstaknuti” zaborav, pa 145 istoričara biva izbačeno sa univerziteta i naučnih institucija. Kundera će tada i sam okusiti proces „normalizacije”, koji će pokušati zaobići, pišući horoskope, pod pseudonimom!

Tajna policija je htjela da nas izgladni, da nas natjera u škripac, da nas prisili na kapitulaciju i javno pokajanje. Zato je budno motrila na sve izlaze za nuždu kroz koje smo izmicali opsadi i strogo kažnjavala one koji su poklanjali svoja imena. (Knjiga smijeha i zaborava, 69)

Opet, policija nas trajno „opservira”, jer „naša jedina besmrtnost je u fasciklama policijskih arhiva” (Knjiga smijeha i zaborava, 99),

Opet, Češka nije zemlja koja stranom posetiocu, turisti, zalutalom ili na kratko vreme prisutnom, može napraviti neku neugodnost, neprijatnost ili nevolju. Ne, „stranim turistima ne prijete u Čehoslovačkoj nikakva opasnost. Život u Češkoj može biti opasan samo za Čehe, a ni oni to više ne primjećuju.”(Knjiga smijeha i zaborava, 108) Došlo se do onoga trenutka kada su stanovnici Češke počeli da zaboravljaju.

Narodi se likvidiraju tako da im se najprije oduzme sjećanje. Unište im se knjige, obrazovanje, historija. Neko drugi im napiše druge knjige, da im drugo obrazovanje i ismisli drugu historiju. I narod postepeno počne zaboravljati šta je bio i šta je sada, a svijet oko njega to zaboravi još mnogo brže... Zašto bi narodu neko oduzimao

jezik? On se pretvara u folklor koji prije ili kasnije umire prirodnom smrću. (Knjiga smijeha i zaborava, 175)

Mogući lek za emigrantsku frustraciju može biti (možda i za druge stvari i druge osobe?) pisanje. Rezultat pisanja bi mogao biti zanimljiv i lekovit za druge, ali ne i za bliski porodični krug. Jer, „Pišemo knjige zato što se naša djeca ne zanimaju za nas. Obraćamo se anonimnom svijetu zato što naša žena zatvara uši kada joj se obraćamo.” (Knjiga smijeha i zaborava, 104)

2.3. *Nepodnošljiva lakoća postojanja*

*Ljudski život je ograničen tim
provalijama: fanatizam na jednoj strani i
potpuni skepticizam na drugoj.
(Milan Kundera)⁹*

*Prije nego što budemo zaboravljeni bićemo
pretvoreni u kič. Kič je prelazna stanica između
postojanja i zaborava.
(Nepodnošljiva lakoća postojanja, 338)*

Nepodnošljiva lakoća postojanja objavljena je tokom 1984. godine, na francuskom, engleskom i srpskohrvatskom jeziku, u Sarajevu¹⁰. Kundera u romanu varira Betovenovo (polu)šaljivo (polu)zlokožno *Es muss sein!* kao osnovu

⁹ Milan Kundera: *Plaši me svijet koji je izgubio smisao za humor*. Razgovor koji je 1980. godine sa Milanom Kunderom vodio Philip Roth nalazi se u knjizi eseja i razgovora *Čitajući sebe i druge* i koje je objavila izdavačka kuća Buybook.

¹⁰ „[I] u Sarajevu, gdje će dopuniti ovu kolekciju moje proze”. Tako kaže Kundera, u Parizu u leto 1983. godine. (Šala, 7)

ponašanja i izbora likova, uhvaćenih u zamku negostoljubive istorije i neljubazne geografije. Jer, koliko ograničeni svojim osnovnim stavovima, željama, potrebama i snovima, likovi Kunderinog romana su uhvaćeni u stupicu življenja u najpolitičkim od svih perioda života u Češkoj, kada ona sama želi da se menja, kroz kratkotrajni san, što jeste njen sopstveni *Es muss sein!*, nakon kojega će svi biti prevareni, ostavljeni, izgnani ili kažnjeni.

U razgovoru koji je 1980. godine vodio sa Filipom Rotom, Kundera kaže:

Da mi je neko rekao, kad sam bio dječak: 'Jednog dana ćeš vidjeti kako tvoj narod nestaje s ovog svijeta', smatrao bih to besmislicom, nečim nezamislivim. Čovjek zna da je smrtni, ali uzima zdravo za gotovo da njegov narod ima neku vrstu vječnog života. Ali poslije ruske invazije 1968, svaki Čeh suočio se s idejom da bi njegov narod mogao tiho biti izbrisan s mape Evrope, kao što je tokom prethodnih pet decenija četrdeset miliona Ukrajinaca tiho nestalo s ovog svijeta, a da niko nije ni primijetio. Ili Litvanci. (Kundera, 1980)

Zaista, da li propast određene, u ovom slučaju široko prihvaćene, od strane Čeha, politike Aleksandra Dubčeka, poznate kao „Praško proleće”¹¹, može, sme i da li objektivno menja živote miliona ljudi, čitavih zemalja i regiona? I, pitanje koje stalno „visi” u vazduhu, da li je nekom drugom, jakom,

¹¹ Videti: Mlynar, Zdenek (1985). *Mráz dolazi iz Kremlja*. Zagreb: Globus, kao ponajbolju studiju toga vremena i procesa, ili roman Mawer, Simon (2019). *Praško proljeće*. Zagreb: Ljevak.

velikom i moćnom (SSSR), dozvoljeno da menja volju dostojanstvenog, mirnog i odlučnog naroda da živi drugačije, u skladu sa svojim utvrđenim vrednostima (Česi)? Kundera ju tu eksplicitan – to se ne sme, i svako mora da preuzme odgovornost za svoja dela, posebno za greške, koje mora ispraviti određenim gestom. Toga je svestan i Kunderin glavni junak Tomaš, hirurg, zavodnik i istraživač ženske prirode i njihovih tela, koji svoju javnu dužnost ispunjava objavljivanjem teksta, kojim nastoji da greške počinjene u prošlosti razreši pozivanjem na primere samokažnjavanja iz antičke tragedije.

Edip nije znao da spava sa vlastitom majkom, pa ipak, shvativši šta se dogodilo, nije smatrao sebe nevinim. Nije mogao podnijeti pogled na nesreću koju je prouzrokovao svojim neznanjem, iskopao je sebi oči i otišao slijep iz Tebe. (*Nepodnošljiva lakoća postojanja*, 217)

Kao posledica ovoga javnog čina, u trenutku kada se razigranost češkog proleća prekine, kada zavlada „mraz koji dolazi iz Kremlja” (Mlinarž), pozvaće se i Tamaša na kritiku i samokritiku, na kolaboraciju. Od njega će se očekivati ono što se očekuje i od mnogih drugih: „Češka će morati da se pokori osvajaču i ostat će da zauvijek grca, zamuckuje i hvata dah kao Aleksandar Dubček. Svečanost je završena, nastupio je obični dan poniženja.” (*Nepodnošljiva lakoća postojanja*, 36)

Tamaš neće pokleknuti i započinje njegovo kažnjavanje od strane režima. Ovde naznačavamo Kunderin mali prilog

„univerzalnoj istoriji beščašća” (Borhes), jer mnogi oko njega žele da on postane kolaborant! „To je bilo prvo što ga je iznenadilo – iako im nikad nije dao bilo kakav povod za to, ljudi su pretpostavljali da će postupiti nečasno a ne časno.” (Nepodnošljiva lakoća postojanja, 221) Umesto potpisa lojalnosti, i sigurnog poziva hirurga, Tamaš počinje da radi kao perač prozora u Pragu¹², zatim kao vozač kamiona u zabačenom provincijskom mestu, nespričan i odlučan da se ne odrekne svojih moralnih principa, stavova i ubeđenja. Međutim, on ne smatra da je heroj, da čini nešto veliko, Tomaš odbija, u maniru Kazancakisa¹³ da ima bilo koju misiju: „Tereza, misija je glupost. Ja nemam nikakvu misiju. Niko nema nikakvu misiju. I veliko je olakšanje ustanoviti da si slobodan da nemaš nikakvu misiju.” (Nepodnošljiva lakoća postojanja, 374)

A, Češka? Da li je to onaj okvir, ona vrednost za koju je vredno žrtvovati svoje ideale, egzistenciju, pa i sam život? Koje su to vrednosti koje su za Čehe zajedničke, koje su svima bitne?

¹² Autor ovoga teksta je prilikom prvog čitanja romana tek literarno pojmio ovu situaciju, kada vrhunski hirurg pere prozore po Pragu, da bi se 1992. godine susreo sa lektorkom engleskog jezika sa Univerziteta u Pragu koja je u godinama „normalizacije” vozila tramvaj u Pragu. Filozof Karel Kosik je tih godina radio na pumpi.

¹³ Nikos Kazancakis kaže: „Ne nadam se ničemu, ne bojim se ničega, ja sam slobodan.”

I, da li ih uopšte ima? Sabina, kao jedna od akterki ove priče kaže:

Domovina? Kad bi svaki od njih rekao šta zamišlja kad kaže Češka, slike koje bi se pojavile bile bi sasvim raznorodne, bez ičeha zajedničkog. Ili kultura? A šta je to? Glazba? Dvoržak i Janaček? Da. Ali šta ako Čeh nema smisla za glazbu? Veze se naglo rasplinjuju... Te ljude povezuje samo njihov poraz, povezuju ih predbacivanja koja upućuju jedan drugome. (Nepodnošljiva lakoća postojanja, 119–20)

Kundera nas odvraća od pomisli da su junaci njegovih priповести stvarno živeli. „Njih nije rodilo majčino tijelo, rođeni su iz jedne ili dviju sugestivnih rečenica, ili iz jedne osnovne situacije.” (Nepodnošljiva lakoća postojanja, 51) Prihvatamo uz malu dopunu, život i zemlja – Češka u kojoj su živeli, posebno politika koja se nametnula iznad njih, dobrano su im poremetili planove, htenja i snove. Za neke od likova to može biti opravdanje, za mnoge samo nesreća.

3. Zaključna razmatranja

Berlinski zid je srušen. Rusija je danas demokratska zemlja, komunizam je uglavnom i za sada propao, a ipak se na mnogim stranama množe upozoravajući nagoveštaji sunovrata. Istorija nema kraja: nijedna od ljudskih sloboda i načelo humanosti nisu nikada zauvek zajemčeni.
(Aleksandar Ilić)

Nisam advokat, već pesnik odbrane!
(Besmrtnost, 153)

Na jednom mestu, Milan Kundera kaže: „Mislim da pisac treba da napiše samo toliko knjiga da ih čitalac koji ga voli može

sve pročitati.” (Šala, 6) Mi smo u ovo analizi još malo „olakšali” sebi posao – usredsredili smo se na „češki” period pisca, romane *Šala*, *Knjiga smijeha i zaborava* i *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, kao reprezentе ovoga perioda u stvaralaštvu Kundera. Naravno, to nam nije olakšalo situaciju, jer možemo zaključiti da je svojim celokupnim delom Kundera opisivao borbu pojedinca protiv sila istorije, o sukobu jedinke sa kojim se sukobljavaju „ljudi skoro isto toliko moćni kao bogovi”¹⁴.

Kundera je svoj literarni put počeo kao mladi pesnik, sa levičarskim idealima. O njegovom spisateljskom razvoju Aleksandar Ilić kaže:

Iz Kunderine zablude, izrasla je, kroz bolno osvešćenje, njegova vrlina. Intelektualna pobuna i izuzetan prozni opus. Za razliku od njegove mladalačke, igoovski inspirisane angažovane lirike, s pogrešnom, staljinističkom adresom, Kunderine pripovetke i romani nipošto nisu u službi tendencije, već predstavljaju složene, umetnički efektne interpretacije tajni ljudske sudbine. (Ilić, 2009: 311)

Predrag Matvejević o Kunderi kaže sledeće:

Najveći pisci dvadesetog stoljeća prestali su pisati historijski roman, opredjeljujući se za roman historije. I Kundera ide, vrlo svjesno, za njima. Ima tema koje se gotovo ne mogu uvesti u književnost, koje ne ulaze u književni tekst osim kroz parodiju. Neke su od njih dobile u Kunderinu djelu neočekivanu i neobičnu prisutnost i autentičnost. (Matvejević, 1982)

Naša namera je bila da Kunderinim romanima iz „češkog perioda” sagledamo živote aktera omeđene preteranim mešanjem

¹⁴ Kiš, Danilo (2011). *Enciklopedija mrtvih*. Beograd: Arhipelag, str. 108.

politike. Ako se složimo sa Matvejevićem da Kundera ne piše (h)istorijski roman, moraćemo naglasiti da je to stoga što on pišući o svojim junacima, o istima ispisuje čitave privatne ljudske istorije, kao obrazac za dalja izučavanja fenomena totalitarizma u Srednjoj Evropi, posebno u Češkoj. Svojim veštim i minucioznim povezivanjima privatnih ličnosti i javnih aktera u romanima, Kundera pokazuje na kauzalnost pogrešnih političkih poteza i nesreće koja može zadesiti široke geografske prostore i velike grupe ljude, kao i svaka druga elementarna nepogoda. Međutim, od elementarnih nepogoda se ljudska društva brane produktima civilizacije – skloništima, prebivalištima, utočištima. Kako se odbraniti od političke nepogode, pitanje je koje vekovima čeka na odgovor, ne samo u Češkoj i Srednjoj Evropi, nego i širom sveta, i ne samo krajem šezdesetih godina XX veka, nego i je i danas na dnevnom redu. Veličina Milana Kundera i njegovog dela je što ih je on umetnički i virtuosno postavio.

LITERATURA:

Hrabal, Bohumil. 2017. *Moritati i legende*. Beograd: Laguna.

Ilić, Aleksandar. 2000. *Izgnana književnost*. Beograd: Otkrovenje.

Ilić, Aleksandar. 2009. *Kavez i slavuj*. Beograd: Službeni glasnik.

- Judt, Tony. 2010. *Postwar – A History of Europe Since 1945*. London: Vintage Books.
- Kangrga, Milan. 2002. *Šverceri vlastitog života*. Split: Kultura & Rasvjeta.
- Kiš, Danilo. 2011. *Enciklopedija mrtvih*. Beograd: Arhipelag.
- Kosik, Karel. 2007. *O dilemama suvremene povijesti*. Zagreb: Razlog.
- Kundera, Milan. 1984. *The Tragedy of Central Europe*. *New York Review of Books*, 26 April: 33-38.
- Kundera, Milan. 1987. *Šala*. Beograd: BIGZ.
- Kundera, Milan. 1987. *Smešne ljubavi*. Beograd: BIGZ.
- Kundera, Milan. 1987. *Život je drugdje*. Beograd: BIGZ.
- Kundera, Milan. 1987. *Oproštajni valcer*. Beograd: BIGZ.
- Kundera, Milan. 1987. *Knjiga smijeha i zaborava*. Beograd: BIGZ.
- Kundera, Milan. 1987. *Nepodnošljiva lakoća postojanja*. Beograd: BIGZ.
- Kundera, Milan. 1990. *Umjetnost romana*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kundera, Milan. 2008. *Oproštajni valcer*. Beograd: Gramatik.
- Kundera, Milan. 2009. *Susret*. Beograd: Arhipelag.
- Kundera, Milan. 2013. *Praznik beznačajnosti*. Beograd: Laguna.
- Kundera, Milan. 2017. *Besmrtnost*. Beograd: Laguna.
- Marinović, Milomir – Mikan. 2017. *Češka škola u raljama soc-neorealizma*. Beograd: Filmski centar Srbije.
- Marković, Goran. 1990. *Češka škola ne postoji*. Beograd: Prosveta.
- Matvejević, Predrag. 1982. *Milan Kundera u našoj književnosti i kulturi*. Pogovor knjizi: Kundera, Milan. *Knjiga smijeha i zaborava*. <http://www.skripta.info/wp-content/uploads/2017/08/Milan-Kundera-Knjiga-smeha-i-zaborava.pdf>, 05. februar 2019. godine.

- Mawer, Simon. 2019. *Praško proljeće*. Zagreb: Ljevak.
- Mlynar, Zdenek. 1985. *Mraz dolazi iz Kremlja*. Zagreb: Globus.
- Pančić, Teofil. 2017. *Roman kao esej kao roman kao...* Vreme 1398, 19. oktobar 2017. Godine.
- Radosavljević, Duško. 2001. *Elite i transformacija*. Novi Sad: Elida štampa.
- Radosavljević, Duško. 2018. 'Slikovnost' Karela Kosika: Dileme savremene Češke. U: Ratković, Andrea (prir.). 2018. *Mala škola kritičkog mišljenja*. Sremski Karlovci: Centar za afirmaciju slobodne misli.
- Škvorecki, Jozef. 2016. *Gorak svet*. Beograd: Službeni glasnik.
- Škvorecki, Jozef. 2016. *Bas saksofon i druge priče o džezu*. Beograd: Plato.

Intervjui Milana Kundera

- Kundera 1980, Milan Kundera: Plaši me svijet koji je izgubio smisao za humor. 1980. *Razgovor koji je 1980. godine sa Milanom Kunderom vodio Philip Roth*. Preuzeto na: <http://www.6yka.com/novosti/milan-kundera-plasi-me-svijet-koji-je-izgubio-smisao-za-humor>, [6. 2. 2019]
- Kundera 1985, "A Talk With Milan Kundera". 1985. *Interview with Milan Kundera by Olga Carlisle*. Preuzeto sa: http://www.kundera.de/english/Info-Point/Interview_Carlisle/interview_carlisle.html [6. 02. 2019]

Duško Radosavljević

Faculty of Legal and Business Studies Dr Lazar Vrtakić, University Union

LIFE IN THE POLITIC'S TRAP:
The Czech period of Milan Kundera

Summary

The topic of this research is the work of Milan Kundera, his "Czech period", with special reference to the works "The Joke", "The Book of Laughter and Forgetting" and "The Unbearable Lightness of Being", as well as the fate of his heroes, whose lives are bound by the considerable influence of politics and the historical circumstances in which they live their "small lives", which present a trap they cannot escape from.

Key words: Kundera, politics, Czechia, "The Joke", "The Book of Laughter and Forgetting", "The Unbearable Lightness of Being".

MOŽE LI SE JEDNAKOST OPRAVDATI PERFEKCIONISTIČKI?*

Prema neutralnom egalitarizmu, cilj pravedne distribucije jeste da svako može da računa da će imati na raspolaganju dovoljno resursa za ostvarenje svojih životnih planova bez obzira na sadržaj tih planova. Perfekcionička kritika smatra da distributivna pravda ne bi trebalo da bude neutralna u pogledu vrednosti opcija koje su pojedincima na raspolaganju, kao ni u pogledu planova i kapaciteta za njihovo ostvarivanje. Mada je ovakva kritika značajna nadopuna egalitarnog liberalizma, ona je, ipak, spojiva sa drugim nejednakostima kao što je prekomerna nejednakost u bogatstvu i stoga njene osnovne postavke zahtevaju kompleksniju razradu.

Ključne reči: distribucija, liberalizam, jednakost, neutralnost, perfekcionizam.

1. Vrste perfekcionizma i liberalistička kritika

U savremenoj literaturi iz političke filozofije uobičajeno je da se perfekcionizam protivstavlja liberalizmu.¹ Ipak, savremeni

* sladecek7@gmail.com

** Rad je urađen u okviru projekta br. 199049: *Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski kontekst*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ O ranoj liberalističkoj kritici perfekcionizma koja je inicirala dalje rasprave vidi Rawls (1971, 1991) i Dworkin (1978). Perfekcionističku poziciju, između

perfekcionizam sa liberalizmom deli niz vrednosnih pretpostavki, odnosno priznaje značaj pluralizma i autonomije, pozivajući se na ograničenu vlast u kojoj se garantuju prava i slobode pojedinaca. Razlika se precizira dodavanjem atributa, tako da bi bilo bolje govoriti o sporu liberalnog perfekcionizma (naspram tradicionalnog) i političkog ili neutralnog liberalizma (naspram liberalizma kao ideologije, filozofske teorije ili etičkog stanovišta). Pitanje jednakosti u perfekcionistačkoj teoriji – posebno jednakosti koja se odnosi na distribuciju dobara – međutim, i dalje ostaje osetljivo. Dok je liberalizam isticao antiegalitarističke postavke tradicionalnog perfekcionizma, savremeni perfekcionizam se može optužiti da jednakost stavlja na periferiju korpusa vrednosti u političkom moralu, pri čemu druge vrednosti mogu da prevladaju i na taj način učine neegalitarno društvo moralno legitimnim.

S obzirom da je u ovoj debati reč o jednakosti kao političkoj kategoriji, neophodno je povući razliku između *političkog* perfekcionizma i *filozofskog ili etičkog* perfekcionizma kao obuhvatnije moralne koncepcije i specifičnog poimanja ljudske prirode. Prema političkom perfekcionizmu, država treba da zastupa ili promoviše određena dobra, pri čemu se ona opravdavaju kroz pojedine ideje o ljudskom napredovanju i izvrsnosti (*human flourishing*) i određene etičke koncepcije (pojedini autori govore i o metafizičkim, religijskim i ideološkim koncepcijama). Politički perfekcionizam tvrdi da je opravdano da institucije i političko delanje budu ustrojene tako da

ostalih, zastupaju Raz (1986), Sher (1997) i Hurka (1993). Za noviju odbranu neutralnog liberalizma vidi Lecce (2008) i Quong (2011).

integrišu u sebe i daju prednost pojedinim idealima ljudskog napredovanja ili izvrsnosti. Prema tome, legitimno je i neophodno da država promoviše određene ideje koje se odnose na ovo napredovanje i da ujedno obeshabruje one koje su destruktivne po pojedinca ili društvo.

Od Platona i Aristotela, ova vrsta razumevanja političkog morala bila je dominantna u političkoj filozofiji. Rasprava se odnosila jedino na sadržaj tih ideala, na koji način i s kojim legitimnim sredstvima država može da postigne njihovo ostvarenje, no nije bilo sporno da karakter državne intervencije treba da bude etički zasnovan. Nasuprot ovome, stoji liberalistička neutralnost kao prilično nova ideja, koja se teorijski profilisala u drugoj polovini 20. veka. Država, prema neutralnom stanovištu, ne treba da zastupa određena dobra na osnovu toga što poseduju određenu intrinzičnu vrednost, nego njena konstitucionalna osnova, zakoni i političko ustrojstvo treba da budu neutralni prema postojećim poimanjima dobrog života, a koja bi trebalo da ostanu neoficijelna, u domenu ličnih ingerencija pojedinaca ili grupa. Najčešći razlozi koje neutralisti navode u kritici perfekcionizma jesu paternalizam, kontroverznost, kao i neegalitarističke posledice, tj. nejednako tretiranje osoba u perfekcionistačkim politikama. Paternalizam znači da se osobe tretiraju kao nesposobne da same sebi odrede šta je za njih najbolje – država je instanca superiorna u odnosu na njihovo suviše usko, subjektivno i nepouzdanost znanje o tome šta je vrednost kao takva, a samim tim i šta predstavlja vrednost za njih lično. Kontroverznost jeste posledica neizbežnog sukoba oko vrednosti: imajući u vidu da su

vrednosti i poimanja dobra pluralna i da će osobe uvek biti u nerazrešivom sukobu oko toga koju koncepciju dobra treba slediti, ni oko osnovnih političkih principa – ukoliko su zasnovani na partikularnim vizijama dobra – neće se postići čak ni minimalna saglasnost neophodna za funkcionisanje društva. Prema tome, zasnivanje političkih principa na etičkim, verskim i ideološkim premisama dovodi do nestabilnosti kroz trajnu, a verovatno i nasilnu konfrontaciju zastupnika različitih vrednosnih orijentacija.

Ukoliko, pak, dopustimo da jedna strana, tj. jedna koncepcija o tome šta je dobro odnese prevagu, to nas vodi do treće zamerke perfekcionizmu, a to je da su u perfekcionistački uređenom sistemu pojedinci ili grupe koje ne zastupaju datu koncepciju u neravnopravnom položaju u odnosu na one čija je koncepcija dobra postala zvanična, tj. utemeljujuća za politiku. Osim ove direktne neegalitarne posledice, nejednakost je potencijalno prisutna čak i kada postoji saglasnost da postizanje određenog dobra jeste cilj političke aktivnosti. Nije, naime, jasno zašto bi jednake slobode i životne šanse, kao i ravnomerna raspodela prava i dužnosti, bile značajne za određene perfekcionistačke ciljeve. Štaviše, moguće je da će se ukupno dobro povećati i kada su slobode ograničene, kada osobe imaju nejednaka prava i kada veće životne šanse ima talentovana manjina – recimo, kada se obrazovni sistem podesi tako da se sva sredstva ulažu u najdarovitije. Niče je na sličan način opravdavao nejednakost tvrdeći da mase treba da služe postignućima izuzetnih osoba. Aristotel je smatrao da nastanak i razvoj filozofije, nauka i umetnosti zavisi od slobodnog vremena, koje je opet uslovljeno robovskim radom, tako da

je uslov izvrsnosti ukidanje slobode za određene osobe. Kada tvrdi da je cilj institucionalnih aranžmana i političkog delanja prosto povećanje sume ljudske izvrsnosti, perfekcionizam dopušta mogućnost da je nejednakost pravedna (Rawls, 1971, 1991, p. 290).

2. Neutralna distribucija nije dovoljna

Savremeni perfekcionizam, koji sebe često označava kao liberalni ili individualistički, nastoji da odgovori na ove primedbe o elitističkoj prirodi perfekcionistačke politike tvrdeći da ne postoji jedno poimanje supstancijalnog dobra ili skup vrlina određene grupe koji bi trebalo da budu politički protežirani, nego da država najbolje brani politiku dobra kada promoviše različite vredne aktivnosti u kojima svaki pojedinac može da pronađe sebi svojstvene vrednosti i preferencije. Autonomija se ističe kao jedna od ključnih vrednosti koju institucije treba da brane i podstiču, pri čemu je reč o autonomiji svih osoba bez izuzetka. U tom smislu, cilj političkog delanja jeste postizanje izvrsnosti i napretka svakog pojedinca, a ne agregat i maksimalizacija postignuća na nivou celog društva koja bi mogla da ostavi pojedince ili cele grupe neautonomnima i sa borniranim potencijalima.

Ipak, perfekcionizmu često nedostaje uvid u kojoj meri individualna izvrsnost treba da bude ravnomerno rasprostranjena između osoba.² Stoga postoji opasnost da se nedovoljno obraća pažnja

² O ovoj kritici vidi Sypnowich, 2012, p. 582. Sher većim delom prihvata ovu kritiku smatrajući da njegova ranija pozicija ostavlja otvorenim pitanje da li

na nejednakost u distribuciji mogućnosti, kapaciteta, resursa i opcija za ostvarenje izvrsnosti. Pojedine perfekcionistačke koncepcije odbacuju primedbe za neegalitarnost, ali su rezervisane u pogledu specifične liberalističke ili neutralističke koncepcije jednakosti. Perfekcionista odbacuju tezu o jednakosti kao jedinoj ili najvišoj etičkoj i političkoj vrednosti u čijem se ispunjavanju iscrpljuje svrha države – misli se na obavezu države da obezbedi jednakost, recimo, blagostanja, resursa, osnovnih dobara i sl, pri čemu njena ingerencija nije ispitivanje i procenjivanje na koji način se dobra i resursi koriste.³ Pošto, sa stanovišta neutralnog liberalizma, na samim pojedincima ostaje da odlučuju o etičkim ciljevima i životnim planovima, država ne sme da arbitrira, odnosno treba da bude neutralna u pogledu vrednosti dobara koje su osobe izabrale. „Da li ova sredstva, resursi i kapaciteti vode ka vrednim ciljevima i unapređenju ljudske izvrsnosti?“, nije pitanje koje bi liberalna država trebalo da postavlja. Sama jednakost ima vrednost ukoliko osobama obezbeđuje sredstva kojima one mogu ostvariti svoje životne planove, bez obzira kakvi su ti planovi. Prema Rawlsu (Rawls, 1971, 1991, p. 54), osnovna struktura društva treba da bude uređena

je bolje stanje u kojem je izuzetnost veća usled davanja prednosti talentovanijima, umešnijima i vrednijima, ili je vrednije stanje u kojem je niža izuzetnost *in extenso* svojstvena velikom broju osoba. Njegova sadašnja pozicija inklinira ka stanovištu da distribucija znanja, postignuća itd. jeste vredna ne za izvrsnost kao takvu, nego za izvrsnost pojedinca i da se interes svakog pojedinca računa jednako (Sher, 2012, p. 595–596.). O teškoćama kompatibilnosti perfekcionizma sa egalitarnošću vidi Lecce (2005).

³ Raz (1986) primećuje da pojedine neutralističke teorije blagostanja, poput Barryjeve (Brian Barry), prema kojima je političko delanje usmereno ka zadovoljavanju htenja (want-satisfaction) svih osoba podjednako, jesu tek prividno neutralne, pošto daju prednost jednim dobrima – zadovoljavanju htenja – naspram drugih, kao što su, na primer, politički ideali. Vidi o tome Raz, 1986, p. 140.

tako da na najbolji način distribuirati određena primarna dobra (slobode, prava, životne šanse, dohodak, materijalna dobra), odnosno stvari za koje se pretpostavlja da će ih želeći svaka racionalna osoba i koje se mogu koristiti za bilo koji racionalni životni plan pojedinca.

Prvi problem sa ovim stanovištem jeste neizbežno davanje prednosti situaciji u kojoj je osobama otvoreno mnoštvo trivijalnih ili čak potencijalno štetnih opcija u odnosu na situaciju u kojoj postoji samo nekolicina opcija, ali koje su vredne i koje bi, ukoliko se izaberu, unapredile kvalitet života pojedincima i celom kolektivu. Drugi problem sa jednakošću indiferentnom prema životnim planovima jeste poimanje autonomije i kapaciteta kao statičkih: u njemu se pretpostavlja da su osobe već autonomne, da imaju dovoljan kapacitet i sposobnosti za formiranje vlastitih planova i da njihove preferencije nisu distorzirane društvenim pritiskom, propagandom, vladajućim predrasudama i sl. Politika kojoj bi jedna od smernica bilo omogućavanje razvoja kapaciteta i unapređivanje autonomije ne bi bila neutralna, već vrednosno orijentisana, pošto bi uključivala i pitanja dostojanstva osoba kao samostalnih jedinki, njihovog kapaciteta za smislaone izbore i uspostavljanja funkcionalnih i moralno vrednih društvenih odnosa. Ne-neutralna egalitaristička pozicija razmatrala bi kakva treba da bude distribucija sredstava da bi izvrsnost bila dostupna svima, odnosno što ravnomernije raspoređena na sve osobe (Sypnowich, 2012, p. 586). Neophodno nam je društvo bogato različitim vrednim opcijama i načinima života u kojima osobe imaju mogućnost da razviju svoje kapacitete i talente. U situaciji nepostojanja ravnomerne distribucije dobara celo bi društvo bilo na gubitku s

obzirom na to da brojni kapaciteti i talenti neće biti razvijeni i realizovani.

Institucionalna intervencija može da stvori ili oslobodi mogućnost da se raznovrsni potencijali osoba realizuju, pri čemu izbor i ostvarenje tih načina života, planova i koncepcija dobra nisu prepušteni zajednici ili državnim institucijama, nego su u ingerenciji samih subjekata. Za razliku od poimanja koja vredne izbore posmatraju u relaciji prema njihovom značaju za uspešno funkcionisanje zajednice, liberalni perfekcionista ističu da standardi izvrsnosti treba da budu orijentisani pre svega na izvrsnost pojedinca. Uloga zajednice je da osigurava resurse i da ih pravedno raspodeljuje, a ne da nameće osobama prioritete i da ih prisiljava na uspešno ostvarenje određenih vrednih ciljeva.⁴ Analogno liberalističkoj nepristrasnoj distribuciji materijalnih dobara ili resursa, perfekcionizam bi zahtevao i nepristrasnu, ravnopravnu distribuciju opcija: koristeći resurse država treba da otvara vredne mogućnosti, ali je na samom pojedincu da obezbeđene raspoložive opcije upotrebi na njemu svojstven način, odnosno na način na koji je on sam zamislio da je najbolji.

Prema tome, s obzirom na to da osobe imaju brojne različite preferencije, životne planove i zamisli o dobrom i vrednom, one mogu da teže njihovom ostvarenju jedino ukoliko imaju na raspolaganju dovoljno mnoštvo adekvatnih opcija. Raspoloživost, dostupnost i

⁴ Prema Razu (1986), autonomija kao samostalno formulisanje i zalaganje za ostvarenje vrednih ciljeva podrazumeva da druge osobe, grupe, društvo i država treba jedino da osiguraju pozadinske uslove koji omogućuju da osoba živi autonomno (1986, p. 407, 421).

sloboda izbora opcija su neophodne pošto osobe mogu da greše u pogledu svojih izabranih vrednosti i planova. Suženi izbor uticaće na manju mogućnost uspostavljanja distance prema vlastitim planovima i vrednostima, što dalje povlači njihovo nekritičko prihvatanje i protežiranje. Stoga, sužavanje broja prihvatljivih opcija utiče na opseg mogućnosti njihove revizije, odnosno prevrednovanje vlastitih preferenci i formulisanje revidiranih ili radikalno novih životnih planova. Ukoliko preuzmemo Rawlsovu terminologiju, prema kojoj je jedna od osnovnih moralnih moći ličnosti – osim sposobnosti da postupi prema načelima pravde kao fer društvene kooperacije – takođe i kapacitet da se formira, racionalno sledi i revidira koncepcija dobra (Rols, 1998, str. 345–346), u situaciji dramatično suženog izbora osoba će imati kapacitet da formira koncepciju dobra (između uskog kruga raspoloživih i društveno prihvatljivih koncepcija), kao i da sledi aktuelne norme, ali ne i da ih zameni ili radikalno revidira u svetlu novih iskustava, saznanja, okolnosti ili činjenica.

Mogućnost revizije, koja zavisi kako od kapaciteta samog subjekta, tako i od mogućnosti koje pruža društvena okolina, jeste bitna da bi se otkrilo da li je određena koncepcija dobra vredna sleđenja ili ne. Smisao života zavisi od raznovrsnosti raspoloživih vrednih opcija, od varijeteta koji nudi društveno okruženje odnosno kultura: bogatstvo kulturalne strukture omogućava bogat izbor opcija. Kultura koja je dovoljno kompleksna otvara mogućnosti za raznovrsne izbore i njihovo ostvarenje, ali isto tako i stvara prizmu kroz koju

identifikujemo iskustva i prakse kao vredne.⁵ Unutar nje nalazimo mogućnost za izbor dobara, ali takođe i za njihovu evaluaciju, tako da postojanje izbora kao takvog nije dovoljno: same opcije, ipak, treba da budu sagledavane kao *vredne* opcije. Ovo je tačka na kojoj se neutralni liberalizam najviše razilazi sa liberalnim perfekcionizmom. Dok liberalna neutralnost smatra da država, kroz obezbeđivanje određene kulturne strukture treba jedino da pruži pojedincima raznovrsne opcije, perfekcionizam se pita o karakteru i vrednosti tih opcija.

Jedan libertarijanski ili krajnje neutralni pristup zabranio bi uplitanje države u kreiranje i održavanje kulturnih događaja, prostora za rekreaciju, umetničkih galerija i drugih dobara argumentujući da bi to značilo neopravdano favorizovanje i narušilo slobodu izbora time što bi upliv države uticao na vrednovanje valjanosti raznovrsnih dobara. Potpuno odsustvo intervencije opravdava se poimanjem razvoja kulture na način kvaziprirodnog samoregularajućeg procesa, odnosno prema modelu tržišta u kojem opstaju one vrednosti ili kulturna dobra koje većina odobrava i stara se o njihovom održavanju, dok nestaju ona dobra za koje ne postoji dovoljan interes i koje pojedinci ili grupe nisu skloni da podržavaju. Ovakvo stanje ne može da predupredi kulturalnu dominaciju određene grupe i marginalizovanje slabijih, manjinskih ili alternativnih kulturnih struktura. Takođe, krajnja neutralnost podržava iluziju da su vrednosni

⁵ Dworkin (1985) govori da kultura „umnožava različite mogućnosti ili prilike za vrednost” (1985, p. 229). Na srodan način, Kymlicka (1996) tvrdi da „jednostavno rečeno, sloboda podrazumeva biranje između različitih opcija i naša socijalna kultura nas ne samo opskrbljuje tim opcijama, već takođe i omogućuje da nam one budu smislaone” (1996, p. 84).

izbori potpuno slobodni i da odražavaju socijalno neopterećenu volju pojedinaca. Na izbore će, međutim, uticati društvene grupe kojima osoba pripada, pri čemu one mogu zastupati krajnje loše i kontroverzne vrednosti koje omalovažavaju druge ljude, ustanovljuju opresivne etičke koncepcije i promovišu skućene načine života. I bez političke arbitraže autonomija osobe može da bude osuđena na laviranje između marginalizacije, tj. disfunkcionalnosti i konformizma, odnosno preuzimanja vrednosnih opredeljenja za koje ona pretpostavlja da će biti odobrena.

3. Ekonomska jednakost i rad

Mada perfekcionizam nije pridavao dužnu pažnju distributivnoj jednakosti, pa je čak u određenim varijantama bio i otvoreno antiegalitaristički, ove karakteristike ne važe generalno za sve perfekcionistačke teorije. Britanski socijalni liberali 19. veka, Green, Morris i Bosanquet, pretpostavljali su da je država – sa zakonima i listom prava i dužnosti koje se postavljaju kao obavezne – legitimna do one granice u kojoj nametnute norme potpomažu samorazvoj ljudskih potencijala pojedinaca. Svaka društvena akcija, zakon ili institucija se prosuđuje prema doprinosu inherentno ljudskim svojstvima, odnosno individualnom i opštem razvoju izvrsnosti.⁶ U okviru marksističke

⁶ Ova vrsta liberalizma, ipak, nije ispitivala granice pozitivnog upliva države, odnosno njen je predmet bio doprinos državne akcije izvrsnosti, ali ne i opasnost od uticaja države na autonomiju i samoodređenje pojedinaca, a što je bila osnovna preokupacija kako klasičnih liberala, tako i savremenih antiperfekcionista. O odnosu klasičnog i socijalnog liberalizma u pogledu državne akcije vidi Vranić (2019).

tradicije pojam otuđenja, koji nalazimo kod ranog Marxa, jeste perfekcionistački pojam.⁷ Otudenje jeste neostvarivanje čoveka kao rodnog bića, odnosno nemogućnost realizacije ljudskih potencijala, moralnih svojstava, kreativnih planova i vizija dobrog života. Nejednakost nije samo nepravda, potčinjavanje jedne klase drugoj, materijalna i politička nejednakost i eksploatacija koje su imanentne kapitalističkom poretku, nego podrazumeva i lažne potrebe (takve koje subjekt ne bi, kada nije prepušten dominirajućim tržišnim i korporativnim odnosima koji usmeravaju njegove izbore i vrednosne orijentacije, samostalno izabrao), depersonalizaciju i smanjenje samopoštovanja kroz dejstvo anonimnih i „prirodnonužnih” tržišnih sila.

U savremenoj perfekcionistačkoj kritici neutralnosti egalitarnost u pogledu raspodele dobara se takođe smatra nedovoljnom. Većina egalitarističkih liberala koji brane neutralnost države pretpostavlja da država treba da bude tako konstituisana da bi se postigli oni ekonomski odnosi u kojima bi svako mogao da računa na pravedan udeo u materijalnoj distribuciji, pri čemu je nepravedan udeo povezan sa nejednakošću. Za razliku od takvog polazišta, perfekcionizam insistira da na tome su, osim ekonomske jednakosti, kvalitet i smislaonost rada, kao i prava na radnom mestu, takođe od velike važnosti.⁸ Država nije, ili ne bi trebalo da bude, neutralna u

⁷ O otuđenju vidi Marks (1977).

⁸ Kako Chan (2000) sugeriše, odgovor na zatupljujući i monotoni rad bi trebalo da bude materijalna kompenzacija, skraćivanje radnog vremena, ravnomerno raspoređivanje posla na što više osoba i određene mere koje bi ovakvu vrstu rada činila manje neophodnom (2000, p. 18–19). Osim

pogledu ovih kvalitativnih aspekata. Takođe, osobi bi trebalo da bude omogućeno da se kreativno ispoljava, samoobrazuje i društveno angažuje mimo radnog vremena, nasuprot iscrpljivanju njene energije i trošenju velikog dela njenog vremena koje iziskuje današnji proces rada. Konačno, povećanje kreativnih potencijala i razvoj talenta ne znače povlađivanje osobe samoj sebi i isključivo ličnu satisfakciju. Imajući u vidu korist koja proističe iz podele rada, a koja zahteva povećanje izvrsnosti makar u parcijalnom domenu, nerazvijanje talentata, na primer kroz finansijsku nedostupnost obrazovanja, vodi ne samo do lične frustriranosti, nego i do opšteg kulturnog i ekonomskog gubitka (Hurka, 1993, p. 180–181).

Egalitarni liberalizam u svojem najčešćem vidu ekonomsku jednakost posmatra instrumentalno kroz distribuciju dohotka, pri čemu su van domena egalitarnih mera procesi vezani za sticanje tog dohotka. Jednakost se odnosi na jednakost sredstava koja su neophodna da bi osobe ostvarivale svoje životne planove, bez obzira na vrednost samih planova i bez obzira da li ova sredstva služe napredovanju, dobrobiti i izvrsnosti pojedinca. Obavezno ograničenje radnog vremena, obeštećenje kod povreda na radu i minimalna nadnica (mada nije sigurno da li i antimobing zakonodavstvo) mogu se opravdavati sa stanovišta neutralnosti, kao mere bez kojih bi ispunjavanje

monotonosti, postoji još niz faktora vezanih za rad koji značajno utiču na dobrobit, osećaj samopoštovanja i na sam kvalitet života pojedinca, kao što su stresnost posla, mobing, prekomerna autoritarnost upravljanja, ukalupljivanje pojedinca u hijerarhijski poredak i opterećivanje prekovremenim poslovima. Neintervencija države, odsustvo regulacije ili normi koje bi olakšale ili sprečile ove faktore, odnosno njihovo svođenje na deo sporazuma poslodavca i zaposlenog bili bi indikator ideološke naklonosti takve države.

individualno postavljenih planova, bez obzira na njihov sadržaj, bilo otežano. Merila egalitarne perfekcionistačke distribucije, međutim, odnosila bi se na očuvanje ljudskog dostojanstva, na ispoljavanje i onih ljudskih kapaciteta koji nisu vezani za ekonomsku dobit, na stvaranje prostora za društveno angažovanje i političku participaciju. Perfekcionizam koji bi bio egalitaristički podrazumeva ne samo razgraničenje vrednih ciljeva, planova i ideala od bezvrednih, nego i određene mere društvene pravde pomoću kojih bi svim pojedincima bez razlike bilo omogućeno da formiraju i slede vredne planove, ciljeve i ideale.⁹

4. Da li je perfekcionistački zasnovana distribucija dovoljna?

Prema shemi egalitarne distribucije, mere koje država treba da formuliše i primenjuje usmerene su na otklanjanje prepreka za ostvarenje potencijala pojedinaca, kao što su mere kompenzacije za prirodne nedostatke (kao u slučaju fizičkih mana, lošeg zdravlja i sl.), i smanjenje socijalnih ograničenja (kao što su loš materijalni položaj, nedovoljno obrazovanje, situacija u kojoj su osobe predmet predrasuda itd.). Naravno, neophodno je da se uzimaju u obzir objektivni faktori, pošto na otklanjanje prepreka utiče ograničenost resursa, kao i interesi i preferencije drugih osoba. Ostvarenje ambicija neke osobe određeno je kako njenim talentima, veštinama i ličnim resursima, tako i resursima okoline i ambicijama drugih osoba. U uslovima jednakosti osoba ima mogućnost da ambicije smanji, prilagodi okolnostima, zameni ih manje

⁹ Pri tome se pretpostavlja da oni nisu unifikovani, tj. da postoji pluralitet vrednih životnih planova, poželjnih ciljeva i moralno značajnih ideala.

zahtevnima i u idealnoj situaciji u kojoj postoji značajna kompenzacija prirodnih nedostataka i minimalizovanje socijalnih ograničenja praktično svaka osoba može da ostvari svoje talente, težnje i preferencije ukoliko ih zacrtati realistički.

Široku dostupnost vrednih opcija, zajedno sa mogućnošću formiranja kapaciteta za njihov izbor i realizovanja potencijala svakog pojedinca treba shvatiti kao nadopunu neutralističke jednakosti. Ne može se poreći relevantnost jednakih mogućnosti i značaj njihove teorijske refleksije koja bi bila osetljiva na raspoložive resurse, preferencije i sposobnosti pojedinaca, društveni i ekonomski položaj, kulturalne vrednosti, istorijsko nasleđe, društveni kontekst ili naprosto srećne okolnosti. Egalitarističke teorije usredsređivale su se na jednu ili više ovih determinanti samim tim što je jednakost mnogo kompleksnija od proste distribucije određenih dobara kao što su, na primer, prava ili materijalni resursi. Egalitaristička shema koja polazi od perfekcionista premisa fokusira se na kvalitativnu distribuciju, takvu koja jednakost sagledava i u pogledu varijabiliteta i karaktera opcija, kao i kapaciteta koji pojedinci imaju da bi bili u stanju da iskoriste raspoložive kvalitetne opcije¹⁰ – pri tome se podrazumeva da mogućnost ostvarenja napredovanja i izvrsnosti treba da ima svaka osoba.

Ipak, primedba bi glasila da je zamisliva situacija u kojoj sve osobe ili velika većina njih mogu da ostvare svoje talente, a da i dalje

¹⁰ Couto (2014) naznačava da je sa razvojem perfekcionista pozicije došlo do „radikalnog pomeranja fokusa od kompenzacije ka strukturalnim promenama na nivou životnih šansi” (2014, p. 162).

postoji prekomerna nejednakost u količini dobara koje one imaju u vlasništvu. U takvoj situaciji osobe imaju različite vredne preferencije, aspiracije i talente, pri čemu se ne daje apsolutni prioritet jednima nad drugima (npr. postati vrstan muzičar nije hvalevrednija ambicija od postati izuzetan sportista) i pretpostavlja se da, i pored svih razlika u troškovima, jedno društvo raspolaže sa dovoljno resursa i raspoređuje ih tako da zadovoljavaju inicijalne troškove za ostvarenje svih preferencija. Može se pretpostaviti da, s obzirom na različitost preferenci i sposobnosti pojedinaca, takvo društvo tretira različite preferencije – kroz obezbeđivanje distribucije za njihovo zadovoljavanje – na približno jednak način. U toj bi situaciji svakome bio dostupan minimum zadovoljavanja bazičnih potreba, tako da bi se osobe mogle angažovati oko razvoja „viših” sposobnosti od onih koje su neophodne za preživljavanje. Takođe, moguće je da bi u datoj situaciji talenti više osoba bili kompetitivni samo u meri u kojoj se ne ometa njihov razvoj, odnosno isticala bi se njihova komplementarnost u kojoj je, prema poznatoj marksističkoj maksimi, slobodni razvoj svakog pojedinca uslov slobodnog razvoja za sve. Ovakvo perfekcionistački egalitarno društvo, ipak, može da bude duboko podeljeno na skupine nejednakog uticaja, privilegija i materijalnog stanja. Ukoliko bi jednaka mogućnost ostvarenja planova, potencijala, izvrsnosti, ideala i sl. bila kriterijum pravednosti, u takvoj situaciji bi nejednaka raspodela bogatstva, ma kakve bile njene razmere, bila moralno irelevantna. Čak i ako ubedljivo pobije neutralističke i antiperfekcionistačke argumente pokazavši da se oni odnose samo na njegovu elitističku i antiegalitarnu varijantu, može se ispostaviti da

egalitaristički perfekcionizam nije nespojiv sa drugim aspektima društvene i ekonomske nejednakosti.

Ipak, kao protivargument u prilog moralne nedopustivosti enormnih razlika u materijalnim dobrima moglo bi se navesti da iza određene tačke bogatstvo postaje prepreka ostvarenju ideala napredovanja i izvrsnosti. Kako pokazuje iskustvo, prekomerno bogatstvo se pretežno koristi za sticanje izuzetno skupih statusnih simbola, koji su sa objektivnog stanovišta od sasvim minorne vrednosti. Izuzetno imućna osoba može da teži izgradnji ljudskih staništa na Marsu, no, s obzirom na to da većina prekomerno bogatih ima skromnije i sebičnije preferencije, izuzetno bogatstvo vodi pre do suvišnog nagomilavanja dobara, rasipništva i preterivanja u trivijalnim zabavama no do samousavršavanja i angažovanja za opštu dobrobit.¹¹

Pitanje je da li bi se prihvatio kao dovoljno jak argument u prilog smanjivanja nejednakosti to što osobe, kada njihovo materijalno stanje premaši određenu granicu, biraju trivijalne aktivnosti. Takođe, ovaj empirijski argument nije dovoljan ukoliko se pokaže da vrednost stvaranja ljudskih staništa na Marsu ima prevagu nad rasipništvom i da su izuzetno veliki resursi skoncentrisani u rukama jedne ili nekolicine osoba neophodni za posebno vredna postignuća. Ipak, i sami perfekcionista pretpostavljaju da perfekcionistački ideali nisu dovoljni po sebi (Wall, 1998, p. 188; Couto, 2014, p. 70). Druge moralne vrednosti moraju takođe da budu integrisane u moralnu koncepciju,

¹¹ Više o ovoj argumentaciji vidi Hurka, 1993, p. 172. Hurka tvrdi da bi u ovom slučaju kada veći stepen materijalnog bogatstva povlači manje vrednosti društvo trebalo da daje manji značaj ekonomskom napretku.

tako da je u koncepciji pravde neophodno pozivati se i na druge egalitarističke vrednosti, poput slobode od dominacije i jednakosti prava. Pored toga, argumenti u prilog egalitarizma mogu biti instrumentalne prirode. Raspolaganje nejednakim materijalnim sredstvima može da ima za posledicu stvaranje korumpirane državne vlasti zbog uticaja novca na sticanje političke moći. Dalje, pravednost raspodele dobara je vredna pošto će njihova neravnomerna distribucija dovesti do toksične polarizacije u društvu, s obzirom da će oni koji su na vrhu piramide bogatstva razviti drugačije navike, potrebe i vrednosti od onih koji su na dnu. Takođe, u neegalitarnom društvu postoji manja verovatnoća da će se osobe politički angažovati, s obzirom da će građani sferu politike doživljavati kao područje uticaja uskih klasnih i partikularnih interesa, što će dalje voditi do nemogućnosti formiranja ideje opšteg dobra, nestajanja građanskih vrlina i opadanja spremnosti da se brani konstitucionalni poredak. U ovom smislu, egalitarnost koja odgovara određenoj shemi pravedne distribucije jeste neophodna za stabilnost i održavanje društva dobro uređenim. Ipak, svi ovi argumenti, kako oni u prilog nadopunjavanja perfekcionistačkih vrednosti drugim egalitarističkim idealima, tako i instrumentalistički, zaslužuju jednu širu i detaljniju analizu.

LITERATURA

- Chan, J. (2000). Legitimacy, Unanimity, and Perfectionism. *Philosophy & Public Affairs*, 29(1), 5–42.
- Couto, A. (2014). *Liberal Perfectionism*. Berlin-Boston: Walter de Gruyter GmbH.

- Dworkin, R. (1978). Liberalism. In *Public and Private Morality*, Hampshire, Stewart (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 113–146.
- Dworkin, R. (1985). Can a Liberal State Support Art?. In *A Matter Of Principle*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, pp. 221–233.
- Hurka, Th. (1993). *Perfectionism*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka W. (1996). *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press.
- Lecce, S. (2005). Should Egalitarians Be Perfectionists?. *Politics*, 25(3).
- Lecce, S. (2008). *Against Perfectionism: Defending Liberal Neutrality*. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.
- Marks, K. (1977). *Ekonomsko-filozofski spisi iz 1844. god.* Beograd : Prosveta-BIGZ.
- Quong, J. (2011). *Liberalism Without Perfection*. Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (1971, 1991). *Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge, Mass: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rols, Dž. (1998). *Politički liberalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Raz, J. (1986). *Morality of Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Sher, G. (1997). *Beyond Neutrality: Perfectionism and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sher, G. (2012). Perfectionism and Equality: Further Thoughts. *Ethical Perspectives*, 19(3), 589–596.
- Sypnowich, Ch. (2012). Perfectionists, Egalitarians and Old Fogeys: Sher and Equality. *Ethical Perspectives*, 19(3), 575–589.
- Vranić, B. (2019). Toward Ideational Collective Action: The Notions Of Common Good And Of The State In Late 19th Century Social Liberalism. *Filozofija i Društvo*, 30 (3) (objavljivanje u pripremi).

Wall, S. (1998). *Liberalism, Perfectionism and Restraint*. Cambridge: Cambridge University Press.

Michal Sládeček

Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade

CAN EQUALITY BE JUSTIFIED IN A PERFECTIONIST MANNER?

Summary

According to neutral egalitarianism, the aim of just distribution is that everyone can count on having at their disposal sufficient resources to realize their life-plans regardless of the content of those plans. Perfectionists' critique claims that distributive justice should not be neutral concerning the value of options which are at disposal to a person, as well as concerning the value of plans and capacities of their realization. Although this critique complements egalitarianism significantly, it is still compatible with other inequalities such as excessive welfare inequality, and therefore its main tenets require a complex reconsideration.

Key words: distribution, equality, liberalism, neutrality, perfectionism.

ДРУШТВЕНИ СУБЈЕКТ ИЗМЕЂУ ЗАПАДА И ЋИРИЛИЦЕ**

Бројне дихотомije друштвеног живота очигледне су у јавном дискурсу и чине га утолико примамљивијим примаоцу поруке – јукстапозиција богатства и немаштине, национализма и глобализације, отуђености и заједништва. Овај рад је инспирисао недавни догађај у Београду који је добио (не)заслужену медијску пажњу – отварање пословнице Старбакса. Приступ у анализи јесте из позиције критичке анализе дискурса, која, као интердисциплинарни приступ проучавању текста и говора, пружа алате за испитивање језичких творевина кроз призму друштвених односа које дати дискурс подр(а)жава, али и ствара. Анализирани су новински текстови који за тему имају најаву и извештај о отварању пословнице Старбакса у Београду. Текстови су анализирани у смислу позитивних и негативних одређења садржаја, концептуалних метафора и мултимедијалне анализе. Резултати указују на две доминанте дихотомije – мир унутра и метеж изван, као и љубав према Западу и љубав према традицији.

Кључне речи: критичка анализа дискурса, концептуалне метафоре, језик јавне комуникације, глобални и ситуациони контекст, мултимедијални аспект.

1. Увод

Језик јавне комуникације карактеришу бројне језичке особености као што су фреквентност употребе конструкција

* manojlovic.nina@gmail.com, nina.manojlovic@filum.kg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика* (бр. 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

које за циљ имају обезличавање, номинализација и декомпоновање, експлицитна категоризација (Радовановић, 2006; Кликовац, 2008; Ивић, 1988). Ово посебно важи за административни стил, али није стран ни публицистичком стилу. Када говоримо о новинским чланцима, посебно треба обратити пажњу на језичка средства којима се успоставља моћ и манипулише примаоцима текста. Управо о овим питањима бавићемо се у раду и то на примеру новинских текстова који се тичу отварање пословнице Старбакса у Београду.

Старбакс је мултинационална компанија која има пословнице широм света, и нуди потрошачима производе од кафе, као и храну. Отварање њихове пословнице у Србији задобило је велику пажњу медија и изазвало бројне реакције. Разлог што су управо текстови са овом тематиком одабрани за анализу јесте тај што пружају увид у преплитање глобалног и локалног контекста (Van Dijk, 2001), као и у бројна језичка средства која служе манипулацији над друштвеним субјектом кроз јукстапозицију опречних слика.

2. Теоријски оквир

Онај ко производи текст може манипулисати информацијама, па и утицати на саговорника/читаоца, избором речи и њихових односа у тексту; може

манипулисати процесима и њиховим учесницима и на тај начин бирати које информације ставља у први план, а које склања у сенку (Fairclough, 1996).

Критичка анализа дискурса (у даљем тексту КАД) за циљ има разоткривање структура моћи које се у језику крију, те покушаје доминације, дискриминације, манипулације и идеолошке контроле, а које постижу употребом одређених језичких средстава (Wodak, 1999, стр. 8). Заправо, КАД посматра дискурс као један од видова друштвене праксе, а не само као лингвистички феномен, те, за разлику од анализе дискурса, анализу спроводи и ван оквира лингвистичких питања.

За КАД кључна је свест о улози језика у друштву и друштвеном поретку (van Dijk, 2001). Истраживања из ове области фокус стављају на друштвене проблеме и политичка питања, те су често мултидисциплинарног карактера. Управо зато се користи и други, шири, термин – критичке студије дискурса (*Critical Discourse Studies*) који предлаже ван Дијк (2009). Другим речима, КАД акценат ставља на начин на који структуре дискурса спровode у дело, потврђују, дају легитимност и копирају или стављају на тест односе моћи и доминације у друштву. Овај приступ не представља метод, већ критичку перспективу, ппозицију или став у оквиру мултидисциплинарне анализе дискурса.

Осим језичких средстава, критичка анализа дискурса у фокус ставља и визуелни материјал. Ван Лејвен (van Leeuwen, 2004, стр. 8) наводи да чак термин *говорни чинов* треба преименовати у *комуникацијски чинов* (*communicative acts*), јер представљају мултимодалне микродогађаје у којима се сви присутни знаци (језички и ванјезички) комбинују како би одредили свеукупну комуникативну намеру. Вербално и визуелно могу бити интегрисани у једну синтагматску јединицу и КАД мора да узме у обзир и невербалне дискурсе и аспекте дискурса, понајвише зато што се њиховом употребом често продукују другачија, некада и супротна, значења од оних која се остварују вербалним знацима.

3. Дескриптивна анализа

У оквиру анализе, текстови су најпре подељени у две групе – прву сачињавају текстови који најављују отварање пословнице Старбакса, а другу текстови који извештавају о отварању пословнице Старбакса у Београду. У оквиру лингвистичког нивоа анализа прво ће бити представљени резултати у оквиру прве групе текстова, те у оквиру друге групе. Прву групу чини 21 текст, а другу 16 текстова различитих аутора и различитих онлајн медија (в. део

Извори), што већ по себи указује на већу важност саме најаве догађаја но извештавања о њему, како потврђује и спроведена анализа.

3.1. Текстови који најављују отварање пословнице Старбакса у Београду

Анализа преовлађујућих језичких средстава и информација које се у овим текстовима стављају у први план указала је на то да сврха текстова превазила пуку најаву догађаја. Наиме, свега два текста дају информације о објекту (број места, ентеријер, атмосфера, адреса и сл.) и информације о компанији без уплива додатних тема. Остатак текстова, поред информације о томе да се отвара пословница Старбакса у Београду, садржи информације које се не могу назвати пропратним, већ се стављају у први план – неретко чак и у оквиру наслова.

Једна од тема која прожима велики део текстова јесте информација да ће назив кафетерије поред латинице бити исписан и ћириличним писмом. Нимало наивно, ова информација пропраћена је упливом политичког контекста.

1. Nova kafeterija, koja će biti uskoro otvorena, imaće veliki natpis na ćirilici, a to je, prenosi agencija Tanjug, „izdejstvovao” zamenik gradonačelnika Beograda Goran Vesić. (НД2)
2. „Moj uslov prilikom pregovora sa Starbaksom je bio da natpis, pored onog na latinici, bude i na ćirilici”, rekao je Vesić i dodao da ako sami ne cenimo svoju kulturu, neće je ceniti ni drugi. (НД2)

3. Vučić je rekao da je uz Rusiju Srbija jedina zemlja koja je uspela da obezbedi da Starbaks piše i na ćirilichnom pismu, a ne samo na latinici, što pokazuje da želimo da očuvamo i odbranimo ono sto je naše. (HD9)
4. Natpis na ćirlici „izdejstvovao” je zamenik gradonačelnika Beograda Goran Vesić. (HD14)
5. Skupština grada donela je u junu prošle godine odluku po kojoj kompanije koje istaknu svoj naziv na ćirilici, a zakupci su poslovnog prostora čiji je vlasnik Grad Beograd, imaju zbog toga ubuduće popust od pet odsto na zakup. (HD14)
6. AZBUKA SE VRAĆA NA SRPSKE ULICE: „Starbaks” će u Srbiji koristiti ćirilicu; Uskoro olakšice za sve firme – (HD15)
7. Posle Rusije i Srbija dobija ćirilčki „Starbaks” (HD16)
8. Starbaksova kafeterija u Rajičevoj ulici imaće natpis na ćirilici, rekao je zamenik gradonačelnika Beograda Goran Vesić. (HD17)
9. Ћirilichno Старбакс osvanulo u Beogradu – (HD21)
10. Старбакс – „zahvaljujući Vesiću” – (HD2)

Осим именовања учесника, тј. политичара заслужних за чињеницу да је усвојено да натпис пуде и ћирилицом написан, неретко се наводи и мера Скупштине која се тиче натписа фирми на ћириличном писму (5 текстова), те и да је Србија једина земља где је овај услов испуњен – поред Русије (3 текста).

Није лако раздвојити вест о ћириличном натпису и упливу политичког контекста, јер су текстови ове тематике вешто искоришћени за промоцију звучних имена политичке сцене. Поред победе ћирилице, долазак Старбакса важан је и зато што указује на стабилност, велики промет туриста и све већи број инвестиција које Србија може да очекује:

1. VUČIĆ POTVRDIO: Starbaks je stigao u Beograd, za šest dana otvaraju lokal (HD9)

2. „Starbaks je stigao u Beograd”, rekao je Vučić na pitanje novinara da se najavljuje dolazak čuvenog lanca u Beograd. (HD9)
3. Za nas je to veliko priznanje i dokaz da velike svetske kompanije vide da tržište Srbije i Beograda raste, da je potencijalno dobro za investiranje, ali i da prepoznaju veliki broj turista koji dolaze u naš grad. „Starbaks” je pre svega međunarodni brend i prvenstveno je poznat turistima koji dolaze iz zemalja gde ta kompanija već radi - rekao je Goran Vesić, zamenik gradonačelnika i dodao da se „Grad Beograd potrudio da im ponudi uslove kako bi ulagali u glavni grad Srbije”. (HD13)
4. Vesić ocenjuje da je ta investicija važna jer "Starbaks" dolazi u politički stabilne zemlje, koje imaju potencijal tržišta koje raste i koje se razvija i za koje znaju da se uslovi investiranja neće menjati. (HD13)
5. Vesić naglašava implikaciju stabilnosti u zemlji i priliv turista (HD18)
6. Na vest o otvaranju prve „Starbaksove” kafeterije u Beogradu osvrnuo se i predsednik Aleksandar Vučić, naglasivši da je još jedan veliki brend došao u Srbiju i da građani više neće morati da putuju u inostranstvo kako bi uživali u njihovim proizvodima. (HD16)

Последњи пример представља ваљан увод у наредни ниво анализе, а који се тиче престижа и јединствености овог догађаја. Наиме, осим тога што се само Руси и Срби могу похвалити ћириличним натписом „Старбакс”, Србија је једина земља у региону која има пословницу ове интернационалне и светски познате компаније. У великом броју текстова евидентно је мешање глобалног и локалног контекста, односно изражавање дихотомије светско-српско:

1. Starbucks je svetski poznati kafe lanac koji će morati da se izbori sa beogradskom konkurencijom. (HD1)
2. [...] konačno, sa dolaskom najveće svetske kompanije za prodaju specijalnih vrsta kafe, Beograd dobija mesto na mapi ključnih evropskih metropola, koje već godinama uživaju u ovom neodoljivom napitku. (HD6)

3. Brend kakav je Starbucks definitivno će osvežiti naše tržište i ponosni smo što je baš CBS International doprineo njihovom ulasku u Srbiju. Šoping centar Rajičeva je idealna lokacija za ovako popularnu kafeteriju koja će kod nas doneti duh sveta. (НД6)
4. ODLUKA da „Starbaks” dođe u Srbiju „pala” je posle objavljivanja podataka o velikom rastu broja turista tokom ove godine. Interesovanje stranaca za Beograd i srpske gradove bila je presudna u odlučivanju gde će širiti mrežu svojih restorana. (НД7)
5. On [Александар Вучић] je pozvao i građane Republike Srpske i BiH da posete Beograd. (НД9)
6. Navodeći da je još jedan veliki brend došao u Srbiju, Vučić je rekao da su građani ranije išli u Budimpeštu i druge evropske gradove da popiju espresso kafu, a da je sada imaju i u Beogradu. (НД9)
7. [...] prvi u nekoj od država nekadašnje Jugoslavije i – prvi sa natpisom na ćirilici (НД14)

Као што можемо видети из наведених примера, *долазак* Старбакса у Србију веома је важан из више разлога, а изгледа да су и представници компаније Старбакс задовољни што су дошли на наше тржиште. Чак 10 текстова овог дела корпуса пренело је израз задовољства Адама Муларука, председника за Старбакс у AmRest-у, што су отворили пословницу у Београду и омогућили нашим *љубитељима кафе* да „уживају у кафи високог квалитета”:

1. „Izuzetno se radujemo što ćemo doneti jedinstveno Starbucks iskustvo potrošačima u Srbiji, otvaranjem naše prve kafeterije u Beogradu. Ova zemlja ima bogatu tradiciju ispijanja kafe, a nama je zadovoljstvo što ćemo postati njen deo, stvaranjem mesta na kojem potrošači mogu da uživaju u kafi visokog kvaliteta i otkriju našu strast”, kaže Adam Mularuk, predsednik za Starbucks u AmRestu. (НД1, НД3, НД5, НД7, НД12)

Позитивни епитети везани за ову кафетерију, поред изјава представника саме компаније, налазе се у сваком

испитиваном тексту – *познати ланац, чувена компанија, јединствено искуство, најбоља кафа* и сл. Изражавање посебности Старбакса у оквиру испитиваних текстова креће се од навођења података о самом производу и услузи до величања наведеног ланца уз изражавање високог нивоа нестрпљења у ишчекивању отварања прве пословнице:

1. [...] ljubitelji kafe grada Beograda mogu da očekuju kafu najvišeg kvaliteta sačinjenu od 100 odsto arapskog zrna, koju će obučeni kafe majstori prilagoditi željama svakog gosta ponaosob. „Starbaks” koristi isključivo arabika kafu iz više od 30 zemalja celog sveta. Veliki broj farmera, saradnika i dobavljača čine ogroman ekosistem, omogućavajući ponudu kafe u malim količinama i na meru. (HД2, HД7, HД4)
2. Dobro došao, Starbucks! Obožavano kraljevstvo kafe uskoro u Beogradu! (HД11)
3. Starbucks Beogradu od 16. aprila donosi nezaboravno iskustvo ispijanja kafe (HД3)
4. Priliku da uživaju u njihovim napicima već tokom ove godine imaće najpre Beograđani, a zatim i građani širom Srbije (HД7)
5. Ovakva zajednica osigurava da naši kvalitativni, ekološki i etički standardi budu ispoštovani. Saradnjom sa raznolikom grupom, Starbucks ne samo da je u mogućnosti da ponudi mušterijama raznovrsne standardne, retke i sezone vrste kafe, već podržava i ukupni rast i stabilnost zajednice proizvođača kafe. (HД4)
6. [...] najvećim i najomiljenijim [...] (HД11)
7. Prijatna i udobna atmosfera i opijajući miris kafe vrhunskog kvaliteta. (HД11)
8. Pored premium shopping iskustva koje je bolje od svake kupovine i restorana sa najlepšim poglednom na grad, Rajićeva će uskoro svojim kupcima omogućiti i uživanje u prijatnoj atmosferi o kojoj priča ceo svet, uz priliku da isprobaju preko 87.000 kombinacija napitaka dostupnih u svim Starbucks lokalima. (HД11)
9. vodeći/ najveći/ jedinstveno „Starbaks” iskustvo (HД18)
10. Nepokolebljiva predanost postizanju izvanrednih rezultata i privrženost našim osnovnim principima omogućavaju nam da svakom potrošaču u svakoj šoljici priuštimo doživljaj jedinstvenog iskustva (HД20)

Ако је веровати наведеним информацијама није необично што се у чак 13 текстова овог дела корпуса акценат ставља на „нестрпљењу” и „жељном ишчекивању” доласка овог престижног бренда у наш главни град:

1. Da li ste i vi nestrpljivi? (НД1)
2. uskoro kreće slikanje uz šolju kafe i deljenje po društvenim mrežama (НД1)
3. Čuvena svetska kafeterija konačno u Beogradu - Na proleće na kafu u Starbucks (НД5)
4. Kao što je najavljeno, Starbucks otvara svoju prvu prodavnicu u Srbiji, a napokon je određen i tačan datum. (НД3)
5. - Zato je Beogradu drago što će „Starbaks” biti u našem gradu i čekamo ih raširenih ruku, kao i sve druge investitore - zaključuje zamenik gradonačelnika. (НД13)
6. KONAČNO: Dolazi nam „Starbaks”! (НД20)

Као што можемо видети из наведене анализе, текстови који најављују отварање прве пословнице Старбакса у Србији, поред навођења саме вести – датума и места – врве од других информација од политичког, националног и глобалног значаја. Ту се на првом месту издваја вест о ћириличном натпису, уз обавезно позитивно профилисање политичких актера, али и величање посебности Србије, те Београда, јер смо први у региону где је отворена наведена пословница што указује на стабилност и просперитетност земље.

Осим тога, оно што се из текстова анализираних у оквиру корпуса да приметити, јесте општа статичност Србије и српског народа и величање Старбакса. Преовлађује

концептуална сликовна схема СТАРБАКС ДОЛАЗИ (и ДОНОСИ), МИ СМО СТАТИЧНИ. Иако статични, веома смо срећни и захвални што нам стиже непоновљив укус кафе, а, очигледно, и боља времена и јача економија земље. Поред наведене концептуалне метафоре, може се издвојити и СТАРБАКС ЈЕ ПОКЛОН (нпр. *Београд добија Старбакс!*), у којој је, поново, компанија која отвара своју пословницу у Србији, приказана у (не)заслужено позитивном светлу, а ми, примаоци поклона, поново као статични.

Што се тиче мултимедијалног дела дескриптивне анализе одабраних новинских текстова, у фокусу је сама компанија Старбакс. Наиме, 5 текстова садрже слику препознатљивог зеленог знака, код два текста на сликама је напитака у фокусу, а у још 7 новинских чланака у првом плану је препознатљива шоља са Старбакс знаком.

Слика 1. Препознатљиви знак

Слика 2. Напитак у фокусу

Слика 3. Препознатљива шоља

Насупрот резултатима језичке анализе, који показују да је ћирилични натпис једна од главних информација која се намеће читаоцима под велом најаве отварања пословнице Старбакса, свега три текста заправо имају слику тог ћириличног натписа:

Слика 4. Ћирилични натпис

Такође, у супротности са вербалним садржајем анализираних текстова, само један текст из ове групе експлицира политички контекст:

Слика 5. Политички контекст

Узимајући у обзир да су текстови које анализирамо у овом пододељку, они у којима се најављује отварање пословнице, очекивали смо више визуелних средстава који се тичу самог изгледа кафетерије, али само један текст садржи слику ентеријера:

Слика 6. Ентеријер

3.2. Текстови о првом радном дану пословнице Старбакса у Београду

Када је коначно дошао и тај дан бројни медији су – на различите начине и са фокусом на различите ствари – објавили вест о отварању. Велики број текстова овог дела корпуса понавља информације које су биле у фокусу и у текстовима који су се бавили најавом догађаја. Наиме, осам текстова понавља информацију о ћирилици, политичка фигура присутна је у чак 10 текстова, три текста понављају информацију да је у питању први Старбакс у земљама бивше Југославије, док пет текстова говори о важности доласка Старбакса у Србију. Осим повећаног уплива политичког контекста који се може приметити у овој групи текстова, поменуте информације поклапају се са информацијама изнетим у претходној групи текстова, и стога ћемо у овом делу анализе издвојити само елементе који се строго тичу отварања, то јест првог радног дана кафетерије у Београду.

Оно у чему се разликују текстови који извештавају о отварању од оних који га најављују свакако су извештаји о гужви и редовима:

1. „Starbaks” u Beogradu – jedna je od glavnih prestoničkih vesti. Zato se i red za kupovinu, jutro nakon otvaranja prve kafeterije, proteže do ispred ulaza. Ukoliko niste raspoloženi da se „gurate” preko reda, imajte na umu da ćete petnaestak minuta morati da pričekate na svoju „šolju”. (BO9)
2. Ispred ulaza zatičem red koji se proteže do ulaznih vrata. (BO9)

3. Nisu svi strpljivi. Tri turistkinje, na primer, „preskaču” pola reda, što izaziva nezadovoljstvo kod nas koji čekamo. One za to ne mare. Zbog velikog reda nekoliko devojaka iza mene odustaje od svoje kafe. (BO9)
4. Iako kafeterija predviđa mesto za oko 140 ljubitelja kafe, delovalo mi je da to ipak nije dovoljno za sve kupce koji su se ovog prepodneva neprestano smenjivali. Svi stolovi, uključujući i one u bašti, bili su popunjeni. (BO9)
5. Beograđani stali u red da čekaju kafu od 300 dinara: Nepregledna kolona ispred srpskog Starbaks prvog radnog dana (FOTO) (BO10)
6. [...] prvi radni dan ovog kafea obeležile su neviđene gužve. Nekoliko desetina ljudi, mahom mladih, stalo je u red ispred TC „Rajićeva”, gde se nalazi prvi Starbaks kafe u Beogradu. (BO10)
7. Dugo najavljivani prvi kafe svetskog lanca kafeterija „Starbaks” u Srbiji otvoren je u Tržnom centru „Rajićeva” i ispred njega od tog trenutka traju gužve. (BO11)
8. [...] a prvi radni dan bio je juče. Obeležile su ga ogromne gužve, a u redu za kafu čekalo se i više od pola sata. (BO11)
9. Prvog dana za šolju kafe iz Starbaks u Beogradu čekalo se na ulici (BO13)
10. Prvog dana lokal od 175 kvadrata bio je krcat, jer se za šolju kafe čekalo na ulici - u redu. (BO13)
11. Ali generacija Z ne ide nigde. Najviše je baš postmilenijalaca koji su čekali i po pola sata na šolju kafe za koju im pasoš više neće biti potreban. (BO13)
12. Za razliku od Lidla, Starbaks može da se pohvali disciplinovanijom klijentelom. No, iako nije bilo guranja, red za kafu tužna je scena - dobacivali su prolaznici. (BO13)
13. „Pa, ne ovo je ponižavajuće toliki red, kao da se nešto džabe deli. Kafa je preskupa, ne odgovara našem standardu, ne razumem čemu ovo poniženje”, navodi jedna gospođa. (BO13)
14. GRAĐANI OKUPIRALI CENTAR BEOGRADA Pogledajte šta se događa ispred Starbaks, a danas je tek otvoren! (FOTO) (BO14)
15. Nekoliko desetina ljudi, mahom mladih, stalo je u red ispred TC „Rajićeva”, gde se nalazi prvi Starbaks kafe u Beogradu. (BO14)

Изгледа да вреди чекати за *изврсан* укус кафе. Овакви описи гужве у директној су супротности са мирним ентеријером за опуштање и испијање кафе који се промовише, најављује и рекламира у текстовима.

Осим тога, у текстовима који пишу о првом радном дану прве пословнице Старбакса у земљама бивше Југославије, читаоци су коначно били у прилици да сазнају цене кафе:

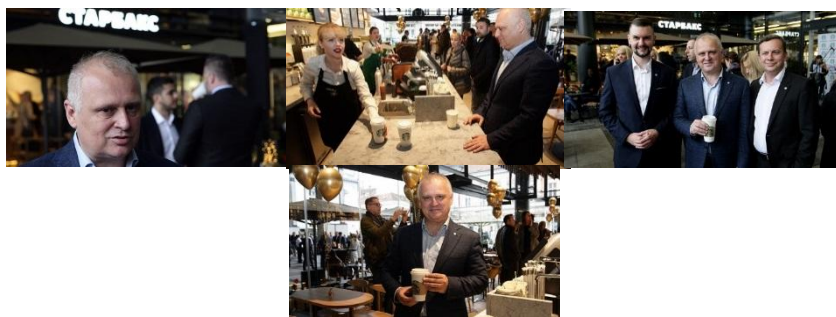
1. [...] cene nisu toliko visoke u odnosu na ostale kafeterije. (BO9)
2. S obzirom na priče o visokoj ceni kafe ovog svetski poznatog lanca, čini mi se da u odnosu na okolne kafeterije u centru grada nije drastično skuplja. Na primer, mali kafe late je 240 dinara, dok mali espresso možete da kupite za 160 dinara.
3. Malo „jače” su cene ledenih kafa i frapućina. Na primer, srednji karamel frapućino je 360 dinara, dok je srednji java čip frapućino 400 dinara. (BO9)
4. U prvom srpskom Starbaksu kafa late košta 240 dinara, koliko košta i kapućino. Karamel makijato košta 300 dinara, dok je za običnu filter kafu potrebno izdvojiti samo 150 dinara. (BO10)
5. Proverili smo - koliko će vas koštati ako rešite da popijete kafu baš na ovom mestu. (BO11)
6. Kafa je od 150 do 450 dinara. A to su cene, ipak, niže, nego u istim kafeterijama u inostranstvu - zaključak je to portala za kafopije - kafica.rs. Dodaju: dolazak Starbaksa plus je za turizam, jer se radi o globalnom fenomenu. (BO13)

Поред тога, три текст преносе вест о „српској шољи” - *U prvom srpskom Starbaksu, osim kafe, gosti mogu da kupe šolje sa logom koji simbolizuje Srbiju, a jedna košta 1500 dinara* (BO10, BO11). Када смо већ код шоље, једна од важних ствари јесте и исписивање имена на шољи – заштитни знак Старбакса. Како можемо да видимо, исписивање мена на шољи изазивало је веико узбуђење међу посетиоцима.:

1. Posle 15 minuta dolazim na red i poručujem mali kapućino koji košta 240 dinara. Čekam još dva minuta da kafa bude gotova i dobijam prepoznatljivu belu čašu sa „Starbaks” logom i svojim imenom na njoj. Ovaj put nisam morala da spelujem svoje ime. (BO9)

2. A-L-E-K-S-A-N-D-R-A. Slovo po slovo sam spelovala u Pragu kada sam prvi put pila „Starbaksovu” kafu. Danas je bilo lakše. (BO9)

Дакле, медији бирају сензационалистички приступ, где се, поред информисања о самом догађају, пласирају политичке фигуре, важност Старбакса за Србију и њене грађане, али и преувеличава се интересовање грађана и број људи у „гужви” која чека на шољицу кафе. Мултимедијална нлиза потврђује резултате чисто језичке анализе, јер су на сликама које прате аналиране текстове, заступљени исти мотиви. Наиме, у оквиру три текста на сликама је особа из политичког миљеа, а само један текст пропраћен је сликом особља:

Слика 7: Политички контекст

Слика 8: Запослени

Ентеријер и екстеријер пословнице представљени су у свега 4 текста, а ћирилични натпис у оквиру два текста. Ту је, наравно, и препознатљива Старбакс шољица (два текста), укључујући слику исписивања имена на шољи (један текст), јер медији то издвајају као веома битну ствар. На крају, храна је приказана само на једној слици, што није необично јер се Старбакс профилише у текстовима као компанија која производи пре свега, врхунске кафе.

Слика 9: Ентеријер и екстеријер

Слика 10: Ћирилични натпис

Слика 11: Препознатљива Старбакс шоља

Слика 12: Исписивање имена на шољи

Слика 13: Храна

Оно што је ново у овој групи анализираних текстова, а тиче се визуелних знакова, јесу слике ценовника (три текста) и слике редова (четири текста) у којима људи чекају

да уђу у Старбакс. Колике гужве су у питању, читалац може да просуди сам.

Слика 14: Ценовник

Слика 15: Редови

Поред понављања делова текстова који најављују отварање пословнице Старбакса, у текстовима који

извештавају о првом радном дану могу се наћи изјаве заменика градоначелника о важности присуства Старбакса за имиџ главног града (3 текста), те и да је Београд део глобалног контекста:

1. Redovi danas ispred Starbaksa u Knez Mihailovoj. Beograd je uvek bio svet - istakao je zamenik gradonačelnika. (BO14)
2. „BEOGRAD JE UVEK BIO SVET” Zamenik gradonačelnika objavio fotografije gužve ispred „Starbaksa”, dan posle otvaranja u Knez Mihailovoj (FOTO) (BO15)

Међутим, постоје опречне информације, посебно када је у питању извор који није примарно српски (БиБиСи):

1. Iako fotogeničan, brend je ovo koji nudi prevruće, velike kafe, koje, ocenjuje kafa.rs, nisu vrhunskog kvaliteta. (BO13)
2. „Ako vezujemo kafu za Italiju, kao zemlju u kojoj je kafa svetinja, podatak da samo pet lokala Starbaksovih postoji u Italiji dovoljno govori o tome. Znači to su potpuno dva sveta - Starbaks kafeterija i italijanska kafa. Italijani su uspeali da uzmu kafu iz Brazila i da je vrate tamo upakovano. To dovoljno dokazuje koliko su oni majstori u tome”, navodi Đorđević. (BO13)
3. Dug put Starbaksa do Srbije i tihi početak (BO5)
4. U poređenju sa otvaranjem prodavnice H&M 2013. godine, kada je više hiljada ljudi čekalo ispred tržnog centra, sa desetak ljudi u redu i polupopunjenim mestima za sedenje, delovalo je kao da je Starbaks već neko vreme u Beogradu. (BO5)

Овде се поставља важно питање објективног извештавања, јер наилазимо на опречне информације у оквиру различитих извора. Ипак, у медијима, када је у питању отварање пословнице Старбакс, преовлађује једна страна слике – важност овог догађаја је огромна, одређени

политичари су заслужни за то и економска стабилност је на завидном нивоу.

4. Закључак

Текстови који чине корпус овог истраживања јасно илуструју манипулативну моћ новинског извештавања. Наиме, иако текстови треба да представљају најаву једног догађаја, односно извештај о датом догађају, језичким и нејечким средствима, у први план стављају се друге информације и читаоцу намеће одређени став, односно виђење догађаја. У оквиру примера ексцерпираних из анализираних текстова издвајају се две главне дихотомије – мир наспрам метежа и Запад наспрам традиције.

Тако, с једне стране имамо мирно место на коме грађани („коначно”) могу испијати „врхунску” кафу у „препознатљивом” амбијенту (нпр. *пријатна и удобна атмосфера и опијајући мирис кафе врхунског квалитета*), а с друге стране имамо слику гужве и метежа, те нестрпљивост и „прескакање реда”. За опис редова испред Старбакса коришћена је чак ратна терминологија (*грађани окупирали центар Београда*).

Друге две супротстављене слике које прожимају све анализирне текстове јесу вредновање традиције и тежња ка

западним вредностима. Фокус се ставља на ћирилицу, те на чињеницу да је само Русима, осим нас, указан оваква част. Наравно, неговање традиције искорићено је и за промовисање одређених политичких фигура. Са друге („западне”) стране, насупрот ћирилици и традицији, стоји величање саме компаније, те квалитета њихове кафе, чак и привилегији да нам име буде написано на Старбакс шољи. А долазак ове светски познате компаније представља се као директна последица стабилности у земљи – дакле, поново имамо уплив политичког контекста. Заправо, у овој „чорби” од глобалног и локалног контекста једина константа јесте политичка пропаганда.

ИЗВОРИ

НД1-<https://pcpress.rs/starbucks-u-beogradu-se-otvara-u-aprilu/>

НД2-<http://mondo.rs/a1178441/Info/Beograd/Starbaks-u-Beogradu-na-cirilici-Starbucks.html>

НД3-https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2019&mm=04&dd=03&nav_id=1525468

НД4-<https://www.beograduzivo.rs/info/gradske-vesti/starbucks-u-beogradu-objavljena-prva-lokacija/>

НД5-<http://rs.n1info.com/Biznis/a472975/Prva-kafeterija-Starbaks-u-Beogradu-otvara-se-sredinom-aprila.html>

НД6-<https://www.ekapija.com/news/2410691/cuvena-svetska-kafeterija-konacno-u-beogradu-na-prolece-na-kafu-u-starbucks>

НД7-<http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:731212-Starbaks-otvara-10-kafeterija>

- HD8-<https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/2963984-starbucks-dolazi-u-srbiju-otvaranje-prvog-kafea-starbucks-u-beogradu>
- HD9-<https://www.kurir.rs/vesti/biznis/3234000/vucic-potvrdio-starbaks-je-stigao-u-beograd-za-sest-dana-otvaraju-lokal>
- HD10-<https://www.danas.rs/drustvo/starbucks-kafeterija-u-srbiji-od-16-aprila/>
- HD11-<https://www.imaginarijum.rs/2018/11/19/dobro-dosao-starbucks-obozavano-kraljevstvo-kafe-uskoro-u-beogradu/>
- HD12-<https://www.srbijadanas.com/biz/vesti/starbucks-dolazi-u-srbiju-otvaranje-prvog-kafea-starbucks-u-beogradu-2018-06-04>
- HD13-<https://www.blic.rs/vesti/beograd/saznajemo-prvi-starbaks-kafe-u-srbiji-otvara-se-15-aprila-u-beogradu/cjk4qc3>
- HD14-<http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:787998-Starbaks-na-cirilici-za-koji-dan-u-Beogradu>
- HD15-<http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:735694-AZBUKA-SE-VRACA-NA-SRPSKE-ULICE-Starbaks-ce-u-Srbiji-koristiti-cirilicu-Uskoro-olaksice-za-sve-firme>
- HD16-<http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/511/zanimljivosti/3483944/posle-rusije-i-srbija-dobija-cirilicki-starbaks.html>
- HD17- <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/3484914/starbak-s-od-16-aprila-u-beogradu.html>
- HD18- <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/511/zanimljivosti/3159475/starbaks-dolazi-u-srbiju-prvi-lokal-ove-godine-u-beogradu.html>
- HD19-<http://mondo.rs/a1176743/Magazin/Lifestyle/Starbaks-Starbucks-Beograd-otvaranje.html>
- HD20-<http://mondo.rs/a1109175/Magazin/Lifestyle/Starbaks-Starbucks-Beograd.html>
- HD21-<https://www.blic.rs/vesti/beograd/starbaks-beograd-starbucks-u-beogradu-kafeterija/yg93k5p>

- BO1-<http://pink.rs/vesti/126449/beograd-dobio-prvi-starbaks-na-vesicevu-inicijativu-natpis-i-na-cirilici-foto>
- BO2-<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/otvoren-starbucks-u-beogradu-prvi-u-zemljama-bivse-jugoslavije>
- BO3-<http://timp.rs/otvoren-prvi-kafe-starbucks-u-beogradu/>
- BO4-<https://investitor.me/2019/04/17/starbucks-stigao-u-beograd-pogledajte-cijene-cuvene-kafe/>
- BO5- <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47951575>
- BO6-<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/5/ekonomija/3491308/beograd-dobio-starbaks.html>
- BO7-<https://www.blic.rs/vesti/beograd/vesic-na-otvaranju-starbaksa-cirilicni-natpis-je-moja-inicijativa/by4n4r4>
- BO8-<http://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%B1%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4.491.html:789304-%D0%9E%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD-%D0%BF%D1%80%D0%B2%D0%B8%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D1%81-%D1%83-%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B8>
- BO9-<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3491743/kakav-je-ukus-prve-kafe-u-starbaksu.html>
- BO10- <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/3052090-beogradjani-stali-u-red-da-cekaju-kafu-od-300-dinara-nepregledna-kolona-ispred-srpskog-starbaksa-prvog-radnog-dana-foto>
- BO11-<https://www.dnevno.rs/ufokusu/starbaks-poceo-sa-radom-juce-a-danas-vec-znamo-kakve-su-cene-kafa-i-koja-je-ubedljivo-najskuplja-foto/>
- BO12-<https://informer.rs/vesti/drustvo/431075/foto-video-starbaks-otvorio-prvu-radnju-srbiji-zavirite-kafe-koji-poceo-radom-trznom-centru-rajiceva>
- BO13-<http://rs.n1info.com/Lifestyle/a476809/Prvog-dana-za-solju-kafe-iz-Starbaksa-u-Beogradu-cekalo-se-na-ulici.html>

BO14-<https://www.alo.rs/beograd/pogledajte-sta-se-dogada-ispred-starbaksa-a-danas-je-tek-otvoren-foto/223435/vest>

BO15-<https://pink.rs/drustvo/126624/beograd-je-uvek-bio-svet-zamenik-gradonacelnika-objavio-fotografije-guzve-ispred-starbaksa-dan-posle-otvaranja-u-knez-mihailovoj-foto>

BO16-<https://www.alo.rs/vesti/drustvo/starbaks-napokon-otvorio-svoja-vrata-za-ljubitelje-kafe-u-srbiji/223280/vest>

ЛИТЕРАТУРА

Ивић, М. (1988). Још о декомпоновању предиката. *Јужнословенски филолог*, XLIV, Београд, 1–5.

Кликовац, Д. (2008). *Jezik i moć*, Београд: Biblioteka XX vek.

Радовановић, М. (2006). О ‘именичком стилу’ у уму и језику, у: П. Пипер (ред.): *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 221–229

Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Arnold.

van Dijk, T. A. (2001). Critical Discourse Analysis, in: D. Tannen, D. Cliffrei, H. Hamilton (eds.), *The Hand Book of Discourse Analysis*, New York: Wiley Blackwell, 353–371.

van Dijk, T. A. (2009). Critical discourse studies: A sociocognitive approach. *Methods of critical discourse analysis*, 2(1), 62-86.

van Leeuwen, T. (2004). Ten reasons why linguists should pay attention to visual communication, in: P. LeVine, R. Scollon (eds.), *Discourse and technology: Multimodal discourse analysis*, Georgetown: Georgetown University Press, 7–19.

Wodak, R. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Nina Manojlović
Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac

SOCIAL ENTITY BETWEEN THE WEST AND CYRILIC

Summary

In this paper we analyze newspaper articles dealing with a very specific topic – the opening of a Starbucks in Belgrade. The texts were divided in two groups and analyzed within the general framework of Critical Discourse Analysis. The first part of texts are those announcing the opening of Starbucks, and the second part comprises texts reporting about the event. Both verbal and nonverbal aspects were taken into account, and the results show that very small part of newspaper texts analyzed is about the actual news. Instead, numerous other information found their way into the texts and images. We found two pairs of conflicting image schemas in the newspaper articles – calm vs. crowded and traditional vs. Western values. Every information that is placed in focus, as our results show, is used for infiltration of political context.

Key words: Critical Discourse Analysis, conceptual metaphors, multimedia analysis, global and local context, language of public communication.

PROMJENA PARADIGME RADA**

Cilj je ukazati na promjenu odnosa prema radu kao temelja funkcionalnosti društva te historijski prikazati odnos materijalnih uvjeta i njihovih posljedica na same individue. S jedne strane filozofijskim tumačenjima rada, a s druge počevši od konkretnog rada koji se svakim danom odvija u praksi. Rad se stavlja u odnos sa slobodom, a s druge strane marksizam negira slobodu vezanu za rad u kapitalizmu te pretpostavlja teleološko rješenje za otuđeni rad i ljudsku patnju, no povijesni razvitak pokazuje kako napredak tehnologije ne dovodi do ukidanja (otuđenog) rada, nego do prilagodbe kapitalizma novim uvjetima proizvodnje. U postfordističkoj proizvodnji, odnosno u informacijskom društvu zapadnoga svijeta rad je prvenstveno kognitivni rad te je stoga i povezan s psihičkim stanjima pojedinaca koja se smatraju zaslužnima za prilagodbu na nove načine proizvodnje. U suradnji s psihoanalizom postmodernistički autori zaključuju kako je kognitivni rad zaslužan za iluziju slobode i sreće koja onemogućava samoostvarenje čovjeka te da je upravo ta iluzija i psihička kontrola nad pojedincima i društvom zaslužna za povećanje produktivnosti i za opstanak kapitalizma.

Ključne riječi: semiokapitalizam, tehnološki napredak, psiha, rad, Franco Berardi, Karl Marx.

1. Rad: preduvjet funkcionalnosti društva

U antici, počevši od jednog od najutjecajnijih filozofa, Platona u promišljanju onoga što se u povijesti filozofije naziva političkom filozofijom, kao ključan element za funkcionalnost

* stefanija.kozic1@gmail.com

** Rad je pisan u okviru istraživanja diplomskoga rada pod nazivom „Filozofski i etički aspekti psihologije i psihijatrije u postindustrijskom društvu”.

društva (polisa) navodi se podjela rada. Iako Platon tu podjelu bazira s obzirom na metafiziku duše, odnosno na dijelove duše, u praksi se to očituje na način da svatko radi posao i to onaj za kojega je sposoban. Oni koji imaju najviše kreposti bave se intelektualnim radom što bi značilo da vladaju, a ostali su čuvari koji brinu za sigurnost polisa i manualni radnici koji pak proizvode za ostale dvije klase (Platon, 1997). Takva podjela rada je za Platona prirodna upravo zato jer je potkrijepljena metafizikom. Sličnu filozofiju politike sistematizirao je i Aristotel. Država se temelji na suradnji gdje svatko također radi prema svojim sposobnostima, no manualni rad pripada samo onima koji nisu dovoljno vrijedni za drugačiji doprinos državi. U takvom sustavu žene, djeca i robovi ostaju izvan političkog, pripadaju samo privatnome, a razlog tome je opet prirodna podjela.¹ (Aristotel, 1992) U sustavu proizvodnje koji se temelji na robovlasničkim odnosima, filozofsko promišljanje njih u to vrijeme shvaćeno je kao prirodno, što će kasnije u povijesti također biti slučaj. Dakle, uz neke iznimke, u svakom načinu proizvodnje ono je shvaćeno kao u tom trenutku transhistorijsko, kao prirodno, pravedno i ispravno te se iz tog konteksta, još od najranijih promišljanja o politici ono uzima kao općenit temelj društva. Manualni rad je u antici nužnost za one koji nisu u mogućnosti biti dio političkog i/ili filozofskog, oni koji nemaju

¹ O javnom i privatnome u antici te o radu, proizvođenju i djelovanju piše Hannah Arendt u: *Vita Activa*.

dovoljno sposobnosti. Rad je shvaćen kao opresija koju nije potrebno ukloniti zbog toga što je ona prirodna, a drugima koji ne rade omogućuje slobodu u vidu političkog društva.

Više od tisuću godina kasnije, pojavom kapitalizma i protoliberalizma uvodi se rad kao temeljna, ali i indirektna osobina čovjeka. Locke (2013) navodi slobodu, život i imovinu kao temeljna ljudska prava. Dakle, dolazi do nastanka i do razvitka ljudskih prava, pri čemu je naglasak na slobodi/ama. Rad se analizira na apstraktnoj razini, za Hegela (1979) rad se pojavljuje na apstraktnoj razini u dijalektici gospodara i roba, gdje je rad upravo ključan u ostvarivanju slobode. U građanskom društvu rad je također apstrakcija koja se nalazi u partikularnosti svake osobe, no rad odnosno proizvodnja je temelj zadovoljavanja beskonačnih ljudskih potreba te tako je uvjet mogućnosti društva na univerzalnoj razini koja opet omogućuje ostvarenje slobode (Hegel, 1989).²

U povijesti filozofije navodi se kako Marx preokreće Hegelovu filozofiju zato što apstrakciju običajnosti svodi na konkretan život čovjeka jer čovjek nije apstraktno biće koje živi

² Iako je Hegel, zapravo, socijalno i klasno osviješten, što se može vidjeti iz njegovog zaključka da zemljoradnički stalež u svojoj supstanciji temeljen na prisili te u tome da govori o siromaštvu kao o problemu društva kojeg bi bogatija klasa trebala riješiti, iz njegove cjelokupne filozofije, pogotovo filozofije povijesti, može se vidjeti kako ujedno ima izrazito pozitivan stav o tadašnjem stanju u Njemačkoj jer je ono, prema njemu, vrhunac razvoja svjetskoga duha.

odvojeno od zbiljskog svijeta. Filozofija je izvršila revoluciju u apstrakciji, a realnost zanemarila (Marx i Engels, 1979). Realnost tadašnjeg, ali i suvremenog svijeta u vezi sa radom može se sažeti: imamo slobodu birati prodavati vlastiti rad za nadnicu ili umrijeti od gladi. Iako Hegel i filozofi prije njega navode rad kao temelj društva, a čovjeka definiraju prema njegovoj funkciji u društvu, ne uviđaju prisilni karakter rada. Paralelno tome, sloboda se navodi kao dio čovjekove biti, štoviše, ona je ključni moment, ali je ujedno u praksi ukinuta za velik broj članova društva zbog spomenutog prisilnog rada. Dakle, postoji drastična diskrepancija između pojma čovjeka i konkretnih ljudi. Marx uviđa drugi aspekt u odnosu slobode i društva koji objašnjava prepreku u vidu pomirenja apstrakcije i konkretnosti.

Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest. (Marx i Engels, 1979, str. 348)

Ovaj poznati Marxov citat ukazuje na to da svijest nije neovisna instanca, nego da je pojedinac determiniran unutar sustava iz kojega ne može izaći, te da je to faktor koji omogućuje daljnji opstanak neetičkih proizvodnih procesa. Međutim, to nije negacija mogućnosti povijesne promjene jer je Marx eshatološki zamislio povijest u kojoj razvitak kapitalizma donosi spas u nastanku komunizma, što je kod dijela marksista i drugih filozofa shvaćeno, ne samo kao razvitak proizvodnih procesa, nego još specifičnije: kao napredak tehnologije i potpuna automatizacija

proizvodnje koja će ukinuti ljudski rad. Kao što se može vidjeti u pisanjima raznih marksista, zamka je marksizma predviđati buduće oblike proizvodnje i društva, a povijest ne slijedi onako kako ju je Marx zamislio.

2. Tehnološki napredak u 20. stoljeću

Pozitivizam je znanstveni napredak povezao s evolucijom društva i osvještavanjem, no to se povijesno nije dogodilo, tehnologija je imala sasvim drugačiju posljedice. Zaključak o mogućnosti oslobađanja čovjeka pomoću napretka tehnologije od represivnih oblika kontrole društva, donosi se na temelju dobivene mogućnosti da se naizgled jednostavno smanje društveni zahtjevi prema subjektu (Marcuse, 1985). S druge strane, tehnologija se koristila u svrhu ratova i drugih antihumanističkih ciljeva, čega je Marcuse vrlo svjestan u svojim kasnijim radovima. Ujedno, čini se logično da bi rast ekonomije i produktivnosti trebao za čim veći broj ljudi omogućiti bolji život i veću slobodu, no dogodilo se suprotno, jer posljedica nije bila odrješenje od represije, prisile i povećanje životnog standarda, nego u nekim dijelovima svijeta doveo do povećanja represije u vidu prekarnog rada i povećanja industrijalizacije (Castells, 2010).

Marx pokazuje da je višak vrijednosti, odnosno, profit uvijek vezan uz ljudski rad, ne uz strojeve i tehnologiju, ali i on

tehnologiju vidi kao mogućnost oslobođenja od represije rada. Ideja je još od Marxa da se determinističkim slijedom povijesti mora zbiti napredak koji vodi u zbiljsku slobodu čovjeka, ali jednako kao što se dogodio preokret u razvoju povijesti u Ruskoj revoluciji (još jedne nade koja je razočarala koja je trebala imati posljedice kao i tehnologija), preokret je koji je oprečan pravilima historijskog materijalizma prema tumačenjima iz perspektive determinizma ekonomije, jer ona nije proizašla iz materijalnih uvjeta, nego iz ideologije, jednako tome niti obećanje tehnologije se nije ispunilo.³ (Gramsci, 1959) Novonastale nade u vezi s tehnologijom promatrale su tehnički napredak i njegovu potenciju izvan samoga kapitalizma, bez utjecaja svijesti čovjeka ili ideologije.

[T]hat the automatic machine has always increasingly internalized them in its body or its structure as a field of forces, while depending on a science and a technology, on a so-called intellectual labor distinct from the manual labor of the worker (the evolution of the technical object). In this sense, it is not machines that have created capitalism, but capitalism that creates machines, and that is constantly introducing breaks and cleavages through which it revolutionizes its technical modes of production. (Deleuze & Guattari, str. 233)

Oslobođenje se nije dogodilo zbog toga što tehnologija nije samosvjesna, jer nije vlastiti entitet odvojen od društva, nego

³ Filozofija Antonija Gramscija specifična je u odnosu na ostale marksističke teorije zbog inzistiranja na momentu svijesti. Gramsci poziva na filozofiju prakse kojoj je cilj intelektualnim djelovanjem osvijestiti um radnika te izazvati promjenu prema načelu Maxove 11. teze o Feuerbachu.

je uvijek u rukama čovjeka i u svrsi kapitalizma. Tehnologija je sofisticirano oruđe koje je samo posredovanje čovjekova rada, koje je napravljeno za neku svrhu. Budući da je zadaća proizvodnje na globalnoj razini stvaranje profita, tehnologija koja je nastala u svrhu proizvodnje, ali i potrošnje, također je u svrsi kapitalizma. Utoliko nije moguće misliti o tehnologiji izvan konkretnih materijalnih uvjeta u kojima se nalazi, a ujedno zbog toga postavlja se etičko pitanje o budućnosti tehnologije, odgovornosti koju čovjek ima nad tehnologijom kao ekstenzije vlastite djelatnosti. O direktnim društvenim posljedicama koje su nastale posredstvom tehnologije, Marcuse piše:

U razvijenoj industrijskoj civilizaciji prevladava ugodna, uhodana, razumna, demokratska nesloboda. To je znamen tehničkog progresa. Zaista, što može biti razumnije nego obuzdavanje individualiteta u mehanizaciji društveno potrebnih, no bolnih izvedbi; koncentracija individualne inicijative u efektivnije, produktivnije korporacije; reguliranje slobodne konkurencije među nejednako opremljenim ekonomskim subjektima; ograničenje prerogativa i nacionalnih suvereniteta koji koče internacionalnu organizaciju sredstava. (Marcuse, 1968, str. 21)

Slobodno vrijeme postaje vrijeme koje je namijenjeno stvaranju energije za ponovni rad onemogućava kritičko mišljenje pojedinaca. Rad je do informatizacije bio uvelike fizičke prirode, industrijski rad koji je najčešće popraćen i socijalnom državom, što znači da se pojedinac odriče vlastite slobode u zamjenu za socijalne pogodnosti civilizacije, a čak se

kulturna industrija navodi se kao mjesto kontrole u slobodno vrijeme radnika (Adorno i Horkheimer, 1968).

Posredstvom neoliberalnih politika te ekonomskih kriza, dolazi do raspada socijalne države i do jačanja individualizma. Ujedno, razvoj tehničkog napretka doveo do postindustrijskog načina proizvodnje, tj. kognitivnog rada koji podrazumijeva procesuiranje informacija, obrađivanje podataka. Tehnički su uvjeti rada rekombinacija informacija, a kulturni uvjeti naslijeđeni od društva koje je ostalo u prošlosti te se temelji na marketingu, medijima, na jezičnoj i znakovnoj komunikaciji.

3. Semiokapitalizam

U kasnijoj marksističkoj tradiciji 20. st. dolazi do reinterpretacije Marxa, te spajanja marksizma i drugih disciplina u svrhu objašnjenja novih pojava u kapitalizmu. Povezuje se Marxova ekonomska analiza kapitalizma s ljudskim psihom, s konkretnim radnikom i već spomenutom svijesti kojom se Marx nije bavio te reformuliranje ideologije od *camere obscure* pa do ideologije kao nesvjesnoga. Freud objašnjava civilizaciju kao ograničavanje ljudskih nagona, te je utemeljena na represiji. Dakle, mora postojati ograničenja kako bi ljudi mogli surađivati u društvu, represivno ograničenje koje se svima nameće opravdava se nedovoljnim ekonomskim resursima; pojedinac u kulturi nije slobodan, a sreća se postiže represivnom

modifikacijom, sublimacijom. Za Freuda, sreću je nemoguće postići upravo zbog tog ograničenja. Freudova hipoteza o represivnoj civilizaciji iz koje je nemoguće izaći bez uništenja civilizacije same. Freud kao jedan od glavnih razloga nelagodnosti navodi nemogućnost obuzdavanja prirode, ali već u 20.st. gotovo smo u potpunosti njome ovladali.

Dakle, globalne promjene, nastale prvenstveno tehnološkim napretkom u postindustrijskom dobu očituju se i na mikro razini, odnosno na samom pojedincu koji je prisiljen sudjelovati u strukturi uvjetovanoj proizvodnjom. Kapital i kapitalizam na jedinstven način vrednuje pojedinca i prožima cjelokupni kognitivni sustav društva, stvarajući perspektivu tog istog društva, a ujedno prema tome i društveno ponašanje.

(...) onaj tko govori, kao i onaj tko radi, jest sredstvo svojih proizvoda, djeluje u funkciji ustanova, interesa vladajuće klase, ekonomske proizvodnje, institucionaliziranog jezika, umjesto u funkciji sama sebe i vlastitih potreba. (Ponzio, 1978, str. 193)

Takav faktor prisile najčešće je zanemaren u individualnim životima, jer alternativa života izvan kapitalizma ne postoji, a zbog toga se prihvaćaju vrijednosti kapitalizma prema kojima svatko naizgled ima šansu za vlastiti uspjeh. Krajem 20. st. javlja se kritika koja pristupa poststrukturalistički, a temelji na psihološkom pomaku unutar samog pojedinca na „nerepresivnu” civilizaciju, gdje direktna represija ne održava kapitalizam, nego premještanje žudnji i libidinalnih energija

unutar polja samog kapitalizma. Psihička paradigma održavanja sustava mijenja se jer više ne funkcionira na principu represije, nego na kontinuiranoj ekspresiji koja je potaknuta načinom proizvodnje i životnim stilom koji je vezan za kapitalizam.⁴

We can talk of semiocapitalism when informational technologies make possible a full integration of linguistic labor with capital valorization. The integration of language in the valorization process obviously involves important consequences both in the economic field and in the linguistic sphere. In fact it is possible to calculate the working time that is necessary to carry out a mechanical operation, but it is not possible to calculate the average working time socially needed to elaborate signs and create new forms in a precise way. Therefore linguistic labor is hardly reducible to the Marxian law of value, and consequently the economy incorporates new factors of instability and indefiniteness once the valorization becomes dependent on language. In turn language incorporates economic rules of competition, shortage, and overproduction. That is how an excess of signs (supply) is generated that cannot be consumed and elaborated in the time of social attention (demand). The consequences of semiotic overproduction are not only economic, but also psychical, since language acts directly on the psycho-sphere. (Berardi, 2009, str. 149)

Uvodi se pojam semiokapitalizma koji označava kapitalizam visokog stadija koji je prožet semiotikom, odnosno jezikom. Berardi, rekonstruiranjem Marxovih pojmova poput apstraktnog rada i predviđanja samoga Marxa koji uviđa tendenciju intelektualizacije rada koja je danas karakteristična za post-fordističku proizvodnju, odnosno suvremenu povijesnu situaciju, dolazi do zaključka da nastaje povećanje obujma

⁴ Suvremeni autori u korelaciju dovode pojavu porasta psihičkih bolesti poput depresije i drugih patologija s načinom proizvodnje te prekomjernim korištenjem psihofarmaka.

mentalnog rada koji postaje produktivnim radom. Kognitivni rad postaje središte, a automatizacija proizvodnje stvara uvjete za smanjenje radnog vremena. U životu radnika dolazi do diferencijacije stvarnog prostora i stvarnog vremena i odnosa koji postoje u vremenu jer automatizacija proizvodnje i automatizacija percepcije skraćuju vrijeme jer cilj je smanjenja količine vremena. (Virillo, 1999)

S druge strane, sreća postaje osnovnom vrijednošću robe koju proizvodimo, kupujemo i konzumiramo, a ujedno se prenosi sveprisutnim konzumerističkim diskursom, čija je uspješnost u nevidljivosti te prisile. U zajedničkom diskursu suvremenog društva sreća više nije opcija, već obaveza. (Berardi, 2003) Za društvo se čini da se zadovoljstvo nalazi u sferi potrošnje, dok se sam pojedinac stavlja u poziciju natjecanja sa svima. Predstavljeni smo kao poduzetnici koji rade za sebe, gdje kognitivni rad bi trebao značiti da nema eksploatacije. Ideologija nove, današnje, suvremene ekonomije se opsesivno usredotočuje na uvjerenje da se ljubav prema radu pretvara u novac i da novac daje sreću. Ujedno, više nema potrebe za objašnjenjem zašto postoje ekstremne razlike u životnim standardima, jer svatko može zbog jednakosti šansi svojim radom kupiti sreću. Više ne postoje legalne ili socijalne restrikcije, ne postoje formalne granice za socijalnu mobilnost, ali se pokazuje da socijalna

mobilnost uistinu jest ograničena jer socijalni status roditelja gotovo uvijek determinira socijalni status djece.

Pojedinac je ujedno proizvod društva, a u isto vrijeme on ga i mijenja. Ideologija jest u samome temelju djelovanja subjekta i proizvodi subjekta kao specifičnog značenja u označavanju cjelokupnog društva i ekonomije. Dakle, kod pojedinca dolazi do pounutrenja svih tih funkcija i zadataka i očekivanja društva. Sloboda i samoostvarenje pojedinaca postaju ekvivalentni zadovoljenju potreba tržišta, pri čemu nastaje samoregulirajući subjekt kojemu je imperativ postizanje sreće autoeksploatacijom. Upravo je ta prividna subjektova sreća temelj koji omogućava daljnju eksploataciju. Obećanje sreće prolazi kroz masovnu kulturu, oglašavanje i nesvjesnu ideologiju kapitalizma. Utoliko, društveni je subjekt uvijek, kroz razne oblike perpetuiranja već postojećih struktura, primoran na sublimaciju vlastitih želja i potreba kroz kapitalizam koji tu indirektnu represiju i/ili ekspresiju koristi u svoju svrhu produktivnosti kapitalizma. Berardi o odnosu kognitivnog rada i psihičkih stanja pojedinaca piše:

The process of abstraction of labor has progressively stripped labor time of every concrete and individual particularity. The atom of time of which Marx speaks is the minimal unit of productive labor. But in industrial production, abstract labor time was impersonated by a physical and juridical bearer, embodied in a worker in flesh and bone, with a certified and political identity. The intense and prolonged investment of mental and libidinal energies in the labor

process has created the conditions for a psychic collapse that is transferred into the economic field with the recession and the fall in demand and into the political field in the form of military aggressivity. The use of the word collapse is not as a metaphor but as a clinical description of what is happening in the occidental mind. (Berardi, 2009, str 38)

Dakle, preveliko ulaganje vlastite energije u proces rada u kapitalizmu donosi negativne posljedice za psihi radnika. Discipliniranost tijela nastavlja se i u kognitivnom radu, a psiha je zanemarena od strane kapitalizma, a ujedno niti sami pojedinci ne uviđaju odgovornost koju imaju sami za sebe.

4. Zaključak

U današnjem društvu, rad se poima kao ostvarenje slobode kao što i Hegel navodi, ali ne više na apstraktnoj razini, nego se rad nameće kao ključna točka u kojoj se sve želje pojedinca mogu ostvariti uz dovoljno mukotrpnog rada. Iako nema krajnjeg ostvarenja želja općenito, a još k tome one su želje tržišta, pounutrene u svijesti pojedinca te utoliko i beskonačne. Ljudska prava jamče samo slobodu od (negativnu slobodu), dok kapitalizam naizgled jamči slobodu za (pozitivnu slobodu) te na temelju toga i pomaka na kognitivni rad koji je naizgled neeksploativan i neotuđen, pojedince (ali i cjelokupno društvo) pridobiva subjekte da sami žele sudjelovati u kapitalizmu. Svaki sustav pretpostavlja pounutrivanje vrijednosti i ciljeva tog društva, ali specifičnost je kapitalizma danas da mu je ujedno za

svoje najbolje funkcioniranje potrebna prividna sreća subjekta kako bi on svu svoju energiju uložio u rad u svrhu čim veće produktivnosti. Tehnološkim i znanstvenim napretkom u razvitku povijesti i slobode došlo je do mogućnosti da se svima, na temelju globalnog rasta produktivnosti, omogući barem dostojan život, no ta mogućnost nije ostvarena u svrhu daljnjeg rasta profita i produktivnosti kapitalizma. Štoviše, psihička nelagoda koja pogađa pojedinca nije uzrokovana isključivo kapitalizmom i radnim mjestom, nego i širim okvirom međuljudskih odnosa koji se narušavaju.

Our societies are increasingly structured around a bipolar opposition between the Net and the self. In this condition of structural schizophrenia between function and meaning, patterns of social communication become increasingly under stress. And when communication breaks down, when it does not exist any longer, even in the form of conflictual communication (as would be the case in social struggles or political opposition), social groups and individuals become alienated from each other, and see the other as a stranger, eventually as a threat. In this process, social fragmentation spreads, as identities become more specific and increasingly difficult to share. (Castells, 2010, str. 5)

Ako se ne poduzmu neke drastične intervencije u politici i znanosti i ako se ovim tempom nastavi tehnološki napredak, onda se može očekivati i dalje pogoršanje na individualnoj razini, ali i razini društva. Bez svjesne želje za promjenom ona se, izgleda, neće deterministički (kao što je Marx predvidio) dogoditi. Tehnologija uvelike određuje čovjeka, ali ga ne zarobljava u potpunosti, a znak toga su upravo psihičke

poteškoće koje se javljaju u današnjici jer znače da cjelokupni sustav ne odgovara čovjekovim potrebama. Berardi i drugi suvremeni autori nisu posve pesimistični što se tiče budućnosti, zbog tehnologije, odnosno zbog golemog potencijala umreženosti kognitivnih radnika na globalnoj razini što bi moglo omogućiti (r)evoluciju te na taj način i riješiti problem rada.

LITERATURA

- Adorno, T. W., Horkheimer, M. (1968). *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. (N. Čačinović Puhovski, prev.). Sarajevo: Izdavačko Preduzeće „Veselin Masleša”.
- Aristotel. (1992). *Politika*. (T. Ladan, prev.). Zagreb: Hrvatska Sveučilišna naklada.
- Berardi, F. (2009). *Precarious rhapsody*. London: Minor Compositions.
- Berardi, F. (2003). *La fábrica de la infelicidad*. (P. A. Leatxe i M. A. Hendrickson, prev.). Madrid: Traficantes de Sueños.
- Castells, M. (2010). *The Rise of Network Society*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Deleuze, G., Guattari, F. (2000). *Anti-Oedipus: capitalism and schizophrenia*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Gramsci, A. (1959). *Izabrana dela*. (N. Popović, prev.). Beograd: Kultura.
- Hegel, G.W.F. (1979). *Fenomenologija duha*. (V.S. Sonnenfeld, prev.). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Hegel, G.W.F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. (D. Grlić, prev.). Sarajevo: Izdavačko Preduzeće „Veselin Masleša”.

- Locke, J. (2013). *Dvije rasprave o vladi*. (S. Novak, prev.). Zagreb: Naklada Jurčić.
- Marcuse, H. (1968). *Čovjek jedne dimenzije*. (B. Brujić, prev.). Sarajevo: Izdavačko Preduzeće „Veselin Masleša”.
- Marcuse, H. (1985). *Eros i civilizacija: filozofsko istraživanje Freuda*. (T. Ladan, prev.). Zagreb: Naprijed.
- Marx, K., Engels, F. (1979). *Rani radovi*. (S. Bošnjak, prev.). Zagreb: Naprijed.
- Platon. (1997). *Država*. (M. Kuzmić, prev.). Zagreb: Naklada Jurčić.
- Ponzio, A. (1978). *Jezična proizvodnja i društvena ideologija*. (N. Dužanec, prev.). Zagreb: Školska knjiga.
- Virilio, P. (1999). *Brzina oslobađanja*. (G. V. Popović, prev.). Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta.

Štefanija Kožić

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

CHANGE OF THE PARADIGM OF WORK

Summary

The aim of this paper is to point out the change of labor. Historical development shows that the advancement of technology does not lead to the abolition of (alienated) labor, but to the adaptation of capitalism new production conditions. In the information society of the Western world, work is primarily cognitive work and is therefore linked to the mental states of individuals who are considered to be responsible for adapting to new modes of production. In collaboration with psychoanalysis, postmodern authors conclude that cognitive work is responsible for the illusion of freedom that impedes the self-realization, and that it is precisely this illusion and psychological control over individuals and society that is responsible for increasing productivity of labor and for the survival of capitalism. Every system presupposes an introjection of the values and goals of that society into the individual, but the

peculiarity of capitalism today is that for its best functioning, it needs the false happiness of the subject in order for the subjects to invest all their energy into labor for the purpose of maximization of productivity. Although all the necessary conditions for a non repressive society are fulfilled, considering the historical path the society is currently on, only further deterioration of the human psyche will follow.

Key words: semicapitalism, advancement of technology, human psyche, labor, Franco Berardi, Karl Marx.

SRĐAN GAJDOŠ*

Faculty of Philosophy in Novi Sad, University of Novi Sad

OLIVERA KORPAŠ

Faculty of Arts and Social Sciences, University of Szeged

THE FUNCTIONALITY OF YOUNG PEOPLE IN A SYSTEM ORIENTED TOWARDS ENTERTAINMENT AS A MEANS OF TEACHING ENGLISH IN SERBIA

Although social networks play a significant role in the world of children, computer games seem to be prevalent. Statistics confirm that children spend a significant amount of their free time in this kind of entertainment. It might be advisable to introduce such content selectively into the classroom to facilitate the learning process. A group of 15 teenagers and adolescents attending an English course (B1 level) in Novi Sad participated in an experimental class. They were taught verb patterns using the popular computer game *Fortnite*. The analysis of grammatical structures was contextualised – it was conducted on quest instructions which were presented to them on a piece of paper and dialogue scripts that were played from the computer, which they could see and hear in the clips. After analysing the units and doing several follow-up exercises, the students did a knowledge test. In addition to the test, they did a questionnaire where they assessed the quality of the class. The covered material was mastered well and they were interested in this format of class.

Key words: computer games, *Fortnite*, teaching grammar, contextualisation.

1. Introduction

Entertainment is most commonly associated with young people. Even at the youngest age, children are presented with

* srdjangajdos@gmail.com

content that attracts their attention in order to pacify them. Later, when children start education, a certain effort is made to keep the classes interesting, although the primary focus is surely on presenting new content and teaching it. In order to make the classes relatable and entertaining, the teachers make use of educational games which serve the purpose of facilitating the mastery of a variety of linguistic units (Backlund & Hendrix, 2013; Pena-Miguel & Sedano-Hoyuelos, 2014; Pivek & Kearney, 2007). However, according to a number of surveys and questionnaires conducted on both students and teachers, one might conclude that not all aspects of the language are perceived as equally difficult and appealing for learning in class. Bailey (2017) points out that the students' perception of language learning is changeable. Yoon, Hoshi & Zhao (2006, p. 150) come to the conclusion that most students do not prefer to nurture passive grammar learning and knowledge. Jean & Simard (2011, p. 467) conclude based on their comprehensive study that learning grammar tends to be seen as unappealing by both the teachers and students, although its importance for language use is recognised. Soeleiman (2018) identifies a stage in language learning at which learning vocabulary runs smoothly while mastering the grammar poses a problem and, therefore, leads to boredom. Similarly to this author, Mart (2013, p. 124) points out that grammar instruction is generally considered an extremely

difficult aspect of language teaching. Pazaver & Wang (2009, p. 27) state that the perception of grammar differs from culture to culture and that it depends on the students' previous knowledge, proficiency and other factors. Sophin (2015, p. 67) comes to the same conclusion about the incongruence in the students' opinion regarding the role of grammar in class, even when they are from the same culture. There seems to be a correlation between the level of difficulty and the motivation of the students. If one is to find a more engaging way of getting the students involved, this might make the units less difficult to comprehend and learn. Bearing in mind that young learners spend a large portion of their time playing computer games (Statista, 2019a) which they know how to operate well and which they use to communicate with other people from all over the world mostly using English, it might be wise to start teaching grammar, or at least some parts of it and to a smaller degree. Statistically speaking, young people have been most heavily engaged in playing *Fortnite*, a game that reached the height of its popularity in 2018 and 2019 (Games radar, 2019; Statista, 2019b). Knowing that the students are highly familiar with the content of such games, a suggestion for teachers might be to start using the dialogue scripts and quest instructions as something that the students are already familiar with. In order to play computer games, they need to read the instructions and listen to the dialogues. Using such familiar

content in the classroom could facilitate the learning process and make it more enjoyable.

2. Literature review

2.1. Aim and hypotheses

The aim of the study at hand is to suggest and test a way that grammar (verb patterns in this case) can be taught in class by using quest instructions and dialogues scripts. This content will be used in teaching a group of teenage/adolescent students to establish whether they will enjoy such a class and to see how successful they will be in learning these chosen grammatical structures. The hypotheses are that the children will be able to master the taught units and that they will be satisfied with the nature of such a class. The idea that underlies the experiment is that better contextualisation is a more suitable framework in which the learning process is to take place.

2.2. Using computer games in class

Whittaker (2013, p.11) discusses the way that some teachers in the UAE implemented adventure games into their ESL class. Namely, they created an eBook to familiarise the students with the storyline. On playing the game, the majority of them were satisfied with having a class in which they could learn

the language by actually having fun. In one such experimental class, the teacher first gave the students a quiz to establish whether the students knew some vocabulary that would appear in it. They were also taught vocabulary by matching it to pictures. After doing the quiz and these initial exercises, they were given a game to play in class which dealt with the same vocabulary. On finishing the game, they were given the same quiz, on which they scored 61% in comparison with 27% that they obtained before playing the game. Enayat & Haghighatpasand (2017, p. 61) discuss the approach they took in teaching vocabulary. They used a game called *The Secret of Monkey Island – Special Edition* to teach these units. After the students had played them, the post-test showed that the experimental group achieved a higher score than the control group. Sylven & Sundqvist (2012, p. 302) encouraged a group of students in Sweden to play multiplayer games and keep record of the number of hours spent playing and vocabulary they had learned. After doing the test, they did better than the control group. Lam (2013, p. 90) conducted an experiment of a group of students in Macau and concluded that students who played *Fling the Teacher* and *Jeopardy* in class improved their vocabulary. A questionnaire that they did proved that they were satisfied with the nature of such classes. The most relevant research for the study at hand is the one conducted by Quijano-Cruz (2007, p. 151-153), which implied a combination

of using game transcripts in the classroom and keeping a journal at home. As the author states, the experience was relatable to the students.

As it can be concluded from the listed authors and the short descriptions of their research, the focus of their work was predominantly on actually playing games in class. Although that might have its advantages and disadvantages, the authors of this research refrained from allowing the students to play the chosen game as it was assumed that the class would be difficult to maintain and playing the game itself would draw a lot of attention to those aspects that were not the intended focus of the class. Since teaching verb patterns was the sole grammatical unit intended for analysis, it was decided that only some parts of analysable material were a better option for class. The previous authors also focused on teaching vocabulary using such technology, while a comparably lower number of them tested the grammar.

2.3. Grammar contextualization

Since teaching a grammatical unit is the focus of the study at hand, a short description of an adequate approach to teaching it will follow. Mart (2013, p. 124) discusses the importance of contextualising grammar since the students have the opportunity to see how new grammatical structures function

in real situations, making the class more motivating and effective for the students. This author adds that the learning process is facilitated through the use of an appropriate context since the grammar rules become easier for the students to comprehend and a higher level of accuracy can be reached in the target language. Long & Doughty (2009, p. 523) point out the importance of learning grammar in a context since there is a common discrepancy between what the students know in theory and what they can actually do in real-life communication situations. Hadley (2003, p. 152) discusses the significance of using context-based instruction because it allows the students to analyse language in a context that is logical and authentic and the sentences have to follow in a logical sequence rather than being provided in isolation. Nunan (1998, p.102) makes reference to the improper teaching practice of grammar instruction. He states that these isolated sentences that the learners are provided with in the majority of textbooks are supposed to be repeated frequently and transformed to be effective. They allow them to excel at formal mastery but these decontextualized sentences can prevent them from learning how to cope in real communication and the students fail to realise the relationship between the form, meaning and use.

2.4. Teaching grammar in practice – a short overview

If we consider a textbook that is heavily in use today in Serbia among teenage and adolescent learners (Harris, Mower & Sikorzynska, 2006, p. 80-81), we see that the choice of text in which the grammatical unit of verb patterns is presented is not too relatable. Very similarly to the practices mentioned in the previous section, module 7 (unit 26) of this textbook deals with verb patterns in a way that is highly decontextualized. Exercise 3 requires the students to choose the correct option in 16 sentences. They are asked to choose between the infinitive and gerund. Exercise 4 enquires about the verbs that go with the two categories and the students are asked to fill in a table with the appropriate verbs, depending on the verb pattern it takes. In the next exercise, the students are provided with 4 verbs (*remember*, *regret*, *stop* and *try*) that can go with both patterns. Here, the students are expected to provide an interpretation of the pattern that has been provided for each verb. For instance, they have to know whether *remember having* refers to *not forgetting an obligation* or *recalling a past situation*. In the final exercise pertaining to this grammatical unit, the students are expected to complete 9 isolated sentences. They are asked to put the verbs in the correct form. As can be concluded, the exercises are the exact reflection of what the authors from the previous subsection were

alluding to. The sentences are provided without an appropriate context as they are given in isolation.

3. Methodology

3.1. Participants

The participants of this study were 15 students at the B1 level who were attending an English course in a private language school in Novi Sad. They had previously been tested to see which level they were. Of these 15 students, 9 of them were male while 6 of them were female. The participants of the research ranged between the age of 16 to 21. They attended the course for two semesters (September 2018 – June 2019), twice a week, 90 minutes per class. These students were attending two separate B1 groups but were merged into one for the purposes of this study. The students were taught by the same teacher but were taught the experimental lesson by the author of the paper, who had not been teaching them previously.

3.2. Instrument

The students were given an immediate 15 minute test (after being taught for 45 minutes) in which they were expected to complete two tasks related to verb patterns. The first exercise had to do with the quest instructions including the verbs that take

the infinitive verb patterns (10 questions). The second part was dedicated to the other group of verbs, but the students were expected to provide the sentences from class that they read or heard in either the first or second exercise, from memory. They had to provide (roughly recount) ten sentences (situations) from class in which these verbs appeared. The third part of the test was a short anonymous questionnaire that enquired about their satisfaction with the nature of the class and its overall success. In the first and second tasks, they were provided with ten questions. In the questionnaire, they were expected to state whether they agreed or disagreed with nine questions (Likert scale), while they were asked to provide answers to three questions, making that a total of twelve questions.

3.3. Procedure, data collection and analysis

The students were told at the beginning of class that they would be taught verb patterns on a small corpus compiled from the popular computer game *Fortnite*. This sparked an interest in them and they were especially surprised to hear that they would be played clips from this extremely popular game. Before starting any of the tasks, the students were first given a theoretical overview of the topic of verb patterns, listing a number of verbs that go with each type of pattern. After this stage, the students were given a number of examples from the

first category which had previously been discussed (infinitive). A total of 10 verbs that go with the infinitive were provided to the students from the quest instructions on a piece of paper. These parts were copied directly from the instructions, within a bigger context i.e. with the surrounding sentences. This was done so as to make the students more aware of the game it was taken from and that they would try to recall what had to be done in order to complete a certain quest. The point was to make it relatable to the students. Before analysing the different sentences in which the verbs appeared, the students were asked to comment on what they liked about the chosen quests. Although they seemed to have enjoyed the short introduction into the game and conversation about the quests, this greater amount of text did not seem to inspire the students as it visually seemed to be reminiscent of typical exercises. In the next task, they were presented with sentences in which verbs with the gerund were used. These sentences were taken from the character dialogues that were played for them. There were 10 such sentences. It was at this point that the students were particularly interested to hear the characters verbalising these sentences. They were also provided with a paper with only these sentences to have a better overview. It made the class come to life since they could clearly recognise these dialogues. On being presented these verbs and the patterns that they go with, they were asked to do an exercise

in which they had to recall which verb goes with which verb pattern. There were 20 such sentences. In other words, all the verbs covered in both exercises were included in this exercise. It was obvious that the students could identify more closely with the second type of exercise, although both of them had to do with the same game. The exercise that implied the audio and visual aspect of presenting the material was visibly more identifiable and enjoyable for them. Similarly to the previous exercise, the students were asked to comment on the lines, but only after they had heard them. They were also expected to say which character said them and to say something about the characters and those situations. All in all, in both exercises, the students were expected to master the units well, simply because of better contextualization i.e. teaching the target units in memorable situations that better suited the students. Once the exercises had been completed, the students were given a test in which they first had 10 questions to complete. The next exercise dealt with their ability to remember 10 situations that were done in class. In addition to this section of the test that dealt with their knowledge of verb patterns, they were asked 12 questions about the nature of the class.

When it comes to the data collection procedure, a quasi-experimental one-group experiment was conducted along with a short anonymous questionnaire using a Likert scale. The

collected data was analysed descriptively. In addition, the statistical part of the analysis was presented using tables.

4. RESULTS AND ANALYSIS

4.1. The first theoretical exercise

When it comes to the results of the test, they showed that the mastery of the chosen grammatical units had been at a high level, since 70% (*Table 1*) of the students' answers were correct. This leads us to the conclusion that the class was successful with regard to what the students were able to understand and memorise. If we are to look at the two groups of verb patterns, it is obvious that the verb patterns with the gerund (70%) were more easily remembered than the infinitive (30%). As it will be later speculated, the reason for such a trend might lie in the fact that the way of presenting the material was crucial in terms of remembering the content. Teaching the infinitive was done by means of using a lot of text, which the students simply read. No specific characters were involved in uttering them. The exercise itself was simple as only two answers could have been used – the infinitive or gerund. When it comes to the ratio of correct answers among the males and females, the males were slightly better (by roughly 15%), probably due to the fact that the game is more popular among boys and young men.

4.2. The second theoretical exercise

The overall success with the gerund verbs was 80% (*Table 1*), while the success with the infinitive was significantly lower (20%). The second task of the theoretical part was indicative of a better mastery and retention of the gerund verb patterns, similarly to the previous exercise. The overall score was 80%. Out of the 10 sentences (situations) that the students were expected to recall, the majority of them were again to do with those that were presented in the form of short clips from the games that the students could actually see and hear, making the class more lively and enjoyable. This greater thrill seems to have led to a better understanding and memorisation of the content. The visual images i.e. the movements of the characters, their mutual interaction and the situations that the characters were in when they said the sentences may all have had an impact on the way that the students perceived the exercise. Associating certain sentences and verbs to specific situations seems to have been beneficial for the students in terms of remembering the units they were being taught. However, what is curious about this exercise when compared to the previous one is that it was significantly more challenging. While mere guessing could have taken place in the first task, this was impossible in the second one. This is why such results were unexpected. The fact that a better context and engaging method were used appears to have had a key role in

completing the task, despite its obvious complexity. In terms of gender, the girls were slightly better in this task (by roughly 20%). This is presumably owing to the fact that the very manner of presenting the material might have been memorable itself and the initial advantages that the males had was no longer relevant.

Table 1 *The success with the grammatical units in each exercise*

Task number and grammatical unit	Success in percentage
1 st task – to infinitive	30
1 st task – gerund	70
2 nd task – to infinitive	20
2 nd task – gerund	80

4.3. Questionnaire

The questionnaire reveals a lot about the students' perception of the class. Their answers suggest that the class was overall perceived as motivating, entertaining and successful. The majority of them were in favour of having the same type of class for learning other grammatical and vocabulary units.

If we take a look at each question separately, we see that they all indicate that the reaction to the class was very positive. The first question (*Appendix, Table 2*) shows that 13 (87%) students answered that they either strongly agreed or just agreed with the statement that they liked the class. This is a very high percentage that confirms the second hypothesis of the paper. These positive answers are in line with the emotional response that was visible throughout the later part of the class. We see a strong correlation between the high test results and the way that the students felt about the class itself. One might conclude that a prerequisite for making progress in language learning is the very satisfaction with the class. In question 2, roughly half of the students (47%) thought that learning grammar was generally not interesting. This kind of answer seems to be in line with what different research has come to conclude about the students' perception of grammar. In the 3rd question which also enquired about their perception of grammar and whether it was difficult or not, a similar trend was observable to the previous one, with 8 (53%) of them stating that they generally considered grammar difficult to learn and comprehend. One reason why it is generally considered difficult might be because of its nature. In order to comprehend the grammatical system of another language, one must invest a lot of effort to remember the complex set of rules that govern it. Even when such a set is mastered, a lot of time and

practice needs to be invested for the students to really be able to say that they can use it actively. However, those students who thought that the grammar was not problematic probably thought that learning the rules was enough to say that we have mastered the system. When it comes to the 4th one, an equally high number stated that it was the manner in which the units were presented that made the class more appealing. Twelve (67%) of them made it clear that they liked this way of presenting verb patterns. Similarly to the previous two answers, 12 (80%) of them marked that they were involved in playing this games, which shows that the choice of the game was adequate and that it was played both among males and females. Obviously, not all the players could recall all the instructions and dialogues, but still, a high number of them (67%) stated they were familiar with the selected dialogues and instructions. However, it should be noted that even those students who were not familiar with the game and the dialogues/instructions expressed their satisfaction with the manner in which the content was presented to them rather than the content itself. This indicates that the very fact that something is taught merely by using computer clips obtained on Youtube is attractive to young learners who are well acquainted with such a format. The 7th question was a good illustration of what the participants thought about the success of the class itself. Fourteen students (93%) answered that they considered the class effective.

What can be understood by this result is that they liked the concept of the class as well as the degree to which they mastered the content. This is a good representation of their subjective view of what they were taught. The 8th question was a good way to establish what they thought about the two exercises that they did. Although both tasks were meant to include the game *Fortnite*, the manner of presenting them was slightly different. Ten (67%) of them were of the opinion that they were more familiar with the verbs that were complemented with the gerund. As previously concluded, the audio-visual manner of presenting whole situations with an emphasis on the characters and circumstances that the characters found themselves in seemed to be beneficial for the students. Interestingly enough, the number of positive answers in the 9th question was 15 (100%), which is important to note. This piece of information can be crucial for other instructors who would like to teach grammar using computer games. The described method seems to be appealing to a small sample of respondents. It would be interesting to see the response of a larger sample of students. Eleven of them (73%) stated that they were enthusiastic and motivated in class. This fact, along with the other positive answers to the previous questions, shows that a high degree of motivation could be associated with the positive score obtained in teaching these units. Numerous researches (Khodadady & Ashrafborji, 2013; Yagcioglu, 2017;

Lamb, 2017) have drawn a similar parallel between the overall success of the class in terms of achieving the teaching goals and the students being willing to cooperate as a result of interesting content or manner of presenting it. Twelve (80%) of them stated that technology and entertainment could be utilised to teach a language. This question gives a straightforward answer to the subject-matter of whether young people of our time are ready to function in the world we live in. Although the results implicitly give an answer to that question, the students also expressed their opinion on whether some social trends could positively impact the learning environment. They are surely able to cope in a world gravitating towards entertainment and technology. Their functionality in such a world can be used to bring entertainment into the classroom and improve the learning experience. All 15 (100%) of them made it clear that they were willing to have another similar class to this one with other grammatical units. This answer summarises the essence of the whole class – the students wanted to be taught using a method that was a reflection of today's trends in society. Since they are involved in playing this game at home, which is also extremely beneficial due to the interaction that they have with other players and since they have to use English to complete quests or simply beat the opponent, utilising such material could be considered in language instruction.

Table 2 *The questionnaire questions and answers*

Question number	Percentage of answers with <i>I strongly agree</i> and <i>I agree</i>
1 st question	87
2 nd question	47
3 rd question	53
4 th question	67 in favour of the manner
5 th question	80
6 th question	67
7 th question	93
8 th question	67 in favour gerund
9 th question	100 in favour of the 2 nd exer.
10 th question	73
11 th question	80
12 th question	100

5. Conclusion

Knowing that young generations are very familiar with the world of entertainment and technology that surrounds them and that they heavily interact with, it might be wise to start teaching difficult and monotonous content to them in a way that would incorporate what they generally do. *Fortnite* was the most popular game of 2018 and 2019 and it is played by a very large number of young people. Young students in Serbia are obviously able to function in a world where entertainment and technology surround them. The group of respondents was taught using the quest instructions that contained the infinitive constructions. They were presented to the students in the form of the sentences in which they appeared in the game. The character dialogues from the game were presented to them in the form of sentences on a paper (like with the infinitive), but this time, the students were also provided with clips from the game that they could see and hear. In the first exercise in the test, the students were supposed to put the verbs in the correct form (to infinitive or gerund), whereas in the second one they were expected to recall the situations the verbs were used in. The point in the second one was to see whether remembering sentences would happen more efficiently within game clips rather than just a paper. In both tasks, the respondents displayed better mastery of the gerund – 70% in the first one and 80% in the second one. In a

questionnaire that they did, they answered 12 questions from which it was observable that the majority of them were satisfied with the nature of the class and that they felt that entertainment and technology could be utilised successfully in language instruction. This leads us to the conclusion that young people in Serbia are functional participants of the reality that they are faced with. This reality gravitates towards entertainment and technology, which they are greatly a part of. Therefore, using technology and entertainment could be considered a better context for teaching units of grammar.

LITERATURE

- Backlund, P., & Hendrix, M. (2013). Educational games - are they worth the effort? A literature survey of the effectiveness of serious games. *Games and Virtual Worlds for Serious Applications (VS-GAMES)*, 2013 5th International Conference on IEEE. Retrieved from <https://doi.org/10.1109/VS-GAMES.2013.6624226> [17. 8. 2019].
- Bailey, A. (2017). What students are telling us: A case study on EFL needs and perceptions in the classroom. *Íkala*, 22, 501–516.
- Enayat, M. J., & Haghighatpasand, M. (2017). Exploiting adventure video games for second language vocabulary recall: a mixed-methods study. *Journal Innovation in Language Learning and Teaching*, 13, 61–75.
- Games radar (2019). How many people play Fortnite? Is it really as many as people say? Retrieved from <https://www.gamesradar.com/how-many-people-play-fortnite/> [17. 8. 2019].
- Hadley, A. O. (2003). *Teaching Language in Context*. USA: Heinle & Heinle.

- Harris, M., Mower, D., & Sikorzynska, A. (2006). *New Opportunities Intermediate, Student's book*. Harlow: Pearson.
- Jean, G., & Simard, D. (2011). Grammar Teaching and Learning in L2: Necessary, but Boring? *Foreign Language Annals*, 44, 467–494.
- Khodadady, E., & Ashraforji, M. (2013). Motivations Underlying English Language Learning and Achievement. *SAGE Open*, 2013, 1–8.
- Lam, S. L. (2013). Use of Gamification in Vocabulary Learning: A Case Study in Macau. *CELC* <http://www.nus.edu.sg/celc/research/books/4th%20Symposium%20proceedings/13.%20Size%20Lui.pdf>.
- Lamb, M. (2017). The motivational dimension of language teaching. *Language Teaching*, 50, 301–346.
- Long, M. H., & Doughty, C. J. (2009). *The Handbook of Language Teaching*. Malde: Wiley Blackwell.
- Mart, C. T. (2013). Teaching Grammar in Context: Why and How? *Theory and Practice in Language Studies*, 3, 124–129.
- Nunan, D. (1998). Teaching Grammar in Context. *ELT Journal*, 52, 101–109.
- Pazaver, A., & Wang, H. (2009). Asian Students' Perceptions of Grammar Teaching in the ESL Classroom. *The International Journal of Language Society and Culture*, 27, 27–35.
- Pena-Miguel, N., & Sedano-Hoyuelos, M. (2014). Educational Games for Learning. *Universal Journal of Educational Research*, 2, 230–238.
- Pivek, M., & Kearney, P. (2007). Games for Learning and Learning from Games. *Informatica*, 31, 419–423.
- Quijano-Cruz, J. (2007). Video Games and the ESL Classroom. *The Internet TESL Journal*, 13, 151–184.
- Soeleiman, A. (2018). Why Boredom Matters in Language Learning? Medium. Retrieved from <https://medium.com/@amandasoeleiman.journal/why-boredom-matters-in-learning-a-language-5575522a5288> [17. 8. 2019].

- Sophin, G. (2015). Students' Perceptions of Grammar Teaching and Learning in English Language Classrooms in Libya. *Journal of Research & Method in Education*, 5, 67–72.
- Statista (2019a). Distribution of players of Fortnite in the United States as of April 2018, by age group. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/865616/fortnite-players-age/> [17. 8. 2019].
- Statista (2019b). Number of registered users of Fortnite worldwide from August 2017 to March 2019 (in millions). Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/746230/fortnite-players/> [17. 8. 2019].
- Sylvén, L. K., & Sundqvist, P. (2012). Gaming as extramural English L2 learning and L2 proficiency among young learners. *ReCALL*, 24, 302–321.
- Whittaker, S. (2013). Educational Use of Video Games in the ESL Classroom. *UAE Journal of Educational Technology and eLearning*, 2013, 6–15.
- Yagcioglu, O. (2017). Motivating Students in EFL Classes. *International Journal of English Language Teaching*, 5, 100–114.
- Yoon, S., Hoshi, K., & Zhao, H. (2006). The Evolution of Asian ESL Students' Perceptions of Grammar: Case Studies of 9 Learners. *Carleton papers in applied language studies*.
The_Evolution_of_Asian_ESL_Students_Yoon_Hoshi_Zhao.pdf

APPENDIX

Mark the degree to which you agree or disagree with the following statements using numbers 1 to 5 as explained below. In those cases where you are asked a question, please provide an answer or circle an option.

1 strongly agree, 2 agree, 3 neutral, 4 disagree, 5 strongly disagree

- 1) I liked the class. ____
- 2) I think that learning grammar is boring. ____
- 3) I think that learning grammar is difficult. ____
- 4) If you liked the class, why was that? A) the grammatical unit B) the manner in which it was presented
- 5) I have played *Fortnite*. ____
- 6) I was familiar with these dialogues and instructions. ____
- 7) I think the class was successful. ____
- 8) Which verbs do you remember better? _____
- 9) Which exercise was more interesting? _____
- 10) I was motivated in class. ____
- 11) I believe that using technology and entertainment can have a positive impact on learning a language. ____
- 12) I would like to have another class like this one with other grammatical units. ____

Srđan Gajdoš

Filozofski fakultet u Novom Sadu, Univerzitet u Novom Sadu

Olivera Korpaš

Fakultet umetnosti i društvenih nauka u Segedinu, Univerzitet u Segedinu

FUNKCIONALNOST MLADIH LJUDI U SISTEMU ORIJENTISANOM KA ZABAVI KAO SREDSTVO PREDAVANJA ENGLESKOG JEZIKA U SRBIJI

Rezime

Istraživanja na globalnom nivou pokazuju da mladi ogromnu količinu svojeg slobodnog vremena provode u zabavi usmerenoj ka igranju kompjuterskih igrica. Posebno je značajno to što velik broj igara podrazumeva umrežavanje igrača u timove i konstantnu komunikaciju kako bi se prelazilo na više nivoe. Znajući koliko su zaokupirani igrama, trebalo bi selektivno uvoditi ovakav sadržaj u učionicu s ciljem povećanja njihove zainteresovanosti za čas i lakšeg savladavanja jezika. Grupa od 15 tinejdžera/adolescenata koja pohađa kurs engleskog jezika (B1 nivo) u Novom Sadu učestvovala je u času eksperimentalnog tipa. Polazilo se od izvora sa kojim se mogu identifikovati (popularna kompjuterska igra *Fortnajt*). Analiza gramatičkih struktura (*verb patterns*) sprovedena je na instrukcijama misija i dijalozima koji su im se puštali sa računara i čiji transkript i scene su mogli videti na ekranu i u štampanom obliku. Nakon analize ovih jedinica i nekoliko propratnih zadataka, radili su test gde se analiziralo njihovo poznavanje obrađene teme sa časa. Uz test, popunjavali su i upitnik gde su se izjašnjavali o kvalitetu časa i stepenu zainteresovanosti. Uspešno su savladali obrađeno gradivo i pokazali zainteresovanost za ovakav vid nastave. Bolje su savladali glagole koje idu uz gerund u odnosu na one koji idu uz infinitiv. Pretpostavlja se da je ovo rezultat toga što su u predavanju gerunda korišćeni klipovi iz igrica a ne samo tekstovi sa instrukcijama.

Ključne reči: kompjuterske igre, *Fortnajt*, gramatika, kontekstualizacija.

FUNKCIONALNOST I SLOBODA U TEHNOLOŠKOM SVETU

Zadatak ovog rada će se sastojati u analizi društvene situacije XX i XXI veka, odnosno faktora, koji su određujući za razumevanje čovekove funkcionalnosti ili disfunkcionalnosti u savremenom tehnološkom svetu. Savremeno doba, tj. XX vek, a potom i XXI vek, čiji smo svedoci, predstavlja doba hiperprogresu u naučnoj i tehnološkoj sferi čovekovog delanja. Hiperprogres u ovom kontekstu označava kvalitativan i kvantitativan razvoj u gotovo svakom pogledu čovekovog tehničko-industrijskog stvaralaštva. To je progres koji ne samo da ispunjava određene čovekove potrebe, nego ide i preko njih stvarajući nove rafinisanе potrebe, koje se ne smatraju izvorno-prirodnim potrebama. Tehnološki hiperprogres u industrijalizovanom savremenom društvu, uslovljavljen je recipročnim odnosom proizvodnje potreba, kao i njihovog zadovoljenja. U ovom smislu, kako ćemo videti, čovek kao konzument predstavlja funkcionalnu jedinku sve dok je u stanju da proizvodi i konzumira ono što je proizvedeno, odnosno dok je u službi komodifikujućeg sistema. Pokazaćemo kako se čovekova (ne)funkcionalnost meri faktorima opšte radno-konzumerističke efikasnosti.

Ključne reči: čovek, funkcionalnost, industrijalizacija, otuđenje, proizvodnja, sloboda, tehnološki.

1. Uvod

Dvadeseti i dvadesetprvi vek će verovatno u istoriji ostati upamćeni kao doba naučnog i tehnološkog hiper-progresu. U ovom vremenskom razmaku istovremeno nalazimo generacije

* igorjankovic90@gmail.com

koje su izgubile kontinuitet u razumevanju sopstvenog sveta, samim time što nisu bili u stanju da isprate takav rapidni tehnološki progres, dok sa druge strane pred nama stoje generacije koje su, sasvim ili delimično tehnološki pismene, te kao takvi bivaju akteri u dijalektičkom stvaranju jedne nove tehnološke kulture-jednog novog Ethosa.

Nagli rast i razvoj tehnologije i nauke ogledaju se u svakodnevnom životu. Široka primena tehnologije utiče na život u toj meri, da se bez nje teško može zamisliti funkcionisanje savremenog društva. Mnoge institucije, odnosno, njihovo upravljanje – kao i kompleksne birokratske strukture – se oslanja na plodove tehnološkog razvoja. Drugim rečima, tehnologija je utkana u gotovo svaku poru društva, a svojim dominantnim uticajem uspeva da utiče na razvijanje čoveka i njegovih sposobnosti. U izvesnom smislu na delu je jedan tehnološki ethos, ili kako bi Markuze (1989) još rekao u delu *Čovek jedne dimenzije: tehnološki racionalitet*. Tehnološki racionalitet (um), prema tome, postaje dominantan oblik razboritosti, odnosno vođenja života uopšte.

Afirmacija tehnološkog racionaliteta umnogome zavisi od legitimacije svakodnevnog čoveka, kao i njegovog najneposrednijeg delanja. Ova afirmacija nije naprosto stvar referenduma, već predstavlja prećutno usaglašavanje, odnosno

postepeno navikavanje na dotičnu sistemsku strukturu. U opštim crtama, mogli bismo da kažemo da tehnologija predstavlja – ili je makar to u osnovi – moderni alat privrednog razvoja; primenjena nauka, čiji je cilj sprovođenje najoptimalnijih funkcija i jedno obećanje bolje budućnosti za sve one kojima tehnologija služi. Međutim, kao i svaki drugi oblik *praksisa*, i ovaj tehnološki zavisi od razboritosti onih koji se njome služe – koriste i upravljaju. Svakodnevni život savremenog čoveka, prevashodno zapadnog čoveka (na koga ćemo se fokusirati, jer se sada krećemo u empirijskoj ravni) istovremeno je proizvod i nasleđe mnogih društvenih i političkih zbivanja koji su poprimili globalni karakter. Globalni karakter čovekove situacije jeste posledica mnogih činilaca od kojih su mnogi bez presedana.

Dvadeseti vek je vreme nastanka oba svetska rata, velikih stradanja, koagulacija velikih sila i njihovog razjedinjavanja, masovne proizvodnje oružija usled rasta sve sofistifiranije tehnologije, ono je doba naučnog napretka i doba postepenog osvajanja svemira. Ono je doba radio talasa u kome se svaka informacija može u sekundama preneti sa jedne tačke planete na drugu. Druga polovina XX veka posebno je dinamična, jer je na pozorje čovekove egzistencije iskoračio internet kao vesnik najprogresivnije i najefikasnije kompjuterske mreže prenosa informacija. Ceo svet je povezan *World Wide Webom*, od dečijeg kompjutera pa sve do svetskih banaka. U zenitu tehnološkog

progresu razvija se i veštačka inteligencija kao jedan od vrhunaca čovekovog tehnološkog umeća, a sa njome i mnogi praktični i etički izazovi. Sva ova dostignuća poseduju jednu plemenitu svrhu – oslobođenje čoveka od mukotrpnog, repetativnog i suvišnog rada. U obećanju boljitka, tehnološki progres crpi legitimaciju. Čovek postaje svestan u kojoj meri je zagospodario prirodom putem tehnologije i savremenih naučnih dostignuća, a političke ideologije nalaze legitimaciju njihove upotrebe u opštoj korisnosti i funkcionalnosti. Zagovaranjem bezbednosti, dobrog i kvalitetnog života, čak i najopasnije tehnološke tvorevine pojavljuju se kao korisne i dobre. Jedan od takvih primera jeste legitimacija upotrebe najmoćnijeg sredstva za masovnu destrukciju – atomske bombe (Mali Dečak) koja je 1945. godine bačena na Hirošimu, a potom na Nagasaki. Ovaj događaj je promenio tok istorije u smeru koji je – kako se čini – suprotan racionalnoj osnovi tehnološkog uma, tj. ka daljem usavršavanju i akumulaciji oružija za masovnu destrukciju. Sa druge strane, sve češće izviru bioetička pitanja kojim se iznova pokušava reafirmisati priroda kao cilj i svrha u odnosu sredstvo. Onotloški status prirode je doveden u pitanje sa razlogom. U tehnološkoj eri, priroda se pojavljuje kao resurs, kao nešto što treba iskoristiti, poput nežive materije koja je supstancijalno drugačija od čoveka, odnosno uma. O tome govori i Hajdeger u spisu *Pitanja o tehnici* (1999). Tendencije tehnološkog

racionaliteta, izgleda, nisu sasvim racionalne, već u sebi nose nepredvidivu iracionalnu komponentu (Markuze, 1989).

Događaji koji su pripremili ovakav vid napretka, koji nas je doveo do tzv. treće industrijske revolucije ili digitalne revolucije, jeste specifičan vid proizvodnje (pronalazak parne mašine i postepena zamena ručne proizvodnje), koji svoje korene nalazi u drugoj polovini XVIII veka, tačnije sa prvom industrijskom revolucijom. No, već u drugoj polovini XIX veka sa pojavom nafte i električne energije kao glavnih izvora energije, nastupa druga industrijska revolucija, koja je nepovratno izmenila čitavo čovečanstvo nizom otkrića iz gotovo svake tada izučavane oblasti. Vrlo bitna karakteristika industrijskih revolucija, kao i tehnološkog progresa koji je sledi nalazi se u zahtevu funkcionalnosti. Prema tome, ukoliko bi težili da odemo korak dalje i apstrahujemo suštinsku vrednost opšteg industrijalizovanog stanja, parola savremenog tehnološkog upravljanja – a time i modela mišljenja – bi mogla da glasi: „Minimum inputa, maksimum autputa”. *Credo* efikasnosti nalaže da se sa minimalnim utroškom energije (ili resursa) postignu što je moguće optimalniji rezultati. Pomenuta parola svoje središte nalazi u procesu proizvodnje, te se odatle dalje reflektuje na svaki oblik čovekovog delanja (Marks, 1971, str. 127–128). Stoga, čovekova egzistencija je u celini prožeta proizvodnim aparatima. Industrijalizacija deluje hegemonijalno, ona se

pojavljuje u konkretnim relacijama društvenih subjekata, u procesu rada, u shvatanju prirode u horizontu njene praktične akumulacione svrhe; i na kraju u samorefleksiji gde se čovek susreće sa samim sobom kao nosiocem vrednosti.

2. Odnos funkcionalnosti i slobode u tehnološkom društvu

Kada se parola efikasnosti usmeri ka samom čoveku, tj. ka njegovom posebnom načinu egzistiranja, postavlja se pitanje o njegovoj funkcionalnosti, odnosno specifičnom mestu unutar jednog determinisanog sistema. Drugim rečima, pitamo se o onom najopštijem – praksisu, kroz antitetički odnos posebnog i opšteg (individualnog i društvenog). Međutim, svako pitanje o praksisu podrazumeva u sebi određeno razumevanje – ili postuliranje – slobode kao stožera, ili bolje rečeno supstancije svake pojedinačne egzistencije, kao uslova autentičnog i svrhovitog ljudskog delanja. Uzimanje u obzir slobode jeste nužno, ukoliko želimo da se bavimo čovekovim svetom, jer jedino unutar okvira slobodnog delanja možemo govoriti o čoveku kao aktivnom stvaraocu vrednosti, tj. kao onom biću koje je sposobno da kreira sopstveni svet. Ono što preostaje jeste da se na kratko pozabavimo pojmom funkcionalnosti u našem kontekstu. Funkcionalnost i sloboda su dijametralno suprotni pojmovi u smislu njihovog shvatanja (to ne znači da se ta dva

pojma međusobno isključuju). Kada je reč o slobodi, govorimo o određenom osećaju, tj. intuitivnom uvidu i uverenju da delanje koje preduzimamo (a time i mišljenje koje mislimo) jeste *naše*, jer izvire iz naših potreba i zadovoljavaju naše ciljeve.¹ Dakle, sistem kao takav ne može naprosto „osloboditi” individuu, već se ona mora prepoznati kao individualna, a tu zapravo leži njen delatan karakter. Delatan karakter individue omogućava da se opštost – koju ćemo ovde shvatiti kao sistem – uopšte pojavi. Suprotno gledano, da bi individualna sloboda opstala, sistem mora da je garantuje, jer je i sam produkt slobodne volje. Onog momenta kada sistem postane otuđen od volje koja ga je kreirala, nastaju unutrašnje distorzije koje nagoveštavaju nemire i neminovnu promenu ma koliko ona bila slabo vidljiva ili spora. Početak promene zapravo leži u jednom prostom i izričitom „Ne!” postojećem stanju stvari. Funkcionalnost, sa druge strane, predstavlja momenat svrhovite delatnosti. Funkcionalna je ona delatnost koja daje život sistemu i kao takvog ga prolongira; ona se može shvatiti kao zahtev opšteg karaktera sistema koje se nameće individualnoj delatnosti (daje joj sadržaj) i kao takvu je oblikuje. Ukoliko subjekt ne položi test funkcionalnosti ili s

¹ Pojam slobode ovde koristimo u jednom individualnom psihološkom smislu, odnosno, šta ona znači u modusu pojedinačne egzistencije. Međutim, to ne znači da je sloboda nešto puko privatizovano, već se mora shvatiti i u svojoj opštosti, kao opšta volja, u kojoj se pojedinačne slobode aktualizuju delanjem. U slučaju da se sloboda shvati ograničeno na privatnu sferu – ona prestaje biti sloboda jer time gubi svoj delatni karakter, i kao takva ostaje apstraktno nezavršeno sanjarenje fantomskih individua.

vremenom postane disfunkcionalan, njegova relacija sa sistemom bleedi, i na kraju nestaje. Funkcionalnost je, dakle, ona delatnost koja je prevashodno određena pomoću moći konteksta. Sistem, sa druge strane, može biti otuđen, što doprinosi drugačijem poimanju funkcionalnosti. U ovakvom svetlu, funkcionalnost ne predstavlja vitalni deo integrativne celine kakav je sistem, jer su pojedinačne svrhe zamaskirane (prikriveno negirane) opštim svrhama sistema. U prikriivenosti zamaskiran je i pojam slobode. Pojam slobode nagoveštava onu vrstu čovekovog delanja koje sopstvene razloge ne nalazi u imanentnom totalitetu činjenica jednog sistema, već nasuprot tome, ukazuje na jedan *kritički* pravac koji teži da transcendirira postojeći poredak. Drugim rečima, sloboda predstavlja onu ideju pomoću koje je moguće odskočiti od ustaljenih vrednosti statusa *quo*. Stoga, pojam slobode u srži pretpostavlja mnoštvo mogućnosti koje izviru u prosto negaciji trenutnog stanja! No, pojam slobode u tehnološkom društvu, koje je oblikovano kapitalističkom ekonomijom, je sasvim drugačije konotiran. Već prvom rečenicom u delu *Čovek jedne dimenzije*, Markuze (1989) iskazuje na sasvim koncizan način ono što podrazumeva pod pojmom slobode u tehnološkom društvu: „U razvijenoj industrijskoj civilizaciji prevladava ugodna, razumna, demokratska nesloboda. To je znamen tehničkog progressa.” (1989, str. 21)

Shvatanje slobode u ranom industrijskom društvu imalo je drugačiji smer i cilj za razliku od savremenog shvatanja istog pojma. Ono ne treba da čudi, jer je pojam slobode empirijski uslovljen (a idejno shvaćen), on takoreći zavisi od totaliteta činjenica kojim je obuhvaćen, gde se pri tome ističe kao negacija. To, međutim, ne znači da je sloboda proizvoljna, već znači da su okolnosti koje su doprinele njenoj aktualizaciji (pre svega zahtevi koji su sažimali pojedinačne volje u jedan opšti pokret) drugačije od onih koje bismo imali danas. Jedan od modusa pojma slobode predstavljala je bitno kritičku – transcendentnu silu (u smislu opozicije) postojećoj državi. Njena konkretizacija je bitno zavisila od jasnog i transparentnog cilja prema kojemu je bila upravljena, a to je bilo nezadovoljstvo koje je posledica mukotrpnog rada, bede, eksploatacije i opšte nejednakosti. Za razliku od kritičke funkcije koju pojam slobode treba da ima (kao u ranim razvojem fazama industrijskog društva), u razvijenom industrijskom društvu ona poprima konzumerističko-konformističku ulogu. Slikovito objašnjeno: Sloboda nije sloboda *od* (odbijanje postojećeg poretka), već sloboda *za* (već određeni izbor u pozitivitetu činjenica). Pitanje koje se nužno postavlja se odnosi na razloge, odnosno situaciju koja je doprinela da sloboda izgubi svoju kritičku funkciju. Pokušaćemo da jasnije razmotrimo okolnosti koje su uticale na to da se sloboda ograniči na izbor u jednom komodifikovanom sistemu.

3. Tehnološka evolucija i autoritet

Duhovno-istorijski okvir koji je uticao na opštu promenu društvenih prilika, doneo je promene u razumevanju zajednice, politike, ekonomije, klase, slobode i uopšte života kao poslednje celine opšteg iskustva. Iskustvo shvatanje slobode je takođe promenjeno. Ono što prvo moramo da zapazimo jesu akteri slobode. Sloboda kao zahtev funkcioniše tako što se upućuje drugoj strani – u ovom kontekstu, o slobodi možemo govoriti kao o odnosu potlačenih i autoriteta. Snaga potlačenih se nalazi u tome što su potlačeni, tj. takvi koji prepoznaju svoje stanje kao potlačeno – kao klasno drugačije. Refleksija je dvosmerna. U prvom smislu, ono znači prepoznavanje sebe kao dostojanstvene subjektivnosti kojoj je narušen integritet i dostojanstvo, koja je ponižena, omalovažavana i maltretirana. U drugom smislu, refleksija dolazi iz klasnog upoređivanja gde se onaj drugi, koji je u poziciji moći nameće kao superioran (društveno-ekonomski) u odnosu na potlačene. Jasno je, dakle, da su u ovom slučaju akteri društvenih odnosa transparentni, međutim, u XX veku ova relacija postaje opskurna. Klasna podela je prisutna, ali nije prepoznata kao ograničavajuća i opresivna. U delu *Zdravo društvo*, Fromov (1983) opis nalikuje na situaciju opterećenu paranojom i beznađem kakvu srećemo u Kafkinim romanima:

Sredinom XX veka autoritet je promenio svoj karakter; on se više ne ispoljava otvoreno, već je anoniman, nevidljiv, otuđen. (...) U

stvari autoritet nije „neko” već „nešto”. Šta je to „nešto”? Profit, ekonomska nužnost, tržište, zdrav razum, javno menjenje, ono što „čovjek” čini, misli, oseća. Zakoni anonimnog autoriteta su isto tako nevidljivi kao i zakoni tržišta, i isto tako nepobitni. Ko može da napadne ono što je nevidljivo? Ko može da se pobuni protiv Nikoga? (1983, str. 158)

Okolnosti u kojima zatičemo savremeno tehnološko društvo podrazumevaju drugačiji zahtev za slobodom. Ono na šta je potrebno obratiti pažnju jesu realne mogućnosti društva kakvo zatičemo. Tehnološki napredak u sebi sadrži potencijale za oslobođenje. Kvalitet života, tj. njegov optimum bitno zavisi od tehničke i političke regulacije resursa, kako prirodnih, tako i onih ljudskih. Još bitnije, kvalitet života zavisi od toga kako se shvata čovek i njegovo mesto u svetu. Tehnološka evolucija promenila je životne standarde, kao i saobraćanje čoveka i njegove neposredne okoline:

Najočiglednija promena koja je nastala između XIX i XX veka jeste promena u tehnici, povećana upotreba parne mašine, zapaljivog motora, elektriciteta i početak upotrebe atomske energije. Ovaj razvitak karakteriše sve veće zamenjivanje ljudskog rada mašinskim, a osim toga, ljudske inteligencije mašinskom. Dok je 1850. Godine čovek zastupao 15% radne energije, životinja 79%, a mašine 6%, dotle će 1960. Godine odnos biti: 3%, 1%, 96% prema navedenom redosledu. (1983, str. 116)

Sredinom XX veka nailazimo na tendenciju da se zaposle mašine kojima se automatski upravlja i koje imaju sopstveni „mozak”, što dovodi do važnih promena u celokupnom procesu proizvodnje. Ukoliko govorimo o razvijenijim društvima, ovi odnosi su doživeli promenu krajem XX veka. Automati su

gotovo u potpunosti u upotrebi, razvijaju se „pametne” zgrade, uređaji, automobili, proizvodne mašine itd, a životinje se gotovo i ne koriste. U ovom kontekstu, pod pretpostavkom razvijene tehnološke mehanizacije i automatizacije, čovek kao ekonomski (slobodni) subjekt više ne bi morao da bude podvrgnut mukotrpnom, teškom i repetativnom radu; on se više ne bi svakodnevno trošio u fabrikama za masovnu proizvodnju kako bi obezbedio osnovne potrebštine za svoju egzistenciju.

Tehnologija nije naprosto neutralna delatnost u službi boljitka celokupnog društva (iako je njen smisao tako shvaćen) naprotiv, u doba razvijenog kapitalizma jasno je da su i priroda i čovek u službi profita. Ta se činjenica može iščitati iz opšteg globalnog stanja i gotovo nesamerljivih klasnih razlika, tolikih da je npr. kapital jedne multinacionalne kompanije nekoliko puta veći od kapitala manje razvijenih država. Druga činjenica koja može da posluži kao primer jeste cena rada na tržištu koja varira u zavisnosti od toga gde se proizvodnja odvija (jeftina radna snaga).² Gomilanje kapitala, tj. profita povezuje tehnološku racionalizaciju i gotovo svaki vid čovekove delatnosti, a njihov zajednički činilac jeste eksploatacija. Funkcionalna jedinka je ona jedinka koja je sposobna da proizvodi i konzumira. U ovom domenu, ekonomski interes je u logičkom smislu interes koji

² Pomenuti zahtev za efikasnošću je i više nego vidljiv u kontekstu proizvodnje i tržištu rada.

obuhvata svaku drugu sferu čovekovog egzistiranja. Ekonomska funkcionalnost i efikasnost se pokazuju kao poslednje svrhe – ono prema čemu se teži. U toj težnji, svet se pokazuje kao neprijatejski, jer je izgrađen na paranoji konkurencije, strahu od loših statistika, male zarade, prevelikog zaduženja, nestalnosti tržišta itd. Kompleksnost proizvodnje i moć tržišta diktiraju smer kretanja konzumacije i komodifikacije. Svakodnevno se stvaraju potrebe i zadovoljstva kojim se čoveku odvlači pažnja od problema unutar sistema. Odvlačenje pažnje nije, kako se čini intencionalni čin već predstavlja naviknuto stanje življenja. Mistični autoritet o kojem govori From i sam je deo sistema. Kretanje od stvaranja potreba do njihovog zadovoljenja zatvara svakodnevicu u začarani krug konformističkog eskapizma.

Bilo kakav vid alternativnog suprostavljanja koji čovek preduzima kako bi se okrenuo od konzumerističko-konformističke agende gotovo je osuđen na propast jer predstavlja novo tlo za eksploataciju od strane tehnološkog racionaliteta. Čak i pod pretpostavkom da neki vid prakse nije racionalizovan, već se pojavljuje kao bitno drugačiji i neprofitabilan, postoje načini da se on iskoristi, da se afirmiše kao racionalan izbor, zatim sledi etiketa kompanije (brend) koja ga obeležava i sprema za proizvodni proces gde će se pojaviti kao materijalni ili intelektualni proizvod dostupan za sve! Protesti se prodaju tako što se pozivi na bunt transformišu u pank

bendove, dok se istočnjačka mudrost upravljanja životom pretvara u masu knjiga za samopomoć u vodećim izdavačkim kućama. Na delu je opšta komodifikacija. Potrebe koje se nameću gotovo su iste za svakog čoveka – svi imaju jednaku slobodu u širokom dijapazonu proizvodnje i potrošnje. Jedan te isti proizvod može se nalaziti kako u domaćinstvu srednje klase, tako i u domaćinstvu više klase. Ta činjenica kao da ukazuje na postignut stepen slobode, i zaista, postoji prostor za takvo tumačenje. Proizvodi koji bi nekada bili rezervisani samo za buržoaziju, postaju dostupni za sve, međutim, ova situacija je moguća samo *de jure*. Sloboda da se bira između boljeg i lošijeg proizvoda zavise od konzumerističke moći subjekta koja zavisi od striktno egzistencijalnih faktora. Sloboda „za” često izbegava dohvat ruke. Ono što treba zaključiti jeste da je komodifikujući sistem potreba hipostaziranih vrednosti reflektovan na subjekta, pripadao on ovoj ili onoj klasi. Sistem kontrole je takav da se praktične svrhe sistema uvek nalaze u konstantnoj proizvodnji potreba, a funkcionalni subjekt ostavaruje svoju slobodu u beskonačnom konzumiranju. Ova prividna jednakost saobrazna je jednom realitetu (koji Markuze naziva jednodimenzionalnost), koji sažima u sebi čitavu aktualnost koja je rešena klasnih antagonizama prošlosti. Iz ove perspektive nemoguće je uvideti autentični karakter slobode i potencijale za drugačiji način življenja:

Proizvodni aparat i dobra i usluge koje on proizvodi – prodaje – ili nameće društveni sistem kao celinu (...). Proizvodi indoktriniraju i manipuliraju; oni proizvode krivu svijest koja je imuna spram svoje krivosti (...). To je dobar način života – mnogo bolji nego prije – i, kao takav on se protivi kvalitativnoj promijeni. Tako nastaje model jednodimenzionalne misli i ponašanja u kome su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije. (Markuze, 1989, str. 30)

Tehnologija više nije, kao nekada, ograničen na neku fabriku, postrojenje, već je duboko zašao u sve pore društva i to preko proizvodnje. Iako stoji u čvrstoj svezi sa ekonomijom i politikom, delovanje tehnološkog načina mišljenja duboko menja prirodu komunikacije i jezika, a time i kulture. Upravo zbog toga ne govorimo o tehnici ili nekom specifičnom aspektu tehnologije, već o jednom naviknutom stanju življenja i mišljenja koje u sebi suzbija mogućnosti za drugačiju mogućnost življenja koja bi ispravila one aspekte, koji idu na štetu kvaliteta čovekovog života. Individualni prostor u kome subjekt razlučuje posebno od opšteg, tj. sopstveni i opšti interes (ili ono što je moguće i ono što je nužno) biva potisnut kontrolom tehnološkog uma. U ovom potiskivanju dolazi do spontane identifikacije čoveka sa njegovim rafiniranim potrebama kroz komodifikaciju egzistencije:

Ljudi poznaju sebe u svojim robama; nalaze svoju dušu u automobilima, hi-ti setovima, kućama u kojima prostorije za dnevni boravak i spavaonice nisu na istoj prostornoj razini, u kuhinjskim aparatima. Promijenio se mehanizam koji veže pojedinca za

njegovo društvo, društvena kontrola je ukotvljena u novim potrebama koje je proizvela. (Markuze, 1989, str. 27)

Identifikacija čoveka sa onim „stranim” i nametnutim svedoči o opštoj alijenaciji čoveka od sveta. Umesto anticipacije mnogih mogućnosti za drugačiji poredak, na horizontu se pojavljuje samo jedan svet koji deluje kao jedini mogući i pravi. Manipulacija rezonom donosi promene u ethosu, čovek trpi određene aktivnosti i preduzima iste u skladu sa funkcionisanjem celine – dakle racionalno. Gušenjem opozicije, tj. mogućnosti koje nose potencijalno oslobođenje, drugačiju kvalitativu promenu, stvara se jednodimenzionalnost. Pod jednodimenzionalnošću Markuze podrazumeva vid represivne, nametnute racionalnosti, čiji se uticaj prožima u celokupnom društvu (Markuze, 1989).

4. Deindividualizovana funkcionalna subjektivnost

Automatizacija proizvodnog procesa, koja je započeta u XX veku, izmenila je odnos čoveka prema radu, spoljašnjem svetu i na kraju, prema samom sebi. Deindividualizirana funkcionalna subjektivnost jeste proizvod tehnološkog uma; ona je proizvod jedne nove ideologije koja se obraća, ne subjektu ili društvu, već masama. U fenomenu mase, krije se – ili bolje rečeno, postaje transparentna, deindividualizirana funkcionalna subjektivnost. Ovaj oksimoron svedoči o kompleksnom odnosu čoveka i njegovog okruženja bilo ono političko, ekonomsko ili

socijalno. U kontekstu mase, čovek se pojavljuje kao funkcija u službi šireg birokratskog okvira. Njegova individualnost se troši svakodnevno u rutinskim ritualima koji postepeno počinju – kada se na njih već jednom navike – da se nazivaju „životom”. Odlazak na posao, njegovo rutinsko obavljanje, pritisci reklama na svakom koraku, zatim potrošnja i najzad konzumiranje, oblikuju svakodnevicu običnog čoveka. Svakodnevica, a time i vrsta i kvalitet rada prožeta je tehničkim aparatima u kojima se čovek naprosto uklapa. Ovakvo čovekovo stanje, Hana Arent u delu *Conditio humana* (2016) označava terminom *animal laborans*³:

Animal laborans je izložen proždirućem procesu života i njime stalno zaokupljen, te su za njega, trajnost i stabilnost sveta predstavljeni primarno u oruđima i instrumentima koje upotrebljava; u društvu čiji su pripadnici radnici, oruđa vrlo verovatno dobijaju nešto više od pukog instrumentalnog karaktera i funkcije. (2016, str. 200)

Arent (2016) nas podseća na ne tako retko postavljeno pitanje: Da li mi koristimo mašine ili mašine koriste nas, tj. pitanje koje se odnosi na relaciju sredstvo-cilj kada imamo u vidu čoveka i oruđe kojim se koristi. No, ovo pitanje, koliko god bilo dramatično, ne pogađa u srž problema:

³ Oznakom *Animal laborans* Hana Arent ukazuje na biće koje radi u potpunoj samoći. Reč je, dakle, o biću, a ne o čoveku u punom smislu te reči, jer je, prema Arentovoj, čovek biće koje je sposobno da *dela* u zajednici, dok se *animal laborans* više ponaša kao automatizovani demijurg. Specifični uslov koji čovek mora da ispuni jeste taj da dela u zajednici, dok za rad ovaj zahtev nije nužan.

Povodom tog gubitka sposobnosti da u ponašanju čoveka jasno razlikujemo šta je sredstvo, a šta cilj, možemo slobodno reći da je na mesto raspolaganja oruđima, i upotrebe oruđa da bi se dobio neki specifični krajnji produkt, došlo ritmičko ujedinjavanje tela (koje radi) i oruđa, a ujedinjujuća sila je sama kretnja rada (...) U tom kretanju oruđe gubi svoj instrumentalni karakter i gubi se jasna razlika između čoveka i naprava koje on koristi, čoveka i njegovih ciljeva. (2016, str. 200–201)

Automatizovani ritam procesa proizvodnje tako ujedinjuje rad i željeni proizvod. U ovom smislu, čovek nije naprosto rob mašini, već proizvodnom procesu koji se sistemski nameće kao efikasno dominantan uslov održanja. Proizvodni proces uslovljava, dakle, dvostruku alijenaciju; prva se tiče rada, dok se druga odnosi na proizvod rada. Automatizacija koja se pojavljuje kao ciklično neumorno kretanje, prati jedan obrazac, ili ritam koji deluje ujedinjujuće. Ovu ujedinjenost, odnosno ritmički takt koji se prati možemo nazvati – funkcionalnost. Subjekt funkcionalnosti u tehnološkom društvu, kao *animal laborans*, prestaje biti „neko” samim time što dolazi do deindividualizacije, i postaje „nešto”, tj. pojedinačna manifestacija masovnosti čija je priroda jednodimenzionalna.

Kada već govorimo o deindividualizovanoj subjektivnosti, ne bi bilo na odmet da se u kratkim crtama osvrnemo na jedan živi i konkretan primer koji nam je ponuđen u političkom diskursu.⁴ U političko-ideološkom kontekstu

⁴ Autor je odlučio da pomenuti osvrt ne posmatra kao oštru digresiju, već kao jedan momenat konkretizacije dosadašnjeg izlaganja.

deindividualizovana funkcionalna subjektivnost je vrlo živo i konkretno opisana u delu: *Eichmann u Jerusalimu – Izveštaj o banalnosti zla* Hane Arent (1994). U ovom izveštaju, imamo priliku da vidimo kako izgleda subjektivnost kao proizvod totalitarističkog režima kakav je bio Nacizam tokom Drugog svetskog rata u Nemačkoj. Slučaj Ajhman ne predstavlja ništa drugo do *animal laborans*-a u političkom okviru. Vrlo slično kao što *animal laborans* prati ritam proizvodnje na pokretnoj traci i usaglašava se sa sistemom (gotovo neupitno), tako i Ajhman postepeno poprima ritam fašističke ideologije. Naime, Ajhman je prepoznat u isto vreme kao jedan od najozloglašenijih zločinaca koji je odgovoran za smrt stotine hiljada ljudi, dok je u isto vreme, kako primećuje Arentova, samo mali birokratski čovečuljak koji – nikako žrtva – je želeo da napreduje u svom poslu, a da mu je pritom nedostajala šira slika realnosti kojoj je pripadao. Strahote sistemskog terora kakav je bio fasizam, uspele su da nađu svoj konkretan oblik u svakodnevicu, takoreći u normalnosti:

Nevolja s Eichmannom je upravo to što su mu mnogi bili slični, što nisu bili ni izopačeni ni sadisti, što su bili i što su i dalje strašno i zastrašujuće normalni (...) ta normalnost je bila strašnija od svih zverstava jer je govorila – kao što su u Nirnbergu bezbroj puta ponovili i optuženi i njihovi branioci – da taj novi tip zločinca, koji je zaista *hostis generis humani*, zločine čini pod okolnostima koje mu skoro potpuno onemogućavaju da zna ili oseća da čini nešto pogrešno. (Arent, 1994, str. 248)

Sušтина општег уједињујућег ритма тоталитаристичког режима огледа се у општем dehumanizovanju unutar administrativne mašine. Dehumanizacija u ovom smislu ne proističe iz pojedinačne volje, već predstavlja jednu opštu sliku stvarnosti koja je zapečaćena birokratskom kontrolom. Stvarnost kao ova, ujedinjena u ritmu jednodimenzionalnosti, sasvim prirodno otvara put ka pojavi čoveka, odnosno *animal laboransa*, čija je egzistencija svedena na funkciju, tj. na posebno determinišuće mesto unutar sistema. U takvom svetlu, šira slika, počinje da bleđi, odnosno da se postepeno cepka na atomizovane delove funkcionalnosti iz kojih postaje gotovo nemoguće sagledati sopstveni položaj. Ono što obuhvata atomizovane delove i što diktira smer njihovog kretanje jeste – kako je to i From nagovestio – anonimni autoritet, čiji su uticaji posvuda, a centar nigde: „Moglo bi se naširoko i korisno raspravljati o vladavini Nikoga, jer politička forma poznata kao birokratija to uistinu i jeste.” (Arent, 1994, str. 259)

Zaključak

Savremeni mehanizmi kontrole tehnološkog društva koji počivaju na birokratskom – nevidljivom – autoritetu onemogućavaju da se delanje iz slobode kao specifični čovekov odnos prema svetlu ispolji na adekvatan način. Kapitalistički

način proizvodnje, tehnologizacija, a sa time i automatizacija menjaju svet i čoveka, tj. menjaju čovekov odnos prema sopstvenoj egzistenciji i svetu koji ga okružuje. Svet, kao celina, koji okružuje atomizovanog subjekta postaje sve manje vidljiv, jer se zasniva na banalnoj trci za ostvarenjem ličnih interesa u ekonomskoj sferi. Umesto uspostavljanja opšteg horizonta delanja, koje bi težilo da ispravi nedostatke postojećeg društva, stvaraju se individualne komore u kojima je svako spreman da vija sopstveni san automatizovanom repetativnom ritmu života. U ovakvom svetu jednodimenzionalnosti opstaje funkcionalni subjekt čija je ljudska priroda gotovo dehumanizovana. Komodifikacijom, tehnološki um se uspešno rešava alternativnih pokušaja promene i revolucije. (Markuze, 1979, str. 10–11) Čovek postaje *animal laborans*, čija se vrednost meri proizvodno-konzumerističkim kapacitetima. Usled nedostatka šire slike, i nesposobnosti za slobodno delanje, tj. nesposobnosti da se zamisli i oformi jedan drugačiji modus egzistiranja – ili makar da se pozove na njega – stvaraju se mogućnosti za postanak (ili proizvodnju) daljih funkcionalnih subjekata poput Ajhmana. Ukoliko suštinu čovekove egzistencije opšemo kao slobodno, onda se svakako može postaviti pitanje: U kom smislu danas možemo govoriti o slobodi, s obzirom na postojeće okolnosti? Naznačili smo da se sloboda u tehnološkom društvu opisuje kao „slobodan izbor” (sloboda-za), a ono znači da je

svaki pojedinac slobodan da bira na koji način će dostići svoju sreću. Naravno, ovaj izbor se kreće u totalitetu postojećih činjenica. Međutim van ovog totaliteta stoje potencijalne mogućnosti za jedan bolji svet u kome sreća neće biti nedostižna i prazna, a još manje, ona neće biti „zarađena” na račun onih koji su „manje srećni” da u sopstvenoj potrazi za srećom istraju.

Sloboda nije naprosto sredstvo koje nam omogućuje da biramo između mnogih nijansi sive, već je nerazdvojno povezana sa delanjem koje teži da se kolektivizuje. Slobodno delanje, jeste poziv koji dodiruje ostatke humaniteta, u kome se čovek potvrđuje kao biće koje autonomno stvara (a ne biće koje se integriše u proizvodni proces automatizirajućim ritmom), i koje je sposobno da, sa tla na kojem stoji, napravi drugu vrstu izbora, tj. slobodu da kaže: „Ne” postojećem birokratskom aparatu, odnosno jednodimenzionalnoj tehnološkoj racionalnosti.

LITERATURA

- Arent, H. (1994). *Eichmann u Jerusalimu*. (Ranko Mastilović, prev.). Beograd: SAMIZDAT Free B92.
- Arent, H. (2016). *Conditio humana*. (Aleksandra Kostić, prev.). Beograd: Fedon.
- From, E. (1983). *Zdravo društvo*. (Zagorka Golubović i Anđelija Todorović, prev.). Beograd: Rad.

- Hajdeger, M. (1999). *Predavanja i rasprave*. (Božidar Zec, prev.). Beograd: Plato.
- Marks, K. (1971). *Kapital*. (Moša Pijade i Rodoljub Čolaković, prev.). Beograd: BIGZ.
- Markuze, H. (1989). *Čovek jedne dimenzije*. (Branka Brujić, prev.). Sarajevo: Svjetlost.
- Markuze, H. (1979). *Kontrarevolucija i revolt*. (Pavluško i Jelka Imširović, prev.). Beograd: Grafos.

Igor Janković
Faculty of philosophy in Novi Sad, University of Novi Sad

FUNCTIONALITY AND FREEDOM IN TECHNOLOGICAL WORLD

Summary

The goal of this paper was to present the main characteristics of technological (one-dimensional) mind which rests upon capitalist functioning and it's involvement in everyday modern society. Within this system, human being is alienated and reduced to mere function. As such, it does not participate in the world as a whole (it's view is atomized), and it's existence is submerged into the rhythm of production processes. This functional individual, which we can mark as *animal laborans*, is unable to see the bigger picture which includes different existential possibilities. Functionality of human being is measured through its productive efficiency and consumer capacity. Therefore, the very essence of technological mind can be put into relation: production-consumption. At the other hand, the notion of freedom is reduced to simple „freedom to choose” between many possible alternatives among already established varieties. The only possible authentic freedom, should enable individual to take action against the ruling system, because it can form a larger picture of the current state and it's place in it. However, authentic freedom dwells in collective aspirations, and it can not take action individually. In conclusion, this type of freedom can be achieved through a collective understanding of the situation,

then its rejection and the shared pursuit of a better and more just world.

Key words: alienation, freedom, functionality, human, industrialisation, production, technological.

NATALIJA PETROVIĆ*

Filozofski fakultet u Niši, Univerzitet u Nišu

TRANSFORMACIJE U FILOZOFIJI U NOVOM VEKU I NJIHOV UTICAJ NA NASTANAK NAUKE**

U ovom radu ukazuje se na međusobno uslovljavajuću vezu novog veka i nastanka nauke. Ono bitno što karakteriše novi vek konstitutivno je za nastanak nauke, kao što je obrnuto, nauka suštinska odlika novovekovnog razmišljanja. Kako bi se na pravi način objasnila suština novovekovne nauke mora se prevashodno objasniti novovekovni *novum* u filozofskom promišljanju. Prvi *novum* je okretanje čoveka ka samom sebi i oslanjanje na vlastite mogućnosti spoznaje bez obzira na njenu ograničenost, sa željom da se dostigne poželjan stepen izvesnosti, a sve u cilju omogućavanja lakšeg snalaženja u svetu. Drugi *novum* je nastanak metode koja treba da predstavlja način oraganizovanja, ostvarenja i vođenja naše spoznaje. Treći *novum* je matematizacija sveta. U vezi sa ovim novumom nastaje najvažnija nauka novog veka - matematička fizika. Na kraju, autor razmatra međusobnu zavisnost filozofije i nauke i iznosi tvrdnju da nauka nije mogla nastati da nije došlo do navedenih transformacija u filozofskom promišljanju novog veka, ali da isto tako, kasnije promišljanje nauke, nauku odvaja od filozofije i na neki način, uslovljava redefiniciju položaja filozofije u čovekovom saznavanju sveta.

Ključne reči: novi vek, nauka, metoda, matematizacija, matematička fizika.

1. Razmatranje transformacije u filozofskom promišljanju koje su dovele do nastanka moderne nauke

* natalijapetrovicfilfak@gmail.com

** Rad predstavlja skraćenu verziju seminarskog rada izrađenog u okviru predmeta „Transformacije u novovekovnoj filozofiji”, na master studijama Filozofskog fakulteta pod mentorstvom prof. dr Zorana Dimića.

Kao jednu od suštinskih pojava novog veka, Hajdeger (nem. Martin Heidegger) u svom delu *Doba slike sveta* (1969) navodi nauku. Kako bi se na pravi način objasnila suština novovekovne nauke mora se prevashodno objasniti novovekovni *novum* u filozofskom promišljanju. Upravo u njemu rađa se i neguje nauka, upravo tu se, dakle, ona utemeljuje, (re)definiše, određuju se njene granice i metode. Drugačije formulisano, u filozofskom promišljanju daje se odgovor na pitanje šta nauka jeste. Razumevanje suštine nauke odvija se preko filozofskog shvatanja bića i istine, tj. preko utvrđivanja njene metafizičke osnove, preko koje biva moguće spoznavanje suštine novog veka.

Na samom početku, opet na tragu Hajdegera, potrebno je primetiti kako se nauka, pojmljena u današnjem smislu, bitno razlikuje od srednjevekovne *doctrine*, *scientia* i grčkog *ἐπιστήμη*. Nauka antike i srednjeg veka pred sobom nije imala zahtev da bude egzaktna nauka, te je u skladu sa time, potpuno neopravdano tvrditi kako je nauka novog veka egzaktniji oblik nauke antičkog i srednjeg veka. Ukoliko zahtev za egzaktnošću nije postajao ranije, te se nauka u tom smislu nije ni pojmlila, potpuno je besmisleno govoriti o egzaktnosti nauke antike i srednjeg veka jer je egzaktnost kao uslov da se nešto odredi naukom u današnjem smislu, *novum* novog veka. Dakle, nije moguće govoriti o gradualnom razvijanju i napretku nauke kroz vekove, već se

mora govoriti o tome da se na koncu novovekovnog promišljanja rađa potpuno novo, dotada nepojmljivo određivanje nauke. *Nauka je produkt novog veka*. Ona kao takva nije ni mogla slediti, niti je za njom bilo potrebe u okvirima antičkog i srednjovekovnog razmišljanja i načina života. Linija filozofske misli tog vremena kretala se u drugim pravcima i za sobom povlačila drugačije konsekvence.

Kada posmatramo različite kulturne sadržaje kao što su mitovi, umetnost (naročito književnost), religijske ideje, filozofske ideje i slično, uviđamo da su pod snažnim uticajima odnosa koji vladaju u društvu, da su istorijski uslovljeni, da su u izvesnoj meri odraz svoga vremena, da izražavaju određene grupne interese, a zatim i individualne interese svojih neposrednih kreatora, njihove preferencije, nade, stavove i tako dalje. (Sinđelić, 2005, str. 217)

Aristotelovo promišljanje o kretanju nebeskih tela proizišlo je iz celokupnog referentnog okvira vremena u kome je živeo.

Uloga referentnog okvira od suštinskog je značaja za znanje. Bez njega nema znanja, niti rezonovanja, niti percepcije, formulisanja činjenica i tome slično. Način na koji mi vidimo, razumemo, opisujemo stvarnost zavisi od toga aparata. Svaka njegova promena menja i naš opis realnosti. Referentni okvir, u skladu sa svojim shemama, uređuje naše iskustvo. Referentni okvir prethodi iskustvu. On je arbitraran u smislu u kome su to, recimo, različiti geometrijski sistemi. Njegovo delovanje je uglavnom nesvesno i van kritičke svesti subjekta saznanja. Takođe, njegov sadržaj je u priličnoj meri nediskurzivnog karaktera (to jest, samo bi delimično mogao biti izražen jezičkim izrazima). Struktura referentnog okvira je veoma komplikovana i ima različite i relativno odvojene nivoe. Neke osnovne sheme su inkorporirane već u fiziologiju; zatim, tu dolaze osnovna psihološka očekivanja subjekta saznanja; važnu ulogu igra struktura jezika koji on govori; potom su u igri sva njegova verovanja, interesi, celokupno *background*-znanje, čitav

niz prećutnih pretpostavki o svetu i, uopšte, svi sadržaji savesti toga tipa. (Sinđelić, 2007, str. 228, 229)

Na osnovu ovoga, ne može se Galilejevo učenje o nebeskim telima po istinitosti porediti sa Aristotelovim učenjem jer proističu iz, u određenom smislu, drugačijih referentnih okvira, „grčko shvatanje biti tijela i mjesta te odnosa obojega počiva na drugačijem izlaganju bića te stoga uvjetuje odgovarajući drugačiji način gledanja i propitivanja prirodnih događaja” (Hajdeger, 1969, str. 8).

1.1. Promena koncepcije idealnog tipa znanja od renesanse ka novom veku i nastanak metode

Razlika koja se, takođe, primećuje, odnosi se na shvatanje znanja, tačnije, na promenu koncepcije idealnog tipa znanja. U antici je preko Aristotelovog utvrđivanja umskog posmatranja (*theoria*) kao idealnog tipa znanja i čovekovog življenja kojim se dolazi do najvećeg blaženstva (*eudaimonia*) koncipirano znanje koje je vrhunac ljudskog stremljenja, a zatim, u renesansi, dobu koje se označava prelaznim, dolazi do promene idealnog tipa znanja – za to doba karakteristična je koncepcija idealnog tipa znanja koja je usmerena na ono korisno za čoveka; idealno znanje je bilo ono koje je bilo primnjljivo i udsredsređeno na pobaljšanje kvaliteta ljudskog življenja. Upravo ovo ukazuje na drugačiji čovekov odnos prema svetu do koga dolazi u novom veku. Čovek se više ne zadovoljava ulogom pukog posmatrača

života koji prolazi pored njega, već čovek želi da razume svet kako bi na njega uticao, kako bi ga menjao u skladu sa svojim potrebama.

Promjenom dotad prihvaćenog spoznajnog ideala (kako ga je formulirala Aristotelova filozofija), mijenja se i pojam znanosti, koji se prilagođava uvidu u mogućnost ljudskog spoznavanja. To je za renesansu bitno uvid u konačnost, ograničenost mogućnosti ljudske (prirodne) spoznaje naspram beskonačnosti Božje biti (i biti svijeta kao božanske manifestacije, ako slijedimo jednu liniju renesanskog mišljenja). U svakom slučaju uvid (sa svim implikacijama što ih sadrži) kompenzira se afirmiranjem mogućnosti kojemu apsolutna istina (i Boga i svijeta, koji se još uvijek doživljava primarno kao stvorenje) postaje dokučivom kroz beskonačno mnogo aspekata, odnosno dokučiva kroz beskonačno približivanje. Tako perspektivčnost, mnogoaspektnost postaju bitne odredbe načina dokučivanje istine. (Banić-Pajnić, 1996, str. 19)

Čovek sada nastoji da se osloni na svoju vlastitu mogućnost spoznaje bez obzira na njenu ograničenost i dalje verujući da će se dostići poželjan stepen izvesnosti, a sve u cilju omogućavanja lakšeg snalaženja u svetu, a ne sticanja uvida u istinitost osnovnih počela svega i odgovaranja na ključna metafizička pitanja.

Idealni tip znanja, dakle, što ga izvisuje i za kojim teži renesansni čovjek jest znanje što upućuje na sebe, što je usmjereno na primjenu i podvrgnuto je cilju ovladavanja okolišnim svijetom u čemu se očituje bit novovjekovnog čovjekova odnošenja spram svijeta. Takvo pak poimanje znanja i znanosti najuže je vezano uz renesansnu preobrazdu slike svijeta. (Banić-Pajnić, 1996, str.19)

Renesansni mislioci svojim postavkama o tumačenju sveta umnogome stoje na pozicijama novovekovnih mislioca i

njihovog tumačenja sveta, ali oni su ti koji su doprinili toj transformaciji slike sveta. Renesansa se upravo zbog toga određuje kao razdoblje „raskršća”, jer nju bitno određuje razumevanje relacije „ne više” ali i „ne još uvek”. Upravo u tom međuprostoru između dva stanja kad nešto nije više nešto što je bilo, ali još uvek nije ni nešto drugo, renesansa predstavlja ključ u razumevanju novovekovnog pogleda na svet koji je njeno ishodište. Međutim, mora se naglasiti da upravo zbog svog karaktera raskršća, renesansa ukazuje na različite puteve kojima se može poći, a put novovekovne misli, metaforično, može se označiti glavnim putem. Bruno (ital. Giordano Bruno), Piko (ital. Giovanni Pico della Mirandola), Ficino (ital. Marsilio Ficino), Kampanela (ital. Tommaso Campanella), Kepler (nem. Johannes Kepler), Kopernik (lat. Nicolaus Copernicus), Kuzanski (lat. Nicolaus Cusanus) neki su od filozofa, (pojedini od njih se sasvim sigurno mogu nazvati naučnicima) koji pripermaju teren za radikalni obrt u pristupu stvarnosti koji će uslediti sredinom XVII veka. Taj obrt se ponajviše sastoji u matematizaciji prirode i njime se započinje put sve ubrzanijeg napretka novovekovne prirodne nauke koja će se označiti temeljom novovekovnog doživljaja stvarnosti.

I u Kuzanskog i u Bruna, pa onda i u većine renesansnih mislioca za matematikom se poseže primarno kao za mogućnošću simboličkog prikazivanja najviših onto-teologijskih istina. Pritom se, kad govorimo o matematici, radi prije svega o geometrijskom prikazivanju istine. Prije svega geometrijskim figurama, kako je

najočitije u djelima Nikole Kuzanskog, prikazuju se određene kvalitete i neki temeljni onto-teologijski uvidi. Pritom se *matematički način prikazivanja zbilje drži najadekvatnijim načinom približavanja istini* [naš kurziv], zahvaljujući velikom stupnju apstrakcije i zornom načinu prikazivanja što ih u sebi povezuje. (Banić-Pajnić, 1996, str. 25).

Osnove za matematizaciju sveta u dobu renesanse nužno ne mogu biti pronađene, kako to većina mislilaca smatra, u ponovnom oživljavanju platonizma, već upravo u napomenutoj transformaciji slike sveta. Svetu se sada dodaje atribut beskonačnosti, a to sa sobom povlači drugačije shvatanje znanja. To drugačije shvatanje znanje svoj izraz nalazi upravo u matematici, koja se određuje kao najizvesnija nauka zbog svojih samoutemeljujućih principa. Upravo zbog toga, matematika u drugačije shvatanom, beskonačnom svetu, daje osnova za smatranje da važi za sve svetove. Čovekova potreba za opstankom kao i njegova potreba za poboljšanjem kvaliteta života i postizanjem određene doze sigurnosti pronalazi svoju mogućnost ostvarenja upravo u matematici kao načinu saznavanja sveta. Čovek se u toj potrazi za sigurnošću mogao osloniti samo na sebe i na svoj moć spoznavanja, a matematika koja „predstavlja najviši stupanj sigurnosti s obzirom na dokazanu evidenciju temeljnih principa, tako se matematička (napose geometrijska) metoda postupno nametala kao *sinonim za znanstvenu metodu*” (Banić-Pajnić, 1996, str.25). Upravo na ovom tragu pokazuje se da je promišljanje o metodi i važnosti

koja joj se ukazuje u novovekovnom filozofiranju, istorijski gledano počelo ranije, naime, svest o metodi artikulisala se za vreme renesansnog razdoblja.

[...] I druge spram budućnosti usmerene znanstvene [kulture], sve se jasnije pokazuju kao projekcija unatrag modernih aporija iz epohe ranog novog vijeka. Počinjemo razumjevati da humanistički ideal moralno-duhovne autonomije čovjeka predstavlja *condicio sin qua non* za znanstveno istraživanje prirode [...] Danas počinjemo poimati da istraživanje prirode – bilo ono vođeno sintetički-geometrijski ili algebarsko-matematički – može uhvatiti korijena samo tamo gdje je čovjek spoznao svoje pravo da svoj duhovni svijet oblikuje iz vlastite snage. Tom oblikovanju svijeta iz vlastite snage služe metodološki nacrti renesanse. (Barbarić, 1997, str. 16)

Ono što biva očito iz metoda i okreta duha od samih stvari ka sebi i svojoj spoznaji stvari predstavlja najbitniji *novum* novog veka. Metodološka promišljanja koja svoj vrhunac doživljavaju u novom veku, predstavljaju temelj toliko sbeobuhvatan da za sobom povlači bitnu promenu samorazumevanja i same metafizike kao spoznaje svega bivstvjućeg u celini. Ovome može posvedočiti osvrt na Aristotelovu metafiziku, tj. prvu filozofiju, koja se određuje kao „nauka o buvstvjućem kao bivstvjućem”, tačnije, prva filozofija bavi se „prvim počelima i uzrocima bića” (Aristotel, 2007, 982a–983a) gde se u poređenju sa Dekartovim (fran. René Descartes) načelima filozofije pokazuje da se centralni problem bavljenja metafizike menja i da sada predstavlja uslove, mogućnosti i granice ljudske spoznaje. *Novum* novog veka postaje određivanje metafizike kao „nauke prvih načela u

ljudskoj spoznaji (*scientia primorum in humana cognitione principiorum*)” (Baumgarten, 2011, §1). Upravo iz tog novuma rađa se potreba za postojanjem metode koja će kasnije postati jedno od suštinskih određenja nauke. Novovekovna metoda predstavlja okret ka duhu, umu, razumu i samoj njihovoj delatnosti u saznavanju sveta oko sebe. Prema tome, osnova metode predstavlja razlikovanje stvari ukoliko one same po sebi jesu od tih istih stvari onda kada su one od strane nas opažane i spoznate, te se u skladu sa time, duh se usmerava na samog sebe i na odnos naše spoznaje i samih stvari, a tek nakon toga i poretka samih stvari, ali isključivo u okviru naše duhovne spoznaje. Na osnovu ovoga, metoda treba da predstavlja način oraganizovanja, ostvarenja, vođenja naše spoznaje.

Na pragu novog veka, jasno se naglašava ograničenost ljudske spoznaje. Počevši od Bekonovog (eng. Francis Bacon) promišljanja o Idolima, pa sve do Dekartovog meditiranja u *Meditacijama* ukazuje se na potrebu da se ljudsko saznanje u svom toku mora usmeravati određenim smernicama, a to usmeravanje upravo se ogleda u potrebi za metodom, te se stoga novi oblik saznanja sveta, naime, nauka gradi na postojanju i utvrđivanju metoda. Na osnovu ovoga, sasvim je jasno koliki je značaj Dekartovog promišljanja kada se radi o zasnivanju moderne nauke jer je važnost postojanja metoda, na koju on nedvosmisleno ukazuje, sadržana već u naslovu njegovog dela

Rasprava o metodi. Dekart je „dokazao” postojanje spoljašnjeg sveta najznačujući da je njegova suštinska odlika sadržana u protežnosti i tome da na osnovu nje u svetu vladaju matematički zakoni. Dekartovo određivanje pojma sveta i njegovih suštinskih odlika zahtevalo je promenu ljudskog razumevanja i saznavanja sveta i ta promena ogledala se u nastanku nauke kao novog aparata ljudskog saznanja. Na ovaj način, raskrstilo se sa sholastikom koja je bila prožeta Aristotelovom filozofijom jer se sada fizički svet mogao objasniti jednostavnim i univerzalnim zakonima o kretanju čvrstih tela, a ne različitim unutrašnjim formama kako je to pretpostavio Aristotel. Dekart je tvrdio da je moguće doći do metodâ kao univerzalnog naučnog postupka koji uvek vodi do istine.

Treba ovde dve stvari istaći: ne staviti nikad nešto što je lažno na mesto istinitog i postići saznanje svega. Jer, ako šta ne znamo od onoga što možemo znati, to je *samo* [naš kurziv] zato što ili nismo uočili put [metod] koji bi nas odveo takvom saznanju, ili zato što smo pali u kakvu suprotnu zabludu. Međutim, ako nam metoda pravilno objasni kako nam treba duhovno neposredno intuitivno sagledavanje upotrebiti da ne bismo pali u zabludu suprotnu istini, i na koji način pronalaziti dedukcije da bismo postigli saznanje *svega* [naš kurziv]¹: ništa više, kako mi se čini, nije potrebno da nam metoda bude potpuna [...]. Pošto je, dakle, neophodnost ove

¹ U ovim redovima Dekart naglašava neosporni značaj metodâ za nauku, ali on, takođe, naglašava i svoju veru u postojanje jednog metoda koji će nas neizostavno voditi do istine. Konsekventno tome mora se naglasiti njegov doprinos nastanku sciјentističke vere u apsolutnost naučnog metoda. Od trenutka kada je Dekart napisao *Raspravu o metodi* pa do trenutka kada je Fajrabend napisao *Protiv metode* ostalo je mnogo prostora da se na tragu Dekartovog promišljanja o nauci i naučnom metodu razvija i sciјentistička dogma.

metode tolika da je bez nje rad na nauci nešto što donosi pre štetu nego koristi [...]. (Dekart, 1990, str. 62).

Dekart u *Raspravi o metodi* (1990) u želji da dođe do izvesnosti koristići se svojim razumom koji označava kao „sposobnost pravilnog suđenja i razlikovanja istinitog od lažnog” (1990. str. 62) odbacuje svoja dotadašnja saznanja iz raznih oblasti i uporište traži u matematici koja mu se „naročito svidala zbog izvesnosti i očevidnosti svojih argumenata” (1990, str. 62). Upravo u ovoj uporišnoj tački treba potražiti osnove njegovog nastojanja da se postigne izvesnost i očiglednost u našem celokupnom saznanju jer je Dekart svojim metodom sumnje odbacio sve kao lažno ukoliko je ono bilo samo verovatno. Metod sumnje predstavlja prvo od četiri pravila koja on uspostavlja. Proučavajući pravila logike, geometrijske analize i alegbre on je došao do zaključka da metoda kojom se svaka od ovih nauka služi ima svoje prednosti, ali da, takođe, ima i svojih mana, stoga se njegov cilj ogledao u tome da utvrdi metod koji će u sebi ujediniti sve prednosti pravila svake od ovih nauka, ali i uspešno izbeći njihove mane. Njegova potraga ne samo za istinom, već i za izvešnošću predstavlja jedan od temelja na kome se gradi nauka. Dekart je znao da istinitost i izvesnost nisu istovetne. Izvesnost predstavlja mentalno stanje, dok je istinitost osobina sudova od kojih se zahteva da korespondiraju sa stvarnošću. Međutim, Dekart je bio svestan toga da potraga za istinom u sebe uključuje potragu za izvešnošću i to biva

očigledno onda kada se uzme u obzir to da je on odlučio da odbaci sve ono u šta može sumnjati.

1.2. Nastanak matematičke fizike kao najvažnije nauke modernog doba i razvijanje istraživačko-eksperimentalnog pristupa nauci

Dekartova ideja o spoljašnjem svetu koji je u suštini matematičkog karaktera, temelj je na kome se razvila prva od velikih nauka, naime, matematička fizika. Hajdeger u *Dobu slike sveta* naznačuje da je suštinska odlika moderne nauke istraživanje. On istraživanje vezuje uz metodu, smatrajući da samo postupanje zahteva jedno označeno područje. To označeno područje predstavlja temeljni događaj istraživanja gde se metodom unapred ocrtava na koji način se vrši spoznavanje u određenom području. Ta međusobna uslovljenost područja i metode koja se vezuje za njega, ukazuje na egaknost kao uslov koji se postavlja pred modernom naukom. Određeno područje istraživanja spojeno sa egzaktnom metodom nalazi svoj prikaz u najranijoj i za novi vek najznačajnijoj nauci – matematičkoj fizici.

Novovjeka fizika zove se matematička, jer je ona u jednom odličnom smislu primjenjuje posve određenu matematiku. [...] Fizika je općenito spoznaja prirode, posredno pak spoznaja stvarno telesnog u njegovu gibanju; jer se ovo pokazuje neposredno i posvuda, premda na različit način, na svakom prirodnom biću. Kada se sada fizika izričito oblikuje u matematičku, tada to znači: kroz nju i za nju se na naglašen način unaprijed odlučuje nešto kao

već-poznato. Ta odluka ne pogađa ništa neznatnije do nacrt onoga, što će za traženu spoznaju prirode ubuduće biti priroda: u sebi zaključena sveza gibanja prostorno-vremenskih povezanih čestica mase. U taj temeljni nacrt prirode, kao u odlučenu stvar, unose se među ostalima slijedeća određenja: gibanje znači koliko i promjena mjesta. [...] Svaka se sila određuje po tom, tj. jest samo to, što iz nje proizilazi kao posljedica na gibanje a to opet znači, na *veličinu promjene mesta u jedinici vremena* [naš kurziv]. U ovom se temeljnom orisu prirode mora nazrijeti svaki događaj. U vidokrugu ovog temeljnog orisa postaje neki događaj prirode vidljiv kao takav. (Hajdeger, 1969, str. 9 i 10)

U ovome se ogleda matematički karakter fizike, svaki događaj ukoliko se označi kao prirodni događaj mora se odrediti kao prostorno-vremenska veličina kretanja. Upravo ovde na scenu stupa matematika koja omogućava merenje uz pomoć broja i računa. Međutim, ne bi trebalo smatrati da je egzaktnost istraživanja prirode u novom veku sadržana u tome što se egzaktnost vezuje uz matematičko računanje, već je egzaktnost sadržana u tome da istraživanje prirode jedino biva moguće, u skladu sa postavkama o shvatanju prirode, preko matematičkog računa. Na tragu ovoga, omogućava se postojanje još jednog *novuma* koji se danas, pored metode, označava gradivnim svojstvom nauke i onoga što se označava naučnim, naime, naučnih činjenica, zakona i teorija. U prirodnim naukama istraživači su orijentisani na otkrivanje invarijantnih odnosa iskustvenih pojava.

Činjenice pak moraju postati predmetne. [...] Postojanost promjene u nužnosti njenog protjecanja jest zakon. Tek u vidnom krugu pravila i zakona činjenice kao činjenice, koje one jesu, postaju jasnima. Istraživanje činjenica u području prirode u sebi je

uspostavljanje i očuvanje pravila i zakona. Postupak [metoda] pomoću kojega neko predmetno okruženje dolazi do predstave, ima karakter pojašnjavanja iz jasnog, karakter objašnjenja. Ono ostaje uvek dvostrano. Ono utemeljuje neku nepoznanicu pomoću onog poznatog i čuva istovremeno ovo poznato pomoću onog nepoznatog. Objašnjenje se vrši u istraživanju. Ovo se vrši u prirodnim znanostima pomoću eksperimenta [...]. (Hajdeger, 1969, str. 12.)

Eksperiment čini neodvojiv deo poduhvata kreiranja moderne nauke. On biva moguć tek kada nauka postane istraživačkog karaktera. Međutim, sam istraživački karakter nauke jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov za vršenje eksperimenata. Oni bivaju moguć tek kada se nauka organizuje pravilima, teorijama, zakonima jer eksperiment počinje utemeljenjem zakona. Njime se proverava već postojeća pretpostavka jer „izvršiti eksperiment znači: predstaviti uvjete, u skladu sa kojima se određena povezanost gibanja može slijediti u nužnosti njenog protjecanja a to će reći da se s njim može unaprijed ovladati za računanje” (Hajdeger, 1969, str. 12).

Upravo zbog toga što moderna nauke nije zamisliva bez eksperimenta, mnogi mislioci smatraju da je Bekon utemeljivač onoga što se naziva naučnom metodom u današnjem smislu. U svojim promišljanjima Bekon sintetiše sve suštinske ciljeve svog vremena koji upravo doživljavaju vrhunac u njegovoj viziji naučnog metoda. U svom delu *Novi organon*, Bekon izlaže egzaktnu, racionalnu i *ekperimentalnu naučnu metodu* u cilju kreiranja nove nauke. Bekonov novi induktivni metod bazira se

na nizu ponavljanja eksperimenta, analizi dobijenih rezultata i njihovim slaganjem sa unapred predviđenim uslovima i premisama. Teorije se postavljaju nakon što se više puta ponovi eksperiment, a zatim se na osnovu rezultata i njihove empirijske tačnosti potencijalno formulišu teorije koje su matematički potvrđene. Bekon se zalaže za naučno istraživanje koje će se koristiti njegovim novo postuliranim naučnim metodom, a sve to radi jednog pragmatičnog cilja koji postavlja čovek – saznavanju prirodnih zakona i stavljanja prirode u korist čoveku. Najznačajniji Bekonov doprinos jeste upravo njegova vizija naučne zajednice, tj. bivanja na tragu savremenog shvatanja nauke kao internacionalnog poduhvata u kojoj naučnici učestvuju u svojevrsnoj podeli intelektualnog rada. *Solomonov dom*² može se tumačiti kao Bekonova vizija savremenih naučnih univerziteta u kojima se vrše naučna istraživanja. Bekon opisuje jednu naučnu zajednicu koja je u potpunosti hijerarhijski uređena i sastoji se ne samo od naučnika, već i od istraživača, analitičara, sintetičara, vizionara i filozofa. Na osnovu ovoga, ima osnova da se Bekon označi filozofom čijim promišljanjem metode nastaje moderna nauka kako se to i činilo u istoriji filozofije, međutim, takođe, mogu se pronaći osnove za promišljanje da opšti okvir Bekonovog promišljanja metodâ ostaje aristotelovski, te da, sa te strane, metoda, onakva kakvom ju je postulirao Bekon, nije bila

² Opširnije pogledati u: Frensis, 1967, str. 243 i 244.

primenjivana od strane nijednog naučnika. Bekonova promišljanja zaista označavaju prekretnicu u promišljanjima koja je suštinska za novi vek, ali savremena nauka danas je hipotetičko-deduktivnog karaktera što je suprotno Bekonovoj ideji nauke, a mnogo bliže Dekartovoj. Na osnovu ovoga, može se tvrditi da je Bekon prorok moderne nauke, a Dekart njen osnivač (Novaković, 1994, str. 128).

Na tragu Dekartovog racionalističkog promišljanja i značaja koji se pridaje matematici iz kog proizilazi moderna nauka nalazi se i Lajbnic (nem. Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz).

Svoj ideal nauke Lajbnic pre svega izlaže kroz originalnu sintagmu *mathesis universalis* (univerzalna matematika), koju on zapravo shvata kao *scientia generalis* (univerzalna nauka), tj. kao metod saznavanja i logičkog zasnivanja opšte veštine mišljenja i istraživanja. (Dimić, 2015, str. 36)

U skladu sa već izloženim postavkama novovekovnog promišljanja i važnosti koja se pridaje matematičkoj fizici, ideja nauke, konstruisana iz Lajbnicove filozofije, sasvim odgovara određenjima nauke novog veka. Po Lajbnicu, nauka biva shvatana kao veština računanja i merenja i dobija svoj smisao tek u mogućnosti njene primene kako bi se unapredio ljudski život. U skladu sa njegovim izjednačavanjem mišljanja sa matematičkim dokazivanjem, nauka donosi izvesnost (na čiju je važnost prvi ukazao Dekart) međutim, pored izvesnosti saznanja,

Lajbnić stavlja naglasak na izvesnost koju će nauka doneti čovekom životu. U matematičkom računanju i na njemu zasnovanoj nauci ljudi će pronaći sigurnost i spokojstvo.

Sa čudesnim entuzijazmom i verom u svemoć računanja, Lajbnić gotovo proročki predviđa da ćemo se zahvaljujući upravo brojanju i računanju jednog dana 'probuditi u svetu' trajnog pomirenja između ljudi različitih pogleda i suprotstavljenih stavova. (Dimić, 2015, str. 37)

U skladu sa postavkama njegove filozofije i njegova nauka nalazi se na tragu njegovog optimističnog shvatanja, stoga i „Lajbnićova matematička interpretacija matematičkih fenomena očigledno nas vodi u „optimizam”, tj. vodi nas do ideje o tome da je svet u kome živimo „najbolji od svih mogućih svetova”. Upravo u ovakvom shvatanju može se pronaći osnov za tvrdnju da je nauka najznačajnija tvorevina novog veka. Ona je uspela u tome da skepsu iz koje je rođena prevaziđe. Može se sasvim jasno uvideti da nastanak moderne nauke proizilazi iz pitanja o tome koliko je izvesno, objektivno i istinito naukom stečeno znanje, ali se sa druge strane, takođe, može uvideti da je uspeh Njutnove (engl. Isaac Newton) fizike uspeo da nadvlada taj skepticizam – dakle, nauka je uspela da pokaže da je sumnja u pouzdanost nauke neosnovana. Na ovaj način, nauka se izborila za svoje mesto novog aparata saznavanja sveta i umnogome ona je to mesto zadržala i danas.

2. Razmatranje savremenog odnosa filozofije i nauke

Poznavanje istorije nauke ukazuje nam na to da se Njutnova fizika pokazuje neistinitom teorijom, i da se upravo na „padu” Njutnove teorije pokazuje istinitost postojanja Kunovih (engl. Thomas Kuhn) revolucija i naučnih paradigmi, ali to ne može oduzeti značaj Njutnove fizike za ono vreme u kome je ona nastala. „Pad” Njutnove fizike pokazuje da se nauka mora dalje promišljati, tj. da ostaje otvoreno pitanje šta je to što čini naučno znanje pouzdanim, odnosno, šta je to što čini da se naučna spoznaja razlikuje od svih drugih vrsti spoznaje. Odgovor na to pitanje, u okvirima zasebne filozofske discipline, naime, filozofije nauke još uvek se traži. U svom začetku njenog nastajanja nauka i filozofija su bile u međusobnom skladu. Ovo se može pokazati na primeru dela sa paradigmatičnim nazivom za vreme svog nastanka, naime, Njutnovim *Matematičkim principima filozofije prirode* (*Philosophiae naturalis Principia Mathematica*), gde se pokazuje da naučno promišljanje nije odvojeno od filozofskog. Nauka u svom teorijsko-eksperimentalnom smislu još uvek se shvatala i razvijala kao uvid u božanski nacrt i delo, tj. prirodu.

Prirodnoznanstveno objašnjenje nebeskih pojava daje Newton u općem zakonu gravitacije, koji je uzrok ili razlog beskrajno mnogo pojedinačnih pojava ili činjenica. Filozofsko objašnjenje zakona gravitacije, koje hoće odgovoriti na pitanje šta je samo privlačenje, što je to što takvoj općoj pojavi stoji u temelju i čini je nužnom, daje također Newton u istoj filozofiji prirode, jer određuje

najuzvišeni delatno biće ili Boga kao krajnji uzrok svih prirodnih pojava, pa tako i gravitacije. Ljudskom je razumu dana mogućnost da pronikne u božansku uređenost prirode i otkrije njezine zakone. Znanost i filozofija su u traganju za uzrocima sukladne, štoviše jedan su isti korpus ranoga novovjekovnog objašnjenja cjeline svijeta. (Lelas, 2000, str. 14)

Savremeno promišljanje ne samo nauke, već i filozofije pokazuje da taj međusobni sklad više ne postoji. Iako nastavši u filozofiji, nauka se u svom daljem razvijanju odvojila od nje. Ponajpre se odvojila fizika, a zatim i druge zasebne nauke, tako što su jasno ograničile svoj predmet proučavanja i zadovoljile se relativnom spoznajom, u skladu sa Popperovim (nem. Karl Popper) određivanja cilja nauke kao stalnog konvergiranja istini. U filozofskom promišljanju, bar u tom periodu odvajanja nauke od filozofije, ostala je sadržana težnja o spekulativnom dolaženju do apsolutne istine o suštini sveta i života, spoznaji onog transcendentnog i saznavanju onoga što je nepromenljivo i istinsko u buvstvovanju svega bivstvjućeg.

Filozofija sa takvom posebnom zadaćom mora iskoračiti iz svijeta iskustva, mora biti metafizika. Nažalost, taj se iskorak u svakom pokušaju pokazao uzaludnim, jer nijedna novovjekovna metafizika nije uspjela iz odabranog temelja razviti cjelovito objašnjenje svijeta, koje bi se moglo u fizici, na primjer, mjeriti s njezinim rezultatima. (Lelas, 2000, str. 15)

Kako primećuje Habermas (nem. Jürgen Habermas) „filozofija je pred fizikom morala napustiti svoju težnju da bude temeljna znanost, čim više nije mogla razviti i utemeljiti kozmologiju vlastitom kompetencijom, nego u ovisnosti o

rezultatima prirodnoznanstvenog istraživanja” (1982, str. 64–65). Ovime se želi pokazati vezanost nastanka nauke sa filozofijom, tj. iznosi se tvrdnja da nauke nije mogla nastati da nije došlo do transformacija u filozofskom promišljanju novog veka, ali da isto tako, kasnije promišljanje nauke, nauku odvaja od filozofije i na neki način, uslovljava redefiniciju položaja filozofije u čovekovom saznavanju sveta. Međutim, smatranje da su filozofija i nauka jednom odvojene tako ostaju zauvek, pokazuje nepotpuno razumevanja toga šta nauka jeste. Ukoliko se u potpunosti odvojimo od pozitivističkog shvatanja nauke kao u potpunosti racionalne, neutralne i objektivne delatnosti (da naglasim, uvidom u istoriju nauke pokazuje se da takvo pozitivističko shvatanje nije istinito), doći ćemo do shvatanja da je nauka itekako povezana sa filozofijom.

[...] Ono jest „filozofija”, jer osim logičke analize gotovih znanstvenih teorija i metoda može iznalaziti razne pojmovne implikacije, pogotovo u posebnim trenucima razvitka znanosti, kada se u njoj zbivaju velike promjene, koje filozofi katkada preuzetno nazivaju „krizom temelja znanosti”. [...] filozofija znanosti izražava potrebu za prisnom vezom filozofije i znanosti. Pomoću filozofije znanosti u postpozitivističkoj fazi, koja se mora oslanjati na znanost i njezinu povijest, te stoga biti i empirijski pothvat, filozofiji je moguće ustanoviti šta znanstvena spoznaja jest. Nadalje, po tome što se filozofskoznanstveno istraživanje odvija na način filozofije, tj. pojmovno, a ne eksperimentalno i matematičkim računom, ono je neosporno dio filozofije. (Lelas, 2000 str. 24)

Kada se radi o fizici kao nauci o kojoj se ovde govorilo, između eksperimentisanja na jednoj strani i matematičkih

jednačina na drugoj, negde na sredini moramo filozofirati. Fajerabend (nem. Paul Feyerabend) govori o tome da se teorije, opservacije i eksperimentalni rezultati u potpunosti odvajaju od naučnika i istorijske pozadine. Navedene stvari imaju svoj istorijsko-filozofski karakter, one izražavaju neka subjektivna, mitska i davno zaboravljena gledišta prilikom sagledavanja novih stvari. Jedno tumačenje može biti zamenjeno drugim tumačenje, tj. uvođenjem novog jezika opservacije. Ovakva promena dovodi do nadoknađivanja, poboljšanja i boljeg razumevanja empirijskog sadržaja. Nauka, na neki način, ostaje u domenu šireg filzofsko-sociološkog konteksta. Ona se ne dešava u „socijalnom vakuumu, porežeta je socio-kulturnim kontekstom, omeđena generalnim obriscima religijskog, političkog i filozofskog mišljenja” (Matić, 2001, str. 10). Osnovna obeležja društva u kome živimo, interesi koji u njemu vladaju, ciljevi koje jedno društvo postavlja pred sobom, utiču, ne samo na izbor naučnih problema i naučnih istraživanja koja će se vršiti, već i na to koje će naučne tvrdnje biti prihvaćene, a koje odbačene. Sve ono što se dešavalo u istoriji nauke pokazalo je da je nauka daleko od neproblematične primene naučnog metoda kako se mislimo tokom njenog nastajanja. Nauka je mnogo bliža bilo kojoj drugoj društvenoj aktivnosti, dakle, daleko običnija od onoga što se mislilo i što bi se moglo izvesti kao zaključak iz količine poverenja i podrške koja joj je u trenutku nastajanja i

ranog razvijanja pružena. Ovim tvrdnjama nije cilj da se kritikuju ili poriču naučni rezultati i da se negiraju kognitivne i praktične vrednosti nauke jer je nauka, neporicljivo, umnogome olakšala i unapredila kvalitet života čoveka od trenutka svog nastajanja. Međutim, pored ove uloge nauke u našim životima, nauka igra još jednu ulogu, ona legitimise postojeći društveni poredak. Dok unpređuje našu sposobnost kontrolisanja prirode i proširuje naše znanje o njoj, ona nam naučnim teorijama objašnjava zbog čega priroda i stvari u njoj, jesu onakve kakve jesu. Ostavili se po strani praktična korisnost ili istinitost naučnih tvrdnji, mora se priznati da nam ona nameće određenu viziju stvarnosti, a upravo zbog toga ona se ne može odvojiti od onoga što je iskonski filozofsko jer upravo ta vizija stvarnosti koju nam nameće nauka, na neki način, proističe iz prethodnog filozofskog promišljanja i na kraju biva validirana njime.

LITERATURA:

Aristotel. (2007). *Metafizika*. Beograd: Paideia.

Banić-Pajnić, E. (1996). *Filozofija renesanse*. Zagreb: Školska knjiga.

Barbarić, D. (1997). *Filozofija racionalizam*. Zagreb: Školska knjiga.

Baumgarten, A. (2011). *Metapysica/Metaphysik*. Stuttgart: Frommann–Holzboog Verlag.

- Bekon, F. (1967). *Nova Atlantida*. U Vesović, R. (ur.), *Eseji, Nova Atlantida, Apoftegme*. Beograd: Kultura.
- Dekart, R. (1990). *Rasprava o metodi*. Valjevo-Beograd: Estetika, (Biblioteka Um i srce).
- Dimić, Z. (2015). Lajbincov pojam nauke – početak i kraj optimizma. *Arhe* XII, 23/2015.
- Habermas, J. (1982). Čemu još filozofija. U Brkić, J. (ur.), *Čemu još filozofija*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.
- Hajdeger, M. (1969). *Doba slike svijeta*. Zagreb: Studentski centar.
- Lelas, J. (2000). *Teorije razvoja znanosti*. Zagreb: ArTresor Naklada.
- Matić, D. (2001). *Ratovi znanosti – pogled untrag*. Zagreb: Nakada Jasinski i Turk (Biblioteka Znanost u džepu).
- Novaković, S. (1994). *Uvod u opštu metodologiju i istorija metodološke misli*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Sinđelić, S. (2005). *Relativnost naučne racionalnosti*. Beograd: Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta.

Natalija Petrović

The Faculty of Philosophy in Niš, The University of Niš

TRANSFORMATIONS IN PHILOSOPHY IN THE MODERN ERA AND THEIR INFLUENCE ON THE EMERGENCE OF SCIENCE

Summary

This paper points to the interconnected condition of the modern age and the emergence of science. The important characterized by a new age is constitutive for the emergence of science, as is the opposite, science is an essential feature of modern thinking. To properly explain the essence of modern science, one must explain the novum in philosophical thought. Science emerged in philosophical thinking and there is where it's founded, (re)defined, and its limitation and methods are determined. Changes in philosophical thinking viewed in turning of a person towards oneself and the reliance on one's perceptions regardless of its limitations combined with the desire to achieve a certain degree of certainty led to the emergence of a method. The method represents a way of organizing, the realization, and the conduct of our knowledge. These two combined brought the idea of the mathematization of the world which led to the emergence of the first and most important science of the new age - mathematical physics. In conclusion, the author considers the interdependence of philosophy and science and points out that the later philosophical reflection of science separates science from philosophy and, in some way, requires us to redefine the position of philosophy in our knowledge of the world.

Key words: modern era, science, method, mathematization, mathematical physics.

ODNOS MORALA I RELIGIJE KOD KANTA

Autor u svom istraživanju polazi od prikazivanja uloge slobode u, to će se pokazati ključnim korakom za raskrivanje položaja religije u Kantovoj filozofiji. Ideja najvišeg dobra podrazumeva biće koje je svemoćno i sveto, a ta ideja proizilazi iz morala. Religija je tako shvaćena kao bitno određena moralom. Stoga je ovde reč o istraživanju religije unutar granica čistog uma. U ovom radu pokazaće se još i to da je sloboda čovekova suština i da je zajednica moguća samo kao zajednica slobodnih ljudi.

Ključne reči: Kant, moral, religija, sloboda, um.

1. Uvod

Naše istraživanje možemo otpočeti konstatovanjem tri velika problema sa kojima se susreće um u teorijskoj upotrebi. Reč je o antinomijama čistoga uma gde se osim nemoći teorijskog uma pred pitanjima od najvišeg značaja uočava i praktički interes. Iako se pomenuti problemi pokazuju kao nepotrebni za saznanje, oni i dalje ostaju u sferi interesa uma. Shodno interesu uma data pitanja nisu više smeštena u oblasti saznanja. Tako se i menja odnos spram gorepomenuta tri problema, od kojih je nama najznačajniji problem postojanja

* hristinabanic@gmail.com

slobode. Oblast života o kojoj je sada reč jeste praktička i Kant kaže da u tu oblast spada „sve ono što je moguće posredstvom slobode”. Ovo će nam se pokazati ključnim za razumevanje odnosa morala i religije, jer je njihova spona upravo sloboda. Dok u teorijskoj sferi dolazimo do slobode kao jednog niza u kontekstu antinomija, tako u praktičkoj sferi polazimo od nje. Iako je reč o *Kritici čistog uma* Kant u *Kanonu čistoga uma* izoluje upravo slobodu u praktičnoj primeni, te tako pokazuje razliku spram *Discipline čistoga uma*.

Nakon njenog izlaganja u kontekstu *Kritike čistog uma*, sloboda će se pokazati suštinskom za razumevanje odnosa morala i religije u *Kritici praktičkog uma*. Naime, tu ćemo najjasnije videti da je religija moralne prirode, a ključ te tvrdnje jeste pozicioniranje slobode kao bitka moralnog zakona. Pitanje prirode religioznosti zadržaćemo u granicama kratkog izlaganja shvatanja slobode zbog opsega našeg istraživanja. Tu može biti reči i o shvatanju najvišeg dobra i detaljnijem izlaganju postulata čistog uma, ali mi ćemo se zadovoljiti isticanjem samo nekih od ključnih mesta ne bi li smo pokazali da je religija kod Kanta moralne prirode.

Naposletku, bavićemo se još jednim momentom religije koji pronalazimo u delu *Religija unutar granica čistoga uma*. Objavljena i moralna religija tu stupaju u odnos koji se ne može

pronaći u ranijim Kantovim delima. Do tada je bilo reči o moralnoj religiji koja je u potpunosti odgovarala moralnom shematizmu. Sada se, međutim, javlja i ono materijalno vere, te je pitanje kakav odnos ima sa moralnim.

2. Antinomije čistoga uma

Antinomije možemo označiti kao protivrečnosti koje nastaju kada se sukobe podjednako dokazivi stavovi. Ovde nije reč o tome da se suprotstavljaju jednostrana učenja i da se tim suprotstavljanjem traži njihova sinteza, naprotiv, reč je o opštim saznanjima uma. Ta saznanja uma Filozof postavlja kao sukob dogmatičkog i prividno dogmatičnog tvrđenja, ne favorizujući nijednu od suprotstavljenih strana. Dakle, cilj nije da se utvrdi koja strana bi više imala prava, već da se utvrde uzroci nastalog sukoba i pronađe moguće razrešenje.

U okviru kosmoloških ideja zatičemo antinomije, njih Kant naziva kosmološkim zato što svoj objekat nalaze u čulnome svetu. Problem nastaje kada se um prihvati konstitutivne umesto regulativne uloge. To se dešava kada um nije upravljen na objekte iskustva, već pokušava da premaši granice iskustva traživši jedan totalitet niza uslova. Kada um izađe izvan granica iskustva, za njega ne postoji opasnost da će njegova tvrđenja iskustvo ikada demantovati, jedina briga mu je da ne protivreči

samome sebi. Tvrdjenja čistog uma, koji zapada u dijalektiku, ne treba poistovetiti sa sofističkim. Tu nije reč o nekim proizvoljnim pitanjima i prividu koji se otklanja čim se on uoči kao takav, već o suštinskim pitanjima koje um sebi neizbežno postavlja, privid koji nastaje usled zapadanja u dijalektiku ostaje neizbežan čak i kada je „bezopasan”. Problem, dakle, nastaje kada se umu suprotstavi podjednako verodostojna antiteza, jer on ne želi sofistiku. Iz tako postavljenog sukoba vidimo da mora postojati greška u samoj pretenziji tvrdjenja i to je ono što provocira da se uzrok sukoba podrobnije ispita.

Za potrebe našeg istraživanja izdvojićemo treću antinomiju, jer nam je upravo ona od presudnog značaja za razumevanje polazišta slobode u praktičkoj sferi. Kant započinje govor o slobodi u kontekstu treće antinomije čistog uma, gde se sloboda javlja kao još jedan niz, paralelan sa prirodnim. Ovo nam je značajan momenat zbog određenja slobode u negativnom smislu od kojeg će poći praktičko određenje. Iz teze i antiteze u trećoj antinomiji vidimo da postoje samo dva kauzaliteta i to na osnovu prirode i na osnovu slobode. Teza tvrdi da u svetu postoje slobodni uzorci, te da se osim kauzaliteta na osnovu prirode javlja i kauzalitet koji nastaje na osnovu slobode. Kauzalitet prirode podrazumeva nizanje uslova, to bi značilo da svaki uslov pretpostavlja neko ranije stanje koje mu prethodi i tako nastaje niz koji se ne može dovršiti. S druge strane,

kauzalitet slobode pretpostavlja sposobnost da se niz započne sam od sebe i to se naziva spontanitetom. Dakle, kauzalitet na osnovu slobode razlikuje se od prirodnog po tome što njemu nije potrebna uslovljenost, on započinje niz kao neuslovljen, polazivši od sebe, te tako i izvan iskustva. Ovim se vidi da se sloboda u transcendentalnom smislu označava kao sposobnost da niz uslova započinje sam od sebe, dok zastupanje prirodnog niza to odriče. Ukoliko želi da sačuva oba kauzaliteta, Kant mora pretpostaviti da nužnost i sloboda nisu protivrečne. Međutim, njihovu neprotivrečnost moguće je tvrditi tek ukoliko ideja stvarnosti nije jedinstvena, stoga on deli stvarnost na stvari po sebi i pojave. Kant, dakle, treba da pokaže da sloboda nije svodiva na empirijske zakone. Pitanje slobode postavlja se u istom rangu sa prirodom, tako sloboda zadobija svoj ontološki temelj.

Shvatanje slobode kao transcendentalne ideje predstavlja polazište za njeno određenje kao autonomije volje u praktičkoj sferi. U teorijskoj sferi samosvest i sloboda predstavljaju rezultat, dok se u praktičkoj od toga polazi. Na taj način sloboda u teorijskom smislu predstavlja polazište praktičkoj, ali samo u smislu što joj vremenski prethodi. Ne sme se izgubiti iz vida Kantova postavka o primatu praktičkog uma u odnosu na teorijski, jer se onda može prevideti da je teorijska upotreba slobode zapravo određena praktičkom, to možemo videti i u

isticanju praktičkog interesa kojim se um vodi pri postavljanju pitanja o najvišim svrhama.

Sloboda kao transcendentalna ideja jeste izborila svoju ravnopravnost sa kauzalitetom prirode, ali ipak neki od problema ostaju. Naime, čovek tako postaje pripadnik dva sveta: inteligibilni i prirodni, te se javlja problem posredovanja između te dve strane. Jedno od pitanja koje se nameće jeste kako se moralne ideje odnose na čulni svet. Iz napetosti odnošenja moralnog i prirodnog javlja se ideja najvišeg bića, s obzirom na taj problem Kant uvodi raspravu o blaženstvu i opštoj sreći. Kant je počeo da se bavi pomenutim pitanjima još u *Kritici čistog uma*, u odeljku *Kanon čistoga uma*. U tom odeljku tek počinje da se gradi odnos morala i religije. Filozof će u kasnijim delima to značajno promeniti. Kantovo razumevanje najvišeg dobra možemo postaviti kao jedan od važnih momenata neophodnih za razumevanje odnosa morala i religije, međutim, videćemo da se njihov odnos tu ne iscrpljuje. U svrhu našeg istraživanja prikazaćemo neka od paradigmatiskih mesta u kojima možemo pronaći jasno prikazan odnos morala i religije, a da bismo to prikazali počecemo od *Kritike čistoga uma*.

3. Odnos morala i religije u *Kritici čistog uma*

U *Kritici čistog uma* rasprava o najvišoj svrsi upotrebe uma otpočinje sa određenjem blaženstva i to kao „zadovoljenje svih naših sklonosti” (Kant, 2012, str. 530). Tako određeno blaženstvo utire put ocrtavanju razlike između pragmatičnog zakona i moralnog zakona. Naime, pragmatični zakon ima za cilj samo blaženstvo, dok je cilj moralnog zakona da sebe učinimo dostojnim blaženstva. Moralni zakon, za razliku od pragmatičnog, koji je upravljen na ono empirijsko, upravljen je na slobodu i tako može počivati na principima a priori. Principi praktičkog uma imaju objektivni realitet samo u moralnoj upotrebi, odnosno, praktičkoj. Jedinstvo sistema koje je bilo traženo još u spekulativnom, moguće je tek s obzirom na praktičko i to zahvaljujući realitetu ideja. Jedinstvo sistema s obzirom na prirodu nije bilo dokazivo, jer se kauzalitet uma može postaviti tek s obzirom na slobodu, ne i prirodu. Ovim se dolazi do problema rascepa na prirodni svet i svet slobode. Kant na ovom mestu pokušava da ukratko prikaže kako se ideja moralnog sveta odnosi na čulni svet. Moralna ideja utiče na čulni svet tako što pokušava da ga dovede u sklad sa sobom (v. Kant, 2012, str. 532). S obzirom na vezu između moralne ideje i čulnog sveta, možemo govoriti o objektivnom realitetu ideje, te je čulni svet sada predmet čistog praktičkog uma.

Sledeći korak nakon odgovora na pitanje *šta treba da činim* jeste kako se možemo nadati da ćemo doći do blaženstva ukoliko sebe učinimo dostojnim njega. Odgovor na to pitanje dolazi iz pokazivanja povezanosti morala i blaženstva u ideji uma, te svako ko je sebe učinio dostojnim blaženstva taj će ga i dostići. Sloboda se tu javlja kao uzrok opšteg blaženstva, te s obzirom na to Kant kaže da su umna bića sama tvorci kako svoje tako i opšte sreće (v. Kant, 2012, str. 532.) Međutim, to se ispostavlja nedovoljnim s obzirom na ostvaranje ideje moralnosti, pa je potrebno uspostaviti odnos između najviše i pojedinačne volje. Za tako nešto potrebno je pretpostaviti najviši um koji bi povezao moralno i prirodno. Taj najviši um nije ništa drugo do *ideal najvišeg dobra*.

Ideju jedne takve inteligencije u kojoj moralno najsavršenija volja u vezi sa najvišim blaženstvom sačinjava uzroka svega blaženstva u svetu ukoliko ono stoji u tačnom odnosu sa moralom (kao udostojenošću za sreću) ja nazivam *idealom najvišeg dobra*. (Kant, 2012, str. 533)

Čovek je tako pripadnik dva sveta – moralni, odnosno, inteligibilni svet i svet prirode. U čulnom svetu nemamo zahtevanu vezu između moralnog zakona i blaženstva, te Kant zaključuje „da je inteligibilni svet naš budući svet” (Kant, 2012, str. 533). Ovim se pokazuje da je sistem moralnosti moguć tek ukoliko se pretpostavi neko najviše, moralno savršeno biće, odnosno, bog. Ispostavlja se da moral nije po sebi dovoljan

ukoliko se uračuna činjenje. Samo moralnom zakonu nije potrebno ništa van slobode, ali kada je reč o činjenju to se ispostavlja nedovoljnim pokretačem. U tom svetlu Kant kaže: „Otuda svaki smatra moralne zakone za *zapovesti*, što oni ne bi mogli biti ako sa svojim pravilom ne bi spajali a priori prikladne posledice i, dakle, ako ne bi sadržali u sebi *obećanja* i *pretnje*.” (2012, str. 534) Iako sami zakon ima formu zapovesti, njegovo sprovođenje u ovom kontekstu moguće je tek uz uvođenje mehanizama preko kojih se to može činiti. Mehanizmi obećanja i pretnje se pokazuju kao ključna spona koja povezuje nadanje za blaženstvom i moral. Na ovom mestu se pokazuje kako je povezanost morala sa voljom umnog bića, te ujedno i povezanost principa sa činjenjem.

Koncept najvišeg dobra presudan je za dobavljanje motiva delanja, tu vidimo povezanost i sa konceptom nade. Umno biće teži potpunosti ciljeva, te je ishod delanja ključan da bi se biće pokrenulo na moralnu radnju. Drugim rečima, neophodna je postavka jednog budućeg sveta i boga, tako imamo ustremljenost radnje na ono što će biti, imamo čemu da se nadamo. Ovim se donekle pokazuje nedostatnost morala, jer iako je on dovoljan samome sebi ipak se ne može izboriti sa rascepom između znanja o ispravnom delanju i delanju samom. Upravo ovo mesto može biti upotrebljeno u korist Koževljeve teze (1976) da je moral religiozne prirode.

No u svakom slučaju, jasno se vidi da je Kantov „Moral” u suštini *religiozne* prirode: to nije „Moral” koji definiše dužnost (slobodnog) čoveka, koju ovaj treba i može da *izvrši* (to jest da *ostvari*) u Svetu u kome živi, tako da u njemu bude *srećan* i *priznat* to jest zadovoljen time što postaje svestan *sebe sama* (...) (1976, str. 48)

Kožev svoju tezu gradi na problemu praktičkog važenja moralnog zakona ukoliko se ne pretpostavi bog i budući svet, odnosno, ideal najvišeg dobra. Pronalazak blaženstva u ovom svetu ovako postavljeno izgleda nemoguće, jer se sve zasniva na obećanju budućeg sveta i boga. Izgleda da ceo moral gubi na svom važenju ukoliko se ne pretpostavi ono transcendentno. Teza da je moral religiozne prirode bila bi održiva ukoliko se ispustio iz vida uslov morala, a to je sloboda što se posebno vidi u *Kritici praktičkog uma*.

Ranije u tekstu tematizovali smo problem treće antinomije, odnosno, pitanje slobode. Tu je glavni cilj bilo pokazati kako je sloboda kauzalitet koji stoji uporedo sa prirodom, ne zaviseći od nje. O slobodi je tada bilo reči u negativnom smislu, bez posebnog određenja. Ipak, to je mesto od kojeg se polazi u *Kritici praktičkog uma*. Upravo činjenica da je sloboda *ratio essendi* moralnog zakona, a da „[i]deje o Bogu i besmrtnosti, međutim, nisu uslovi moralnog zakona, nego samo uslovi nužnog objekta volje koja je određena tim zakonom, to jest samo praktičke upotrebe našeg čistog uma” (Kant, 1979, str. 26), treba da pokaže da je Kantova religioznost moralne prirode.

4. Praktička sloboda kao ključ razumevanja odnosa morala i religije

U *Kritici praktičkog uma* dolazi do značajne promene strategije kod razumevanja odnosa morala i religije. Dok je u *Kritici čistog uma* nada za blaženstvom bila neophodna za moralno delanje, sada to više nije slučaj. Takođe, sada dolazi i do promene razumevanja slobode, odnosno, do njene konkretizacije, tako se osim slobode u negativnom smislu – kao slobode od, javlja i pozitivna sloboda koja predstavlja temelj moralnog zakona. „Autonomija volje je jedini princip svih moralnih zakona i njima primerenih dužnosti (...). Ta nezavisnost, međutim, jeste sloboda u negativnom smislu, a ovo vlastito zakonodavstvo čistog i, kao takvog, praktičkog uma jeste sloboda u pozitivnom smislu.” (Kant, 1979, str. 56) Na ovaj način moralni zakon iskazuje autonomiju praktičkog uma, odnosno, slobode. Sloboda se javlja kao bitak moralnog zakona, njegov temelj i suština. Sloboda ipak nije spoznatljiva sama po sebi, već samo preko moralnog zakona, te se on sada javlja kao *ratio cognoscendi* slobode. Tako vidimo jedan kružni odnos između slobode i moralnog zakona. Sloboda sada ima objektivni realitet, te pojmovi o Bogu i besmrtnosti zahvaljujući njoj dobijaju svoju postojanost. U tom smislu Kant (1979) kaže:

Pojam slobode, ukoliko je njegova realnost dokazana apodiktičkim zakonom praktičkog uma, čini završni kamen cele zgrade sistema čistog uma, štaviše – spekulativnog uma, a svi drugi pojmovi (pojmovi o Bogu i besmrtnosti), koji kao čiste ideje u spekulativnom umu ostaju bez oslonca, priključuju se sad pojmu slobode i s njim i pomoću njega dobijaju postojanost i objektivnu realnost, to jest njihova mogućnost dokazuje se na taj način što je sloboda stvarna; jer, ta ideja se ispoljava posredstvom moralnog zakona. (1979, str. 25)

Sloboda se javlja kao jedina ideja spekulativnog uma koju a priori znamo, jer je uslov moralnog zakona, ostale ideje su „uslovi nužnog objekta volje”, a ta volja jeste određena moralnim zakonom. Ovim vidimo neodrživost Koževljeve teze da je moral religiozne prirode (v. Đikanović, 2016, str. 45). Ideje boga i besmrtnosti duše nikada ne bi mogle da tvrde objektivni realitet bez pojma slobode i moralnog zakona. O bogu je bilo moguće govoriti samo uslovno i to s obzirom na ideju dovršenosti sistema koja nikada nije imala objektivni realitet. Sada je kroz moral, odnosno ono praktičko, moguće govoriti o bogu i besmrtnosti duše kao produženju morala, gde on nalazi svoje dovršenje. Utoliko Kant govori o tim idejama kao o postulatima praktičkog uma koji polaze od načela moraliteta. Um te postulate stavlja kao pretpostavke, što znači da oni nemaju nikakvu korist u svojoj spekulativnoj upotrebi. Ipak, ti postulati su od presudnog značaja za praktičku sferu gde se oni javljaju u formi najvišeg zadatka.

5. Moralna i objavljena religija

Samodostatnost morala u pogledu svog zasnivanja i više je nego očigledna i u delu *Religija unutar granica čistog uma*. Glavni nosilac spomenutog jeste ideja slobode, odnosno, čoveka kao slobodnog bića. U tom pogledu Kant (1990) kaže:

Moralu ukoliko je zasnovan na pojmu čoveka kao slobodnog bića, koje, pak, baš zato i vezuje sebe sama svojim umom za neuslovljene zakone, nije potrebna ni ideja nekog drugog bića nad njim da bi spoznao svoju dužnost, ni neka druga pobuda do sam zakon da bi je se pridržavao. (1990, str. 5)

Za razliku od *Kritike čistog uma*, a na tragu *Kritike praktičkog uma*, u ovom delu nije nužno govoriti o spoljnjim pokretačima delanja. Naime, moralnost koja se temelji na slobodi samoj je sebi svrha. U tom smislu, religija nije neophodna da bi se postavila svrha. Sada se postavlja pitanje na koji način se na ovom mestu uspostavlja odnos između religije i moralnosti. Moralnost se na ovom mestu javlja kao samodostatna, te i spoznaju i izvršenje dužnosti nalazi u sebi. No, Kant kaže da iz morala ipak proističe jedna svrha, jer um ne može da se ogлуši na pitanje: „šta potom proizilazi iz našeg pravog djelovanja” (1990, str. 6), tako nam se javlja svrha u vidu najvišeg dobra. Tu ideju moguće je misliti samo ukoliko se pretpostavi najviše, sveto biće koje je moralno savršeno. Kant ističe da je ta ideja proistekla iz morala, što je za naše istraživanje od presudnog značaja, jer se tu

još jednom jasno vidi ono što želimo da pokažemo, a to je da je religija kod Kanta moralne prirode. Takva ideja već uvek pretpostavlja moralna načela i Filozof to i izrekom kaže: „(...) ta ideja proističe iz morala, a nije njegova osnovica; neka svrha koju sebi treba dati pretpostavlja moralna načela.” (1990, str. 7) Ovde se jasno vidi da najvišu svrhu postavlja moralnost koja se temelji na slobodi.

Postavljanje najvišeg dobra i postojanja boga zasniva se na moralnoj veri, a ne na znanju, odnosno, prvenstveno se zasniva na moralnoj ubeđenosti. Međutim, prelaskom na ono religiozno, moral sebe proširuje i tako dolazi u mogućnost da postavi krajnju svrhu koja je izvan čoveka. Ovde je potrebno naglasiti da prelaskom sa moralnog na religiozno ne znači da je tu reč o prevazilaženju moralnosti u korist religije. Naprotiv, reč je od ideji boga, te se dakle ne polazi od samog postojanja boga i tako zasniva religija. Stoga, potez prelaska sa moralnosti na religiozno možemo razumeti i kao učvršćivanje moralne pozicije postuliranjem onoga što je naizgled van nje.

Jedan od momenta odnosa morala i religije u delu *Religija unutar granica čistog uma* moguće je pročitati već iz samog naslova ukoliko se on pravilno razume. Naime, naslov dela u originalu glasi *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* i tu već možemo videti potencijalni problem

koji se javlja u srpskom prevodu. Mi reč *blossen* prevodimo kao *čisti*, te možemo zapasti u problem i pomisliti da je reč o istom shvatanju uma kao u *Kritici čistog uma*, a tom delu stoji reč *reinen*. Nemačka reč *blossen* može imati nekoliko značenja: „nag”, „sam”, „čist”. Reč *sam* može se preuzeti kao najpodesnija, i u tom smislu tvrditi da je ovde reč o samom umu. Sada treba postaviti pitanje i šta bi to moglo značiti sam um, odnosno, o kojem umu je ovde reč. Aleksa Buha preuzima Filonenkovo rešenje koje tvrdi da je *sam (blossen) um* zapravo *praktički um*. (v. Kant, 1990, str. 197). Kada je ovo razjašnjeno, valja se vratiti na početak naslova i razlučiti šta Kant misli pod religijom na ovom mestu. Do sada smo govorili o umskoj religiji, koja je u potpunosti u domenu morala, međutim, sa ovim delom otkriva se i drugi aspekt religije, a to je objavljena religija. Tako Kant razlikuje dve sfere religije i pokušava da uspostavi njihov odnos.

(...) budući da otkrivenje može u sebi, u najmanju ruku, da sadrži i čistu *umstvenu religiju*, ali ne i obratno, ova ono istorijsko otkrivenja, to ću ja ovu prvu moći da razmotrim kao jednu *širu* sferu vjere koja u sebe uključuje drugu kao *užu* sferu (...) (1990, str. 13).

Ove dve religije nisu odvojene, već ih filozof radije razume kao koncentrične krugove. Tako se u ovom delu sprovodi istraživanje religije u kontekstu moralnosti, odnosno, njen formalni momenat, ali i istraživanje koje se tiče objave, preciznije, onog istorijskog religije. Pitanje koje se postavlja u odnošenju ove dve religije jeste o njihovoj povezanosti, konkretnije, da li se

objavljena religija uzeta fragmentarno može svesti na umstvenu. Razrešenje njihovog odnosa može se pronaći ukoliko se te dve religije uzmu kao jedinstvo i tako još jednom istaknu suštinskost moralnog i religioznog napretka umskog bića.

Odnos objavljene i umske religije može se postaviti i preko subjektivnog razumevanja religije. U tom smislu religija je definisana kao: „Religija je (subjektivno posmatrano) spoznaja svih naših dužnosti kao božijih zapovjesti.” (Kant, 1990, str. 137) Ovim se još jednom vidi da ovde nije reč o objektivnom saznanju, već o ideji uma. Dakle, ovde nije reč o bogu kao onome postojećem, već o ideji uma kojom se učvršćuje moralnost. U tom smislu Kant razlikuje *objavljenu* i *prirodnu religiju*. Objavljena religija podrazumeva da se nešto mora znati kao božija zapovest ne bi li se ispunilo, dok prirodna religija mora prvo nešto poznavati kao dužnost pa tek onda kao božiju zapovest.

Objavljena religija tiče se crkvene vere i onog objektivnog, istorijskog religije. Kant je bio svestan nemogućnosti da se objavljena religija u potpunosti svede na moralnu, te je ovde upravo zbog toga reč o religiji unutar granica čistog uma, tu je, dakle, reč o objavljenoj religiji koja treba da ostane u granicama uma. Primat ipak ima moralna religija, dok objavljena treba da je podržava na svakom koraku. Ipak,

objavljena religija jeste od presudnog značaja kada je reč o svetskoj etičkoj zajednici, jer ona tada treba da predstavlja mesto oko kojeg će se ta zajednica okupiti, njoj je potrebno zakonodavstvo takvog tipa.

6. Zaključak

Moral i religija svoje suštinsko preklapanje nalaze zahvaljujući pojmu slobode. Kako smo videli na početku, sloboda se isprva javlja kao transcendentalna ideja. Svoje pravo mesto ona nalazi tek u svom praktičkom određenju i tek tada postaje vidljiv njen objektivni realitet. Budući da moral svoj bitak zahvaljuje slobodi, samo shvatanje i pozicioniranje slobode jeste od presudnog značaja za uspostavljanje odnosa morala sa religijom. Sloboda se javlja kao jedina ideja koja je uslov moralnog zakona, a druge dve (ideja boga i besmrtnosti duše) moraju se temeljiti na njoj. Tako smo videli da je religija moralne prirode, jer ideja boga ne bi imala objektivni realitet bez slobode, te bi se bez temelja u slobodi uzimala samo relativno.

Još jedna strana odnosa može se videti u potrebi za religijom koja se rađa iz moralnosti. Isprva je reč o nedovoljnosti pokretača na delanje, dok se to kasnije transformiše u potrebu za sistemom, odonosno, dovršenošću svrha. Takođe, reč je i o

potrebi čoveka kao slobodnog bića za blaženstvom. U svetlu tog aspekta Kant uvodi ideju najvišeg dobra o kojoj je bilo reći.

Kao poslednju reč o religiji i moralu možemo uzeti odnos objavljene i moralne religije, gde se obuhvata celokupnost religije kao fenomena koji osim što je moralni, ima i istorijsku, materijalnu stranu. Ipak, ta druga strana, uzeta fragmentarno, može se većinom svesti na moralne pojmove. U tom smislu, objavljena religija treba da podržava moralnu. Samo u religiji, postavljenoj unutar granica čistog praktičkog uma može biti reći o jednoj opštoj crkvi, etičkoj svetskoj zajednici u kojoj je suštinska vrednost sloboda.

LITERATURA

- Đikanović, M., (2016). *Pojam slobode u filozofiji nemačkog idealizma*. Doktorska disertacija, odbranjena na Odseku za filozofiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Novom Sadu, 2005. godine.
- Kant, I. (1979). *Kritika praktičkog uma*. (D. N. Basta, prev.). Beograd: BIGZ.
- Kant, I. (1990). *Religija unutar granica čistog uma*. (A. Buha, prev.). Beograd: BIGZ.
- Kant, I. (2012). *Kritika čistoga uma*. (N. Popović prev.). Beograd: Dereta.
- Kožev, A. (1976). *Kant*. (S. Marić prev.). Beograd: Nolit.

Hristina Banić
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

THE RELATIONSHIP BETWEEN MORAL AND RELIGION IN KANT'S PHILOSOPHY

Summary

In her research, the author sets forth by presenting the role of freedom which will be a key step for uncovering the stand of religion in Kant's philosophy. The idea of the greatest good implies a being which is omnipotent and sacred and that idea originates from moral. Religion is thus comprehended as essentially determined by moral. Therefore the exploration of religion here is within the limits of reason alone. In this paper, it will be also demonstrated that the men's essence is freedom and that society is only possible as the society of free.

Key words: Kant, moral, religion, freedom, reason.

О ПРОДУКТИВНОСТИ СУФИКСА -КИЊА У НОВИНАРСКОМ ФУНКЦИОНАЛНОМ СТИЛУ**

У новије време продуктивност овог суфикса веома је порасла. Томе можемо захвалити формирању родно осетљивог језика. Пораст продуктивности овог суфикса најбоље се огледа у новинарском функционалном стилу. Суфикс -киња служи првенствено за грађење именица типа *nomina agentis* женског рода. Циљ рада јесте испитати продуктивност суфикса -киња у новинарском стилу, указати на појаву појачаног активирања моћије у сфери женских занимања и дати свој допринос науци о језику. На основу анализе долази се до следећих резултата: продуктивност суфикса -киња и даље расте што наводи на закључак да је језик динамичан, тј. да се непрестано развија; процес формирања родно осетљивог језика је у току, тј. родно осетљив језик још увек није у потпуности прихваћен од стране друштва и медија; у појединим часописима и у текстовима интернет портала именицама женског рода се означавају бића женског рода, тј. нова тенденција је прихваћена; у појединим новинама се још увек чува стара тенденција.

Кључне речи: суфикс -киња, *nomina agentis*, женски род, родно осетљив језик, појачано активирање моћије у сфери женских занимања.

* jovanica.st@gmail.com

** Рад представља проширену верзију сегмента мастер рада *Именице nomina agentis на примерима новинарског стила* који је одбрањен 2016. године на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (ментор проф. др Мирјана Илић). Након одбране мастер рада, истраживање је настављено.

1. Уводне напомене

О суфиксу *-киња* нема много радова у домаћој лингвистици. Углавном је овај суфикс посматран у оквиру граматика, монографија, уџбеника. На основу анализе релевантне литературе (Ајџановић, 2008; Драгићевић и Утвић, 2019; Клајн, 2003; Станојчић и Поповић, 2005; Терзић, 2003; Ћорић, 1982; Ћорић, 2009) можемо закључити да је *-киња* сложени суфикс суфикса *-иња*. Реч је о моционом суфиксу, што значи да долази на именице мушког рода. Углавном се *-киња* додаје на мушке именице са завршетком *-т*: *акробаткиња, аристократкиња*. Додаје се и на мушке именице са завршецима *-ант, -ент*: *матуранткиња, лаборанткиња, асистенткиња*. Најчешће се додаје на мушке именице са завршетком *-ист(а)*: *финалисткиња, активисткиња, спортисткиња*. Овај суфикс ретко налазимо у домаћим речима.

Именице са суфиксом *-киња* имају различита значења. Тако ове именице означавају припадника неке организације или покрета: *феминисткиња, комунисткиња, нихилисткиња*. Са друге стране, могу се односити и на етнике: *Српкиња, Русиња, Данкиња*. Именице са овим суфиксом могу означавати и носиоца неке особине: *авантуристкиња, фолиранткиња, преваранткиња*.

Међутим, суфикс *-киња* првенствено служи за грађење именица типа *nomina agentis* женског рода. Из тог разлога у разматрање узимамо само именице типа *nomina agentis* женског рода које се граде помоћу суфикса *-киња*. Именицама типа *nomina agentis* посебно се бавила С. Терзић. У монографији *Nomina agentis у српском и руском језику (суфикс -ац)* Терзић (2003) пише:

Nomina agentis означавају имена вршилаца радње. У науци о творби речи оне обухватају, најчешће, именице изведене од глаголске основе које означавају вршиоца радње. Ово значење налази се у основи многих именица које означавају имаоца занимања или носиоца каквог звања. Друкчије речено, у ову творбену категорију улазе све оне изведенице које означавају вршиоца глаголске радње и имају глагол у општем делу. (2003, стр. 16)

Терзић (2003) додаје:

Међутим, у извесним случајевима, у зависности од даљег семантичког развоја саме изведенице, заправо од даљег њеног пуњења новим семантичким садржајем, долази до потискивања првобитних значења, али не увек. Тако се понекад дешава да се, поред обичног вршиоца глаголске радње, развијају и значења занимања, тј. професије; значења каквих особина и сличне семантичке нијансе, иако је у основи увек присутна и одређена глаголска радња. (2003, стр. 16)

Са друге стране, у *Граматници српског језика* Ж. Станојчића и Љ. Поповића *nomina agentis* дефинишу се као именице са значањем вршиоца неке радње, имаоца неког занимања, ствараоца (2005, стр. 138).

Именицама типа *nomina agentis* бавио се и М. Ајџановић. У монографији *Функционално оптерећење суфикса за обележавање особа* Ајџановић (2008) разликује *nomina agentis* и *nomina professionis*: „[...] док се именицама *nomina agentis* пре свега означава актуелни агенс или пак неко лице које радњу врши повремено, именицама *nomina professionis* означавају се првенствено [...] вршиоци неких институционализованих радњи које имају статус професије.” (2008, стр. 59) На основу тврдње М. Ајџановића можемо закључити да се именице типа *nomina professionis* односе на занимања. По нашем мишљењу, ове именице могу се сматрати само категоријом именица типа *nomina agentis*.

Из свега наведеног можемо закључити да су именице типа *nomina agentis* неједнако дефинисане у домаћој литератури. По нама, најпрецизнија дефиниција је дата у *Граматички српског језика* (2005). Ову дефиницију сматрамо најпрецизнијом из разлога што обухвата све битне елементе који се односе на именице типа *nomina agentis*: вршилац радње, ималац занимања и стваралац.

За потребе овог рада ограничићемо се на оне *nomina agentis* које се односе на имаоца неког занимања. Дакле, предмет нашег рада биће именице женског рода које се граде

помоћу суфикса *-киња* и које се односе на имаоца неког занимања.

Анализирајући именице са суфиксом *-киња*, приметили смо једну нову појаву у развиту језика. Реч је о појачаном активирању моције у сфери женских занимања. Термин појачано активирање моције у сфери женских занимања спомиње С. Ристић у монографији *О речима у српском језику (творбени и лексикографско-лексиколошки аспекти)* (2012, стр. 16). Појачано активирање моције у сфери женских занимања односи се на пораст продуктивности одређеног моционог суфикса. До појачаног активирања моције у сфери женских занимања долази захваљујући формирању родно осетљивог језика. Родно осетљиви језик Ј. Чаушевић и С. Злотрг (2011) дефинишу на следећи начин:

Rodno osjetljivi jezik odgovara angliciziranom terminu gender senzitivni jezik i podrazumijeva osvještavanje da u jeziku postoje muški, ženski i srednji rod i da se u govoru trebaju koristiti oni oblici koji će odražavati svijest o ravnopravnosti spolova. (2011, стр. 9)

У српском језику је до недавно постојала тенденција да се у одређеним семантичким областима именицама мушког рода истовремено означавају и бића женског рода. То се нарочито односило на називе звања и професија. Међутим, у новије време се стара тенденција руши. Нова тенденција захтева да се за мушка бића употребљавају

облици за мушки род, а за женска бића облици за женски род. На тај начин би мушки и женски род постали равноправни (поред стандардних примера *стоматолог*, *археолог* јављају се *стоматолошкиња*, *археолошкиња*).¹

У науци о језику појава појачаног активирања моћије у сфери женских занимања разматрана је са социолингвистичког аспекта. Ова појава сматра се делом социолингвистичких истраживања односа рода и језика. Социолингвистичким истраживањима односа рода и језика у српском језику бавиле су се С. Савић, М. Чанак, В. Митро и Г. Штасни. Споменуте ауторке у књизи *Rod i jezik* (2009) пишу следеће:

[...] jezik treba da signalizira nastojanje društva da otkloni oblike diskriminacije (prema rasnoj, etničkoj, polnoj, starosnoj, rodnoj, seksualnoj i svakoj drugoj pripadnosti). [...] Zakoni Deklaracije o ljudskim pravima su utkani u mnoge naučne discipline, pa u domenu istraživanja jezika postoji posebna disciplina koja se bavi pitanjima jezičkih ljudskih prava i rodno osetljivog jezika. (2009, стр. 5)

Када је реч о језику са ослонцем на Декларацију, према мишљењу ауторки, важна су два термина: лингвицизам и сексизам. О лингвицизму и сексизму пишу следеће:

Lingvicizmom se obeležava pojava u društvu da je pojedincima ili čitavoj zajednici, zakinuto pravo da se koriste maternjim jezikom, a seksizmom se obeležava diskriminacija prema polu, koja može imati

¹ Упоредити ово са Ћорић (1982); Ћорић (2009).

različite oblike i manifestacije, a najčešće je prisutna u jeziku. (2009, стр. 5)

Позивајући се на стране лингвисте, А. Шеховић у студији *Rodna perspektiva u bosanskohercegovačkim dramama 20. vijeka* (2011) истиче да је „od svih nepravdi u društvu, seksizam najdublje ukorijenjen, najprodorniji, najteže ga je shvatiti i najotporniji je na promjene, što mu omogućuje da bude podrška svim tlačiteljskim sistemima moći u našem društvu” (2011, стр. 59).

С. Савић и њене сараднице баве се у горепоменутој књизи употребом језика у јавној и службеној сфери, водећи рачуна о томе да је свака употреба језика везана за друштвени и политички контекст. Оне схватају језик као делатност, тј. занима их шта са језиком можемо чинити и шта чинимо док говоримо и пишемо:

U takvom pristupu jeziku bitna je namera govornika da nešto čini jezikom: da pohvali ili podrži, da se naruga drugom ili da ga čini nevidljivim. Kada je u pitanju jezička upotreba, tada govorimo o implicitnoj i eksplicitnoj nameri za nevidljivost. (2009, стр. 9)

Даље, ауторке наводе пример из математичког уџбеника: „Matematičari su već oko 1840. godine pisali prve kompjuterske programe.” (2009, стр. 9) По њиховом мишљењу, код ове реченице је проблематична форма:

Ovakvo formirana rečenica nas upućuje da se radi o muškarcima, a činjenica je da je žena napravila prvi kompjuterski program (Ejda Lavelas). Ovakve rečenice teško mogu da otkriju nameru autora. Sa jedne strane, mogu nas navesti na zaključak da je namera autora bila

da umanji doprinos matematičarke (žene). Sa druge strane, mogu nas navesti na zaključak da je autor poštovao pravila naučnog diskursa [...] odn. da je koristio staru tendenciju po kojoj se imenicama muškog roda označavaju bića ženskog roda. (2009, стр. 9)

Њихов став је да стару тенденцију треба срушити. По њима, треба створити нову тенденцију по којој ће се употребљавати облици женског рода за женска бића. С. Савић и њене сараднице у горепоменутој књизи предлажу формирање родно осетљивог језика, са циљем да се жена учини видљивом у језику и у јавној сфери (2009, стр. 10).

Оно што нас интересује у вези са употребом родно осетљивог језика јесте како се у медијима третирају називи за занимања која обављају жене, тј. на који начин се означавају занимања жена у медијима. Занимања жена у медијима се означавају на два начина: суфиксом и именицом мушког рода.

Nutricionistkinja Sara Cvjetković kaže da je kafa dobar stimulans nervnog sistema. (LZ, 12.4.2015) Veliki broj žena susreo se sa određenim smetnjama ili poremećajima koji su povezani sa menstrualnim ciklusom, a na tom popisu mogućih problema je i oligomenoreja. Kako nam je objasnila ginekološkinja Jasenka Grujić, radi se o stanju koje karakterišu retke menstruacije. Oligomenoreja se javlja kod žena reproduktivne dobi. (COS, 28.1.2019)

Синолог Татјана Солдат каже да свако ко учи страни језик с временом почне да усваја поједине обрасце културе земље у којој се тај језик говори. (П, 13.12.2015) Доцент др Зора Игњатовић, офтамолог у Клиници *Милош* каже да катаракту или замућивање сочива треба оперисати онда када тегобе које изазива почну да ометају обављање свакодневних активности: слабији вид који онемогућава читање, појава забљештања када је сунце јако, односно од фарова аутомобила. (ВН, 30.4–2.5.2015) Гинеколог Весна Копитовић: „Близанци компликују трудноћу.”

(ВН, 12.1.2016) Вечерас на сцени Народног позоришта *Бела кафа* Александра Поповића: По речима драматурга Молине Удовички, Поповић ствара типске ликове, али не у психолошком већ у сценском смислу а у овом комаду, како истиче, као да су изашли из српске митологије. Сценограф је Весна Поповић, костимограф Марина Вукасовић. (ВН, 4.5.2015) Археолог и директор Музеја Рас у Новом Пазару Драгица Премовић Алексић волела би да детектором за метал обради недавно откривене остатке старословенског храма на Пештери. (П, 27.2.2019) Историчар др Олга Зиројевић, иначе турколог, позабавила се и прошлошћу нашег јеловника, с обзиром на то да је била у прилици да проучава рукописе светских путника, који су на коњима пројездили нашим путевима и увек понешто записали и о ономе што су јели или приметили на пијацама, трговачким бродовима. (П, 28.1.2019) Типичним влашким магијама и завезивањем мушкараца у прошлом веку на подручју источне Србије посебно се бавила етнолог Зорица Дивац. (П, 11.10.2018) [...] каже Milka Raičević, nutricionista DZ *Palilula*. Prema njenim rečima, pogrešno je mišljenje da sladoled izaziva upalu grla i krajnika. Deci se čak daje posle operacije krajnika, što je dokaz da ne izaziva bolest. (L, 8.5.2015) Tomoko Tanuma, licencirana praktičarka japanske medicine, akupunktolog [...] U lečenju primenjuje metodu moksibustije, specifičan vid terapije pomoću određene vrste japanske biljke slične pelinu. (L, 15.5.2015)

На који начин ће се употребити занимање жена зависи од: намере говорника, од створене навике за употребу форми женског рода, од личног става према родно осетљивом језику.

У новије време све је више жена у јавној сфери. Са друге стране, све је више представника српског језика који се залажу за формирање родно осетљивог језика. Из тих разлога дошло је до појачаног активирања моције у сфери женских занимања у језику медија. О томе сведочи и наш

корпус који бележи велики број именица са суфиксом *-киња*, које су у речницима забележене само у мушком роду.

2. Лингвистичка истраживања о суфиксу *-киња* у новинарском функционалном стилу

Пре него што пређемо на анализу корпуса, морамо се осврнути на лингвистичка истраживања која се односе на суфикс *-киња* у новинарском функционалном стилу. О овоме није дуго писано у лингвистици. Међутим, у новије време појавила се студија Р. Драгићевић и М. Утвића која носи назив *Умножавање мовираних фемининума на -киња у савременом српском језику* (2019). У споменутој студији аутори се баве свим именицама женског рода са суфиксом *-киња*. Грађа су преузели из дневних новина *Вечерње новости* и *Danas* и из недељних новина *Vreme*. Истраживање је спроведено од 2017. до прве половине 2018. године. Поред споменутих новина, коришћен је и специјализовани претраживач информативних сајтова у Србији *Наслови.нет*.

Бавећи се анализом споменутог корпуса, аутори су забележили неке занимљиве примере: *ђакиња*, *ловкиња*, *рођакиња*, *хомеопаткиња*, *јатакиња*, *пешакиња*, *стручњакиња*, *фавориткиња*, *конкуренткиња*, *вештакиња* (2019, стр. 187–200). Поједине именице које бележе аутори

су дискутабилне. Наиме, за именице *ђакиња, рођакиња, јатакиња, пешакиња, стручњакиња, вештакиња* пре бисмо рекли да је на именицу мушког рода додат суфикс *-иња* (*ђак + -иња, рођак + -иња, јатак + -иња, пешак + -иња, стручњак + -иња, вештак + -иња*).

Са друге стране, много је именица које се односе на припаднике неке организације или неког покрета: *активисткиња, феминисткиња, нихилистичкиња, лобистичкиња, социјалдемократичкиња, анархистичкиња* (2019, стр. 187–200). Именице које се односе на носиоца неке особине су, такође, забележене у великом броју: *фолирантичкиња, хомеопатичкиња, каријеристичкиња, витешкиња, ентузијастичкиња, перфекционистичкиња* (2019, стр. 187–200).

За разлику од споменуте студије, наше истраживање је спроведено у периоду од марта 2015. до марта 2019. године. Истраживање је спроведено на знатно ширем корпусу. Грађа је преузета из часописа *Elle, Cosmopolitan, Blic žena, Lisa*, дневних новина *Политика, Вечерње новости* и из текстова разних интернет портала. Именице са овим суфиксом подељене су по корелацијама, а у оквиру корелација сврстане су у лексичко-семантичке подгрупе, док у горепоменутој студији именице нису подељене по корелацијама. Наш рад се бави само именицима које се

односе на занимања, док се горепоменућа студија бави свим именицама женског рода са суфиксом *-киња*, односно бави се и именицама са значењем обичног вршиоца радње и именицама са значењем носиоца неке особине, као и именицама са значењем припадника неког покрета, неке организације. Треба напоменути да поменути аутори за већину примера не наводе контекст који је преузет из одговарајућих новина, већ само наводе колико пута се одређена именица јавља у анализираном корпусу. Са друге стране, ми смо забележили многе примере којих нема у горепоменутој студији и обрнуто.

3. Анализа корпуса

Када је реч о интегралној моцији, наш корпус бележи три корелације: *-исткиња* : *-ист(а)*, *-лошкиња* : *-лог*, *-графкиња* : *-граф*. У оквиру сваке корелације именице су сврстане у лексичко-семантичке подгрупе. Наш корпус бележи велики број примера за сваку подгрупу. За потребе овог рада ограничићемо се на по неколико примера за сваку подгрупу.

Корелација *-исткиња*: *-ист(а)*. Све именице можемо сврстати у следеће лексичко-семантичке подгрупе.

Именице у чијој је основи назив спортске дисциплине²:

Alpinistkinja Nina Ađinin sa samo 32 godine proživela je život po kojem jedna američka književnica piše knjigu, a Holivud planira da snimi film [...] Nina je jedina žena iz Srbije koja je osvojila vrh Denalija u Aljasci. (CO, maj 2015) Najmlađa alpinistkinja na svetu osvojila Australiju. (B, 14.5.2015) Valentina Zareva, alpinistkinja – Posle Evrope, Afrike i Japana stigla i do carstva Inka. (K, 23.6.2018) Karatistkinja iz Sokobanje treća na svetu. (B, 12.3.2015) Srpska karatistkinja Mina Perić na Svetskom prvenstvu u Beogradu u dve različite discipline osvojila bronzu i srebro u kategoriji do 21 godine. (B, 12.12.2015)

Џудисткиња донела Косову прву медаљу на Европским играма. (BH, 25.6.2015) Naša džudistkinja Jovana Aleksić osvojila bronzanu medalju. (B, 23.7.2017) Na Gran priju u Taškentu naša džudistkinja Milica Nikolić osvojila je bronzanu medalju, dok je zlatna bila kosovska takmičarka Distria Krasnići, i zajedno su stajale na pobedničkom postolju. (B, 8.2.2019)

Šahistkinje Jelice najbolje u Srbiji. (B92, 21.10.2015) Pobeda šahistkinja u duelu protiv četvrte ekipe po prosečnom rejtingu predstavlja pravi podvig. Iako zasluge za to imaju sve četiri reprezentativke, junakinja je ipak bila Nataša Bojković, koja je u izvanredno vođenoj partiji savladala devetu šahistkinju sveta Nanu Dzangidze. (RTS, 14.11.2018)

Именице у чијој основи је назив инструмента који се свира:

Tijana Milošević, violinistkinja – Velikani klasične muzike su jednostavni ljudi. (K, 28.1.2019) „Jedna od najlepših situacija za mene bila je kad mi je jedan Italijan prišao na ulici dok sam svirala s kapučinom u ruci, koji je doneo za mene iz obližnjeg kafea. Smatrao je da sam umorna i da treba da predahnem”, priča za *Telegraf* Senka Novak, fenomenalna violinistkinja koja svaki dan zabavlja Beograđane na ulici. (T, 18.1.2019)

Наша млада виолисткиња Лозичанка Оливера Матић (19) победила је на престижном међународном такмичењу *Александар Глазунов* у Паризу (BH, 25.4.2015) Violistkinja Jelena Popržan u Cankarjevom domu (B, 29.6.2016)

² У наставку задржавамо изворну графију за сваки пример.

Violončelistkinja Sol Gebeta nastupa sa Beogradskom filharmonijom. (B, 13.4.2017) [...] violončelistkinja Irena Josifovska uz pratnju Simfonijskog orkestra RTS-a nastupiće večeras (20) u Velikoj dvorani Kolarčeve zadužbine. (B, 25.4.2018)

Jedna od najboljih svetskih gitaristkinja današnjice, Ana Popović, nastupiće 31. maja pred beogradskom publikom u klubu *Hangar Luka* Beograd. (B, 11.3.2018) Levoruka američka gitaristkinja nastupa na *Nišvilu*. (JV, 26.2.2019)

Jedna od najpoznatijih svetskih džez saksofonistkinja Kendi Dalfer najavila je dobar provod na večerašnjem nastupu na *Nišvil* džez festivalu u niškoj Tvrđavi. (B, 16.8.2018) [...] saksofonistkinja Anat Koen na 17. Pančevačkom Jazz festivalu (B, 09.6.2018)

Flautistkinja Dragana Jovanović nastupa u *Gvarneriusu*. (B, 17.4.2015) Flautistkinja i oboista na koncertu Simfonijskog (JV, 2.4.2018)

Izraelska trombonistkinja Rut Regev peti put nastupa u Beogradu. (B, 12.12.2017) U ponedeljak 1. juna u beogradskom Domu omladine gostuje poznata izraelska trombonistkinja Rut Regev. (B92, 12.12.2017)

[...] a potom su im se na sceni pridružili hornista Mihail Mihajlov i jedna od najaktivnijih niških umetnica, takođe hornistkinja, Evica Radevska. (JV, 1.2.2019) U Gradskoj kući prema najavama, biće i muzički deo programa, u okviru koga će poznata niška hornistkinja Evica Radevska, uz klavirsku pratnju Marije Dinov Vasić, izvesti dela svetskih kompozitora. (JV, 23.2.2018)

Именице у чијој основи је назив војне специјалности:

Među 75 vojnika Vojske Srbije koji će na velikoj vojnoj paradi u Moskvi 9. maja gaziti moskovskim Crvenim trgom biće i poručnik Aleksandra Mišić, gardistkinja (BŽ, 9–15.05.2015) Srpska gardistkinja na paradi u Moskvi: „Bilo je neopisivo.” (B, 23.6.2016)

Именице које се односе на одређеног медицинског стручњака:

Nutricionistkinja savetuje: „Evo kako da se oslobodite masnih naslaga!” (K, 12.12.2018) Nutricionistkinja Sara Cvjetković kaže da je kafa dobar stimulans nervnog sistema. (LZ, 12.4.2015)

Именице које означавају бављење модом:

Pored predivne haljine koja je savršeno istakla Kejtinu figuru, ono što je svima upalo u oči jeste i njena besprekorna šminka. O čemu se radi i koje su glumičine male tajne kad su nega lica i šminka u pitanju, otkrila je lična visažistkinja poznate glumice – Debra Ferulo. (G, 16.6.2018) „Trik je da samo pronađete idealnu nijansu i debljinu koja će istaći vaše oči”, izjavila je Kirin Bhatti, jedna od najpoznatijih visažistkinja na svetu. (E, maj 2015) „Ipak za kućno šminkanje morate imati neku kozmetiku u ormariću i dovoljno strpljenja te bar sat vremena na raspolaganju”, tvrdi vizažistkinja Irena Parunov. (E, децембар 2015)

Корелација –*лошкиња* : -лог. Све именице можемо сврстати у следеће лексичко-семантичке подгрупе.

Именице које се односе на одређеног медицинског стручњака:

Razgovor sa dermatološkinjom: Zašto je važno koristiti noćnu kremu? (LZ, 6.7.2015) Ova dermatološkinja je hit na Instagramu: Snima pacijente kojima cedi bubuljice, pa ih kači na internet. (D, 7.7.2015)

Veliki broj žena susreo se sa određenim smetnjama ili poremećajima koji su povezani sa menstrualnim ciklusom, a na tom popisu mogućih problema je i oligomenoreja. Kako nam je objasnila ginekološkinja Jasenka Grujić, radi se o stanju koje karakterišu retke menstruacije. Oligomenoreja se javlja kod žena reproduktivne dobi. (COS, 28.1.2019) „Ako mislite da ste bolesne, idite doktoru. No ako vaš partner smatra da je veštački miris bolji od mirisa normalne vagine onda oni imaju problem”, poručuje kanadska ginekološkinja Džen Ganter. (PR, 11.8.2018) Nakon 26 dana, žalila se na bolove u stomaku i odvedena je u Ad-din bolnicu u oblasti Džesore 21. marta, doktorka Šila Podar, potvrdila je za BBC ginekološkinja koja je izvela carski rez. (N, 28.3.2019)

O najnovijim dostignućima savremene kubanske medicine u terapiji kancera i drugih teških bolesti, poput kožnih oboljenja, bolesti zavisnosti, Parkinsonove bolesti i bolesti oka, 1. novembra u hotelu *Crowne Plaza* u Beogradu govoriće predstavnica Asocijacije lekara Kube Anabely Estevez Garcia, onkološkinja, istraživačica i profesorka na Medicinskom fakultetu u Havani. (N, 5.2.2019) Dr Maja Gulan, hirurškinja onkološkinja: „Najbitnije je da se odazovu pregledu”. (LW, 12.12.2017)

Jedna od vrlo opasnih posledica dijabetesa može biti i slepilo. Kako to sprečiti za RTV govori oftamološkinja i medicinska direktorka laser centra *Okulus* dr Nada Dautović. (RTV, 5.6.2016) „Očnu dijagnostiku treba započeti u najranijem detinjstvu i na kontrole treba odlaziti barem jednom godišnje celog života”, ističe Nada Dautović, oftamološkinja. (B92, 26.6.2016)

Iako se ranije smatralo da je čokolada uzročnik karijesa, stomatološkinja Ana Cokić smatra da ne postoji opasnost ukoliko redovno peremo zube. (RTV, 25.6.2015) Iako među trudnicama uglavnom vlada mišljenje da tokom trudnoće ne treba da idu kod zubara, istina je sasvim drugačija. Stomatološkinja Nikolina Jakovljević objašnjava zašto treba da idu na pregled. (PR, 7.6.2016)

Iako multipla skleroza, neurološka bolest nepoznatog uzroka, nije česta, ona predstavlja ozbiljan zdravstveni i socijalni problem, jer je najčešća neurološka bolest odgovorna za razvoj invaliditeta u kategoriji mladih odraslih osoba, kaže za *Zdravlje Danas* dr Jelena Drulović, neurološkinja Klinike za neurologiju Kliničkog centra Srbije i član Evropske grupe za istraživanje epidemiologije multiple skleroze. (DN, 14.7.2017) Neurološkinja Suzan Grinfi i savetuje roditeljima da decu uključe u aktivnosti koje će ih odvojiti od ekrana, poput sporta i provođenja vremena na otvorenom. (NE, 18.8.2018)

Forenzička patološkinja o najgusnijim ubistvima. Razgovarali smo sa doktorkom Rebekom Hsu o serijskim ubicama, neobičnim samoubistvima i prednostima i manama njenog posla. (V, 9.2.2017)

Seksološkinja Laura Berman ističe da bi svaka žena u životu trebalo da pazi na tri stvari, kako bi se tokom seksa osećala samouverenije. (PR, 15.10.2018) Nekim ženama nije lako da dožive orgazam. Američka seksološkinja Trejsi Koks tvrdi da zna kako da im pomogne. (EL, 17.7.2018)

Именице које се односе на стручњака одређене друштвене или природне науке:

„Našli smo zemunice, jednu vrstu radionice sa pećima, verovatno za pravljenje grnčarije i keramike, i druge vredne predmete”, izjavila je arheološkinja Agneš Sekereš. (B, 7.4. 2015) Pronađena mumija zakopana je sa predmetima od kostiju na kojima su izrezbareni prikazi majmuna i ptica. Arheološkinja Rut Šedi Solis kaže da je to zbog razmene koje je priobalski grad kakav je Karal imao sa nekim većim gradom. (NE, 23.6.2016)

Etnološkinja iz Užica Bosa Rosić smatra da je odnos Užičana prema Tucovićevoj zaostavštini mizeran i ravnodušan. (RL, 28.3.2015) „Istražuje se, evidentira i valorizuje, istorijsko, etnogenetsko i

etnološko nasleđe svih relevantnih činilaca: etnogenetskih i istorijskih procesa, obredne prakse, narodnog graditeljstva, zanata, tradicionalne privrede, kao i socijalnih odnosa u narodnoj i savremenoj kulturi”, zaključuje ova priznata požarevačka etnološkinja. (D, 18.11.2018)

„Živimo u društvu gde je sumanutost svakodnevica”, ističe komunikološkinja Jelena Kleut. (021, 24.6.2016) Komunikološkinja Jelena Kleut smatra da svaki korisnik prilagođava društvenu mrežu sebi. (RTS, 23.10.2015)

Sociološkinja Vesna Pešić izjavila je večeras da vlast u Srbiji uništava institucije i promoviše nasilje kao metodu političke borbe. (B, 12.11.2015) Višnja Baćanović, sociološkinja: „Poenta Osmog marta je borba za ravnopravnost, a ne jeftina šminka i karanfili”. (B, 22.6.2016) Sociološkinja istraživala muškarce: „Muška perspektiva važna za rodnu ravnopravnost”. (JV, 17.10.2018)

Nemačka biološkinja Angela Keler tvrdi da je pronašla način za proizvodnju kavijara koji ne predviđa ubijanje riba, a krajnji proizvod čini jeftinijim. (B92, 23.3.2015) Master biološkinja Edita Suturović objasnila je značaj livadsko pašnjačke vegetacije. (B, 29.6.2016) Ova morska biološkinja mora i istraživačica ajkula koja živi u Sidneju je BBC-u predstavila brzi vodič za istraživanje mora, upoznala nas sa nekim stanovnicima Velikog koralnog grebena i uputila u to šta da radimo ako nas ugrizu tokom ronjenja. (BBC, 3.12.2018)

Именице које се односе на стручњака одређене псеудонауке:

S obzirom na to da je 2016. prestupna godina i nije dobra za sklapanje brakova, astrološkinja je savetovala da razmisli o braku tek za narednu. (SD, 12.9.2017) Ove nedelje su vrlo loši astrološki aspekti, te se treba čuvati opasnih i konfliktnih situacija. Moramo biti u miru, jer eksplozija će biti u nama, i oko nas, kaže astrološkinja Jelena Đokić. Pored opštih aspekta astrološkinja se osvrnula i na svaki znak ponaosob. (SD, 16.5.2018) Astrološkinja otkriva da se između JK i Vranješa rodila ljubav. (025, 16.2.2019)

Numerološkinja otkrila veliku prevaru: Ovaj učesnik od početka rijalitija laže! (H, 14.11.2018) Numerološkinja mu otkrila da su čak četiri njegove bivše devojke prekinule trudnoću! (H, 14.11.2018)

Корелација –*графкиња* : -*граф*. Све именице можемо сврстати у следеће лексичко-семантичке подгрупе.

Именице које означавају бављење одређеном уметношћу:

Čuvena koreografinja iz Urugvaja Tamara Kubas gostovaće u Bitef teatru sa predstavom *Actos de amore predidas* 29. marta sa početkom u 20 sati. (B, 29.6.2016) Britanska koreografinja izraelskog porekla Jasmin Vardimon sa igračima Bitef dens kompanije priprema plesnu predstavu *Yesterday - Seti se da zaboraviš!* koja će premijerno biti izvedena u Bitef teatru 9. marta. (B92, 6.3.2016)

Angelina Atlagić, kostimografinja je čiji kostimi ravnopravno uz glumce nose predstavu. (E, maj 2015) Adisa Vatreš, kostimografinja: „Najsrećnija sam kada glumac prihvati i oživi kostim”. (EL, 29.6.2016)

Školu kaligrafije pri hramu Svetog Aleksandra Nevskog vodi profesionalna kaligrafkinja i članica ULUPUDS-a Silvana Ružinov, koja je svoja prva kaligrafska znanja stekla učeći kod profesora Aleksandra Dodiga, saopštili su organizatori izložbe. (B, 14.11.2018) Ova fotografinja istražuje mehaniku golih selfija. (N, 2.2.2019) Mlada fotografinja Anja Mićović (19) iz Beograda, došla je na genijalnu ideju kako da pomogne deci koja imaju zdravstvenih problema, ali i napuštenim mačkama i psima. U humanitarnoj misiji mogu učestvovati svi, a postupak je jednostavan – Anja vas fotografiše, dobijete uspomenu za sva vremena i deo novca odlazi u humanitarne svrhe. (B, 24.12.2018)

Именице које се односе на стручњака одређене науке:

Geografinja Suzan Kater, koja proučava ranjivost na prirodne nesreće na Univerzitetu Južne Karoline, objašnjava da je upravljanje evakuacijama u vreme elementarnih nepogoda veoma sistematičan proces koji podrazumeva blagovremeno planiranje o tome koliko će ljudi zatražiti smeštaj u skloništima, a koliko njih će se osloniti na rođake i prijatelje, kojim putevima će morati da se kreću da bi izašli iz grada, koliko policajaca treba izdvojiti za preusmeravanje saobraćaja, koliko goriva treba obezbediti da bi se snabdela zaglavljena vozila, koliko vatrogasnih i vučnih vozila treba izdvojiti za izvlačenje automobila oštećenih u gužvama, koliko vremena treba da se grad evakuiše. (VR, 1.9.2017)

Када је реч о суплетивној моцији, наш корпус бележи само једну корелацију *-(a)ц* : *-киња* и једну именицу коју можемо сврстати у лексичко-семантичку подгрупу.

Именице које означавају бављење одређеним спортом:

Svetska bronza za nišku strelkinju. (JV, 23.3.2015) Srpska strelkinja Andrea Arsović pobedila je u slovenačkim Rušama u disciplini vazдушna puška ispred Jelene Živković i Marte Zeljković iz Hrvatske. (T, 23.3.2015)³

4. Закључак

Анализирани корпус обухвата тридесет шест именица које се граде помоћу суфикса *-киња* и које се односе на имаоца занимања. Поједине именице из анализираног корпуса треба прокоментарисати.

Именице у чијој основи је назив инструмента који се свира: *виолинисткиња*, *виолисткиња* итд. су општеприхваћене од стране лексикографа, па њихово значење налазимо у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (1967–1976). Поједине именице у чијој основи је назив спортске дисциплине, такође, прихваћене су од стране лексикографа.

Именице *гинеколошкиња* и *комуниколошкиња* бележе и Р. Драгићевић и М. Утвић у горепоменутој студији (2019,

³ Упоредити ово са Драгићевић и Утвић (2019).

стр. 192). Аутори су за ове две именице пронашли само једну потврду у анализираном корпусу. За разлику од њих, ове две именице су у нашем корпусу веома продуктивне. За потребе овог рада навели смо само две-три потврде, али је њихова употреба учесталија. Именицу *комуниколошкиња* не проналазимо ни у мушком роду у *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (2006). Именица *комуниколошкиња* (и *комуниколог*) свакако спада у неологизме. Ова именица је ушла у језик развојем комуникологије као друштвене науке која се бави проучавањем порука које људи упућују једни другима. Значење именице *комуникологија* није забележено од стране лексикографа, што нас наводи на закључак да је реч о науци која се тек развија.

Р. Драгићевић и М. Утвић бележе и именице *социолошкиња* и *археолошкиња* и истичу да за ове именице налазе више потврда у грађи (2019, стр. 194, 196). Ми, такође, за ове именице налазимо више потврда у грађи.

Именица *стрелкиња* је, такође, дискутабилна. Наиме, споменути аутори истичу да се ова именица користи искључиво у феминистичкој литератури (2019, стр. 198). Са друге стране, именица *стрелкиња* није забележена од стране лексикографа. У *Речнику српскохрватскога књижевног*

језика уместо *стрелкиња* налазимо *стрељачица* у значењу женске особе која се бави стрељаштвом (1976, стр. 26).

Остале именице које смо ми забележили не налазимо у горепоменутој студији Р. Драгићевић и М. Утвића (2019).

У анализираном корпусу налазимо велики број именица које се односе на стручњака одређене науке: *археолошкиња*, *етнолошкиња*, *биолошкиња*, *географкиња*. Са друге стране, налазимо и велики број именица које се односе на одређеног медицинског стручњака: *дерматолошкиња*, *гинеколошкиња*, *онколошкиња*, *офтамолошкиња*, *стоматолошкиња*, *неуролошкиња*, *патолошкиња*, *сексолошкиња*, *нутриционисткиња*.

Именица *висажисткиња/визажисткиња* није забележена од стране лексикографа. У *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке забележен је само мушки род ове именице, односно мушки корелатив *висажист(а)/визажист(а)*. За ову именицу пронашли смо значење особа која се бави визажом (2006, стр. 259). Међутим, наш корпус негира ово значање. На основу анализе корпуса закључујемо да је именица *висажисткиња/визажисткиња* синоним именице *шминкерка (шминкер)*. Када упоредимо значење из споменутог речника и корпус, долазимо до закључка да је

именица *висажисткиња/визажисткиња* добила ново значење, па је стога сматрамо неологизмом.

Обратни речник српскога језика М. Николића броји око шест стотина именица са суфиксом *-киња* (2000, стр. 82–164). Међутим, наше истраживање је показало да је продуктивност овог суфикса веома порасла, на чему морамо захвалити формирању родно осетљивог језика. Данас сигурно има преко осам стотина именица са суфиксом *-киња*. Ово само показује да је језик динамичан, тј. да се непрестано развија. Међутим, када реч о односу језика и друштва, језик често заостаје за променама у друштву. Нова тенденција налаже формирање родно осетљивог језика, како би се дошло до родне равноправности. Процес формирања родно осетљивог језика је у току, тј. родно осетљив језик још увек није у потпуности прихваћен од стране друштва и медија. У часописима *Elle*, *Cosmopolitan* и у текстовима интернет портала именицама женског рода се означавају бића женског рода, тј. нова тенденција је прихваћена. У осталим новинама као што су *Вечерње новости*, *Политика*, *Lisa* се још увек чува стара тенденција, односно именицама мушког рода се означавају и бића мушког рода и бића женског рода. Са друге стране, родна равноправност још увек не постоји у речницима, тј. велики број именица типа

nomina agentis женског рода није забележен од стране лексикографа.

Посматрајући ову тему са социолингвистичког аспекта, сагласни смо са присталицама формирања родно осетљивог језика. По нама, родна равноправност мора постојати. У новије време све је више жена које баве оним пословима, којима су се некад бавили искључиво мушкарци. Дуго се веровало да само мушкарци могу бити *министри*, *месари*. Жена *министарка*, *месарка* увек је била посматрана са одређеном дозом неповерења од стране друштва. И допринос жена науци био је умањен. Често је истицано како је Ајнштајн формулисао општу теорију релативности, а познато је да му је супруга Милева Марић помагала да формулише теорију релативности. Допринос Милеве Марић науци је већи од доприноса Алберта Ајнштајна, али је њено бављење физиком остало у сенци. Њен степен учешћа у Ајнштајновим открићима често је био оспорован и изазивао бројне полемике. У новије време допринос жена науци није умањен као раније, али се родна неравноправност и даље осећа. Наиме, у свакодневној комуникацији на разним местима чујемо разговоре о томе како су мушкарци стоматолози стручнији од жена стоматолога, како су мушкарци бољи хирурзи од жена и сл.

Са друге стране, посматрајући ову тему са творбеног аспекта, сматрамо да називе занимања треба употребљавати у женском роду за женска бића. Језик мора да се развија и да доприноси променама, а употреба назива занимања у женском роду за женска бића доприноси развоју језика на тај начин што се повећава продуктивност моционих суфикса (посебно суфикса *-киња*).

ИЗВОРИ

ВН: *Вечерње новости*, 30.4–2.5.2015; 4.5.2015; 25.4.2015; 25.6.2015; 12.1.2016.

П: *Политика*, 13.12.2015; 11.10.2018; 28.1.2019; 27.2.2019.

В: *Blic*. Preuzeto sa <https://www.blic.rs> [od marta 2015. do marta 2019].

BBC: *News na srpskom*. Preuzeto sa <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija> [3.12.2018].

ВЖ: *Blic Žena*, 9–15.05.2015.

В92: *Internet, Radio i TV stanica – najnovije vesti iz Srbije i sveta*. Preuzeto sa <https://www.b92.net> [od marta 2015. do marta 2019].

СО: *Cosmopolitan*, мај 2015.

СОS: *Cosmopolitan*. Preuzeto sa <https://www.cosmopolitan.rs> [28.1.2019].

Д: *Dnevno*. Preuzeto sa <https://www.dnevno.rs> [od marta 2015. do marta 2019].

ДН: *Danas*. Preuzeto sa <https://www.danas.rs> [14.7.2017].

Е: *Elle*, мај 2015; децембар 2015.

EL: *Elle*. Preuzeto sa <https://www.elle.rs> [od juna 2016. do jula 2017].

G: *Gloria*. Preuzeto sa <https://www.gloria.rs> [16.6.2018].

H: *Happy televizija*. Preuzeto sa <https://www.happytv.tv> [14.11.2018].

JV: *Južne vesti*. Preuzeto sa <https://www.juznevesti.com> [od marta 2015. do marta 2019].

K: *Kurir*. Preuzeto sa <https://www.kurir.rs> [od marta 2015. do marta 2019].

L: *Lisa*, 08.5.2015; 15.5.2015.

LW: *LookerWeekly.com magazin*. Preuzeto sa <https://www.lookerweekly.com> [12.12.2017].

LZ: *Lepota i zdravlje*. Preuzeto sa <https://www.lepotaizdravlje.rs> [od marta 2015. do marta 2019].

N: *Naslovi.net*. Preuzeto sa <https://naslovi.net> [od marta 2015. do marta 2019].

NE: *Nedeljnik*. Preuzeto sa <https://www.nedeljnik.rs> [od marta 2015. do marta 2019].

PR: *Prva srpska televizija*. Preuzeto sa <https://www.prva.rs> [od marta 2015. do marta 2019].

RL: *Radio Luna*. Preuzeto sa <http://www.radioluna.rs> [28.3.2015].

RTS: *Radio-televizija Srbije*. Preuzeto sa <http://www.rts.rs/page/home/sr.html> [od marta 2015. do marta 2019].

RTV: *Radio-televizija Vojvodine*. Preuzeto sa http://www.rtv.rs/sr_lat/ [od marta 2015. do marta 2019].

SD: *Srbija Danas*. Preuzeto sa <https://www.srbijadanas.com> [16.5.2018].

T: *Telegraf*. Preuzeto sa <https://www.telegraf.rs> [od marta 2015. do marta 2019].

V: *Vice*. Preuzeto sa <https://www.vice.com/rs> [9.2.2017].

VR: *Vreme*. Preuzeto sa <https://www.vreme.com> [1.9.2017].

O21: *Novosadski informativni portal 021*. Preuzeto sa <https://www.021.rs> [24.6.2016].

025: *Informativni portal 025info.rs – vesti zapadnobačkog okruga – Apatin, Sombor, Odžaci, Kula*. Preuzeto sa <https://www.025info.rs> [16.2.2019].

ЛИТЕРАТУРА

Ајдановић, М. (2008). *Функционално оптерећење суфикса за обележавање особа*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Драгићевић, Р., и Утвић, М. (2019). Умножавање мовираних фемининума на -киња у савременом српском језику. *Српски језик*, XXIV, 187–200.

Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику, II део, Суфиксација и конверзија*. Београд: Прилози проучавању српскога језика II.

Клајн, И., и Шипка, М. (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.

Николић, М. (2000). *Обратни речник српскога језика*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик – Матица српска.

Речник српскохрватскога књижевног језика (1967–1976). I–VI. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

Ристић, С. (2012). *О речима у српском језику (творбени и лексикографско-лексиколошки аспекти)*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Станојичић, Ж., и Поповић, Љ. (2005). *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Терзић, С. (2003). *Notina agentis у српском и руском језику (суфикс -ац)*. Ужице: Учитељски факултет.

Ћорић, Б. (1982). *Моциони суфикси у српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.

Ћорић, Б. (2009). *Лингвомаргиналије*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

*

Čaušević, J., i Zlotrg, S. (2011). *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti i Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.

Savić, S., Čanak, M., Mitro, V., i Štasni, G. (2009). *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.

Šehović, A. (2011). Rodna perspektiva u bosanskohercegovačkim dramama 20. vijeka. *Pregled*, LII/2, 55–82.

ABOUT THE PRODUCTIVITY OF SUFFIX *-KINJA* IN THE JOURNALISTIC FUNCTIONAL STYLE

Summary

The subject of the paper is the suffix *-kinja* in the journalistic functional style. More recently, the productivity of this suffix has grown considerably. We can thank this for forming a gender sensitive language. The increase in productivity of this suffix is best reflected in the journalistic functional style. The suffix *-kinja* is primarily used to construct nouns of *nomina agentis* of feminine gender. The lexicological-derivative research was conducted in the period from March 2015 to March 2019. The material was taken from the magazine *Elle*, *Cosmopolitan*, *Blic žena*, *Lisa*, daily newspapers *Politika*, *Večernje novosti* and texts from various internet portals. The aim of the paper is to examine the productivity of the suffix *-kinja* in journalistic style, to point out the emergence of increased activation of the power in the sphere of women's occupations, and to contribute to the science of language. Based on the analysis, the following results are presented: the productivity of the suffix *-kinja* the people continue to grow, which leads to the conclusion that the language is dynamic, i.e. that it is constantly evolving; the process of forming a gender sensitive language is in progress, i.e. gender sensitive language is not yet fully accepted by society and the media; in the magazines *Elle* and *Cosmopolitan* and in the texts of the internet portal, the names of the feminine genus are the beings of the feminine genus, i.e. a new tendency is accepted; the other newspapers still keep an old tendency.

Key words: suffix *-kinja*, *nomina agentis*, feminine genus, gender sensitive language, increased activation of the power in the sphere of women's occupations.

СТЕФАН ТОДОРОВИЋ*

Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу

**ПРЕОБЛИКОВАЊЕ ДРУШТВЕНОГ СУБЈЕКТА У
НОВИНАРСКОЈ ПРАКСИ КРОЗ УПОТРЕБУ
ПЕРИФРАСТИЧКИХ ЈЕДИНИЦА****

У раду се проматра могућност преобликовања друштвеног субјекта у новинарској пракси, односно у којој мери друштвени новинарски субјекат – новинар постаје (дис)функционални субјекат система. Темељ истраживања чини лингвостилистичка поставка и теорија о перифрастичким јединицама и репартиција унутар функционалних стилова. У обзир се разматра публицистички стил, те употреба перифрастичких јединица као језичких особености стила аутора, те на који начин оне указују на потенцијалну креативну, индивидуално, слободну и афирмативну реализацију, или – са друге стране – унифицирану, клишеизирану, манипулативну, што са собом повлачи питање о (дис)функционалности системског субјекта – а овде новинара и читалаца који текстове конзумирају.

Кручне речи: стилистика, публицистички стил, перифраза, друштвени субјекат, афирмација, агитација, моћ, (диф)функционалност.

* stodorovic@rocketmail.com; stefan.todorovic@filum.kg.ac.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а који аутор текста реализује при Центру за проучавање језика и књижевности Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу.

1. Увод и теоријска поставка рада

Често се полази од претпоставке да модерног човека двадесет и првог столећа карактерише системска (дис)функционалност; односно – будући да је унапред детерминисан друштвеним идеолошким праксама – модерни човек на себе преузима наметнуте позиције и функције. Правећи искорак у оквиру одређене идеолошке матрице, човек чини једну негативну радњу, што се често сматра његовим дисфункционалним оперирањем у оквиру једне идеологије, а која је на индивидуалном плану једна функционална операција. Новинарска пракса једна је од идеолошких матрица која у својим темељима не може побећи од политичко-друштвене детерминисаности. Друкчије речено, сви облици преобликовања друштвене свести једино су могући и дозвољени у оквиру ове праксе ако, и само ако имају крајње исходиште манипулацију и агитацију. Са друге стране, интернет ера је донела шире поље могућих друштвених слобода, те се у оквиру ових концепата човек као индивидуа, а и новинарско / интернет / масовно делање може далеко слободније продуковати него када је то реч о писаним / штампаним дискурсима. Новинар, као друштено-политичким детерминисањем одређен, обавезно је усмерен ка томе да буде у функцији друштвеног и политичког система, те је оцена његове системске

функционалности (да ли је то дисфункционалност или није) у корелацији са његовим делањем у оквиру идеолошке матрице. Насупрот томе, систем очигледно не трпи искорак из ове матрице и нема намеру да буде у служби појединца, те му је новинар често потребан само као инструмент кроз који се оглашавају различити ставови мњења. Све наведено има за последицу стварање уланчане, унифициране, хомогене и клишеизирани новинарске делатности, коју јавност толико осуђује, а под палицом тотализирајућих надсистема. Том приликом, у неком непознатом медијском простору или дискурсу остају појаве које изнедревају оно што је слободно, афирмативно, неклишеизирано, креативно и (само)критичко мишљење и делање. Пошто долази до два опречна појма на скали, савремени друштвени субјекат у новинарској пракси бира своје адекватно позиционирање унутар идеолошке матрице, али на тај начин да не нарушава своје функционисање у оквиру слобода које су му лимитиране од стране системске врхушке. Како не би постао дисфункционалан и изопштен из система, тај субјекат мора да одабере неко средње решење између сопствених и друштвених интереса. Поставља се питање, како новинар-делатељ успева да се укључи у овај систем, задржавајући могућност да искаже део свог личног интереса или става? Пошто је темељ човековог деловања увек постављен у

језику, тиме се намеће и делимичан одговор на ово питање. Наиме, језик – као битни облик инструментализације идеолошких пракси – служи као то средње решење новинарског друштвеног субјекта. Новинар бира језик остварујући кроз њега различите функције, почевши од комуникативних, па све до експресивних и естетских. Преобликујући своје језичке исказе на начин да то одговара идеолошкој матрици, новинар као субјекат преобликује и себе самог.

Овај мали увод, инспирисан утемељењима филозофије и херменеутике језика (в. Ratković, 2016), подстиче на отварање питања употребе одређених језичких јединица у савременој новинарској пракси, те се у овом раду испитују метафоричке перифразе у језику новинарства, чиме се конфигурише значење усмерено да делује на примаоца и преобликује друштвени субјекат. Реч је о вишечланим описима који настоје заменити једночлани синоним: [...] да вам околина *једе из руке*; [...] који су његови *пеглали* три месеца *бомбама*.; *Друга златна кока* која то заправо и није [...]; [...] залутао у *српску писмену шуму*. Пошто су битне карактеристике оваквих перифраза експресивност и сликовитост, у раду се оне посматрају са аспекта лингвостилистике, функционалне стилистике, текстостилистике и анализе дискурса. Наиме, пратећи сва

пређашња ауторска истраживања о питању употребе перифрастичких јединица у новинарској пракси, овде се дају неки више теоријски предлози и тумачења употребе ових јединица у сврху преобликовања друштвених субјеката.

2. Језичко-стилске карактеристике перифраза

Стилистичка литература под перифразом сматра употребу „већег броја ријечи за описивање начега за што би било довољно једна или у најмању руку само неколико ријечи да је изразе” (Ковачевић, 2000, стр. 160). То претпоставља да је перифраза, у ствари, *вишечлани опис* или конструкција којом се из стилских разлога замењује мање сложена језичка јединица а која означава исти појам. С обзиром на те околности, у навођењу сваког перифрастичког израза нужно је навести и неперифрастички израз како би се показао њихов суоднос, нпр.: (...) *zajedno su postali maligno tkivo srpskog društva* [$\rightarrow$ *tema*] (K1, 42). Перифрастичка и неперифрастичка јединица стоје у односу релативне синонимије: семантички су еквивалентне / сродне. Њихова еквивалентност очигледа је на нивоу денотативног значења, али се разликују по сигнификативном значењу, односно, у потпори је другачија перцепција смисла, те – док неперифрастички синоним представља денотат уобичајено – перифрастички то ради индивидуално, креативно, посредно, другачије итд. Ако се упореди следећи пример: (...) *da vam okolina jede iz ruke* [$\rightarrow$ *слуша*]... (A, 10), увиђа се да је неперифрастичка јединица *слуша* (глагол *слушати*) семантички општија, значењски апстрактнија, те

да се заиста односи на уобичајену радњу слушања, док је перифрастички израз *јести неком из руке* семантички индивидуализованији, тј. конкретнији, а значењски мање апстрактан, и донекле креативан. Овај фразеологизирани обрт свакако се односи на специфичну ситуацију у којој аутор дискурсом указује на радњу слушања која подразумева потпуну потчињеност особе која слуша. Употребом овако креативног решења, аутор боји свој дискурс одређеном интелектуалном рефлексijом.

Лексиколошка теорија указује на то да у основи разликовања неперифрастичког и перифрастичког језичког еквивалента стоји систем архисема и сема: док основни синоним поседује архисему и основне семе, перифрастички синоним садржи и семе основног синонима, али и самосвојне семе, које су индивидуализованије и конкретније, а речено је већ и креативне. При томе, код перифрастичке јединице потрцавају се само диференцијалне семантичке компоненте (в. Ковачевић, 2000, стр. 162). Ако се погледа пример: (...) *zajedno su postali maligno tkivo srpskog društva* [$\rightarrow$ *штета*] (К1, 42), примећује се да основни синоним *штета* носи основна архисемска обележја, док се у перифрастичком синониму јављају нове, креативне и диференцијалне семантичке компоненте па је та штета често малигно ткиво, односно рак, нешто што ради више од штете – убија.

То, наиме, доводи до наважнијег става везаног за особености перифрастичких синонима – они су **сликовитији** од

основних израза, односно, посредним указивањем на тип представе, поставши тиме и субјективније, перифрастичке јединице изнедравају субјективно виђење денотата које подразумева и известне примесе **емоционалног** и **експресивног**. Ако се упореди пример: *Žena koja je pokrenula lavinu u životu* [→ *узнемирила живот*] *golf ikone Tajgera Vudsa jeste njegova vršnjakinja rejčel Jušitel, menadžerka i hostesa.* (Pu, 20), може се претпоставити да је писцу овог чланка очигледно велики преокрет у животу голф играча изгледао као временске непогоде које изазивају спуштање лавине у планиским пределима, те се сасвим очигледним чини емоционални а и експресивни моменат у изражавању, што указује на перифрастички исказ као одговарајуће стилско средство.

Сама теоријска поставка да постоји могућност сликовитијег, експресивнијег и емоционалнијег изражавања различитих исказа путем употребе перифразе као фигуре изражавања унеколико указује на комплекснију слику питања аутора у новинским текстовима. Она може понудити делимични одговор долази ли до (дис)функционалности друштвеног субјекта, а у овом случају новинара, односно, да ли тај новинар исказује афирмативно или агитативно – слободоумно или задато владајућом врхушком.

3. Транспонованье смисла и преобликовање свести

Перифрастичке јединице често доживљавају одређене стилске транспозиције, те у зависности од околности и окружења

у којима се нађу, оне могу улазити у суондосне са најсроднијим стилским фигурама: еуфемизам, метафора, метонимија, антономазија, синегдоха итд. Од крајности у којој постоје искази који су на путу фразеологизације, или су у том процесу добиле коначно исходиште, постоји читав спектар околионалних формулација које постају омиљеним средством изражавања у новинарској пракси. У овом раду све јединице базиране су на метафоризацији – тропизацији исказа, која представља најинспиративније језичко-стилово средство у новинарској пракси (в. Mladenov, 1980; Петровић, 1989; Мршевић Радовић, 1987). Наиме, пошто је на метафоризацију, и тропизацију уопште, много боље гледати као на сажимање, а не само просто скрћивање фигуративне конструкције (Симић, 2001, стр. 277) – важно је скренути пажњу на то да се сажимају све остале семантичке компоненте које нису предмет трансфера. Друкчије речено, у примеру голф иконе Тајгера Вудса, процес сажимања ишао је до линије еквиваленције где је спуштање снега и лавине истодобно са узбурканим животом, али се изопштавају компоненте да та природна непогода утиче на природно окружење, изазивајући притом незгоде, смрт већег броја људи и сл.

Овде се поставља питање, откуд публицистички стил постаје идеално тло за формирање оваквих креативних обрта којима се друштвени новинарски субјекат одређује као системски функционална приказа? У систему функционалних стилова, поред књижевноуметничког стила, публицистички стил представља најпогоднији систем за унос разнородних језичких елемената

других стилова и креативности језичког исказа, те је верни корисник нпр. бирократског језика (исп. Тошовић 2002; Јовановић, 2010; Симић, Јовановић, 2002; Silić, 2006; Katnić Bakaršić, 1999; Klikovac, 2008), где тај језик клишеизираниог типа често потврђује Ферклафову (Fairclough, 1996) идеју о језику као друштвеној пракси, те указује на дискурс којим се злоупотребљава средства масовних комуникација најпре ради пласирања идеологизованих порука (Ratković, 2006, str. 275), али и дискурзивну заједницу друштва спектакла (Debor, 2003), редифинишући слику идентитета у складу са потребама моћи (Foucault, 1982), при чему овај систем може инфилтрирати разноврсне социјалне, политичке и сл. аспекте.

Ту се, надаље, треба правити разлика између два начелна типа новинарске праксе. Наиме, с обзиром на то да су у публицистичком стилу заступљене рубрике из различитих области (политика, економија, култура, забава, спорт и др.), те да је специфичан управо по томе што у себи, због разноврсне тематике која се у новинама обрађује, сублимира стилске карактеристике других функционалних стилова (научни – специјализоване колумне; разговорни – колумне, спорт; књижевноуметнички – фељтони и сл.), треба посебно нагласити да шароликост јавних гласила лежи највероватније у разноврсности публике којој се обраћа новинар (којим диригује уредник), док језик одређених сегмената показује да се ‘циљном групом’ углавном сматра управо мање образована и мање обавештена публика (с изузетком, можда, економских и

привредних тема). Тако се оне фокусирају на најбитније актуелне друштвене теме. Следе примери обојени разноликим рефлексјама аутора текстова:

Та *čuvена giljotina propisa* [→ *власт*] је исеckала мало белог лука и ту се stало. (B1, 12); (...) да nisam залутао у срpsку *pismenu šumu* [→ *књижевност*]. (B2, 21); да своју каријеру *izdigne iz blata* [→ *поврати*] (B6, 25); (...) покушавају да *otvore prozore u glavama ljudi* [→ *уразуме*] (...) (D1, 31); (...) већ два дана се наслађују *porođajnim mukama* [→ *пoмешкоћама*] новог система наплате (...) јер многи аутомати за очитаванје нису *odgovorili na 'ljubavni zov' prislonjenih kartica* [→ *очитавање*]. (D2, 7); *Дугме за ресетовање односа Москве и Вашингтона је прорадило* [→ *пријатељство америчке и руске политике побољшава се*]. (П, 9); *У загрљају америчког империјализма нашли су се сви који су до тада грцали под излизаним ђоном совјетске чизме* [→ *Американцима се прикључили сви они који су били до тада уз Русију*]. (П, 12); (...) заједно су постали *maligno tkivo srpskog društva* [→ *штета*] (K1, 42); i sada хоће да *im se putevi ponovo sretnu* [→ *они*] (K1, 47); (...) да Србија овим *dobila značajnu finansijsku injekciju* [→ *новчано потпомогнута*]. (P2, 7); Mora да је премијер ову идеју *čuvao pod otrovном pečurком* [→ *опрезно*]. (P3, 2); Dok трговци *zadovoljno trljaju ruke* [→ *добро су зарадили*] (...) (Pu, 25); чија су предузећа *појели транзициони скакавци* [→ *уништила транзиција*] (...) које су *'извукле столицу'* премијеру [→ *подметнуо*]. Ово је још *један ексер укуцан у ковчег* [→ *напада*] (...) (BH, 10);

Усмеравањем пажње на проматрање разноврсних друштвено-политичких и културолошких феномена који се кодирају у самом језику, а који се понајпре односе на социо-политичке тематске кругове у оквиру дискурса новинарства, увиђа се да је често реч о спровођењу различитих идеолошких пракси у језику и путем језика, а жаргонски – ‘фарбању читалаца’.

Наиме, у доменима политичке и друштвене тематике свеприсутна је агитација, пропаганда и манипулација, а, како би се дошло до саображавања владајућем друштвеном укусу, идеологизовање језика врши се путем високог степена тропизације. Иако ови текстови делују наочиглед креативни, те језичке јединице у њима индивидуалне, околионалне и другачије, врло често оне су писане под палицом и управом надређених структура, те новинар мора да буде, заправо, системски функционална личност. Искорак из идеолошких матрица и чин писања који представља отворено и афирмативно деловање унутар система, овде нису пожељни, на шта често реагују уредници.

У концепцији другог типа новинарства, оно што се слободним речником назива „булеварска” / „трачарска” / „жута”, темељи комуницирања друштвених субјеката под идеолошким матрицама заснивају се на рубрикама сензионалистичко-забавног карактера, популарне науке (медицина, психологија, потом фитнес, аеробик и др.), кулинарских умећа и сл., и најпознатијим тзв. „трач рубрикама”, због чега се некада и називају ‘трачарским новинама’. Тој врсти овде се начелно приписују и тзв. ‘женске новине’, односно часописи специјализовани за све теме детерминисане женским потребама (мода, лепота, кулинарство, љубав и сл.). Публици, која конзумира овај тип забаве, примеренији је једноставнији израз колоквијалног карактера, па и не чуди што су писане упрошћеним и једноставним језиком, јасним и кратким реченицама, уз смањену употребу стручних термина (осим, можда, у домену популарне науке, где се преплићу

са колокваијализмима), али са пуно туђица, позајмљеница, варваризама и сл., али и разних варијабли језичког исказа. Сензационализам ових новина има упливе у први тип новина, у којима се јављају као одељене рубрике. О сензационализму најбоље говори следећа тезе Ј. Јовановић (2010: 137):

Сензационализам и шунд попут заразне болести шире се невероватном брзином, пре свега у вечерњој и забавној штампи. Шта је, заправо, сензационализам? То је давање већег или веома великог значаја нечему што, објективно, не заслужује никакву или врло малу пажњу. А већи значај даје се већим простором у листу или у радију и телевизијским емисијама; истакнутим насловима и најавама; драматичним фотографијама; стварањем лажног, интимног контакта између читалаца, слушалаца и гледалаца, с једне, и такозваних звезда, пре свега филма, забавне и народне музике и спорта, с друге стране; сликањем морбидних сцена, исфорсираних конфликата на релацији мушкарац-жена; избацивањем у орбиту публицитета мржње, необичности, животињских нагона, насиља, страсти и секса, као основних и јединих елемената који обезбеђују угодан живот и успех. То је давање предности тим нагонима и тим страстима над разумом и племенитим осећањима, над радостима рада и стварања. То је и писање о криминалу, при чему се са посебном пажњом објављују детаљи о начинима извршења злочина, о узимању дрога и алкохола – а све то са свесном намером да се дирну и узбуди малограђанска срца и, што је далеко опасније, да се одстрани пажња јавности од друштено-економских односа, од свакодневних тешкоћа и неправди и брига човека који жели само један обичан, радан и пристојан живот. (Јовановић, 2010, стр. 137)

Ово такозвано друштво спектакла, или естрадни дискурс, чини једну дискурзивну заједницу унутар које се редефинише идентитет у складу са потребама моћи. Наиме, перифрастички искази служе како би се именовале одређене личности из ових

сегмената друштва и њихова делања (в. Тодоровић, 2015), те дискурзивна анализа често даје негативну оцену оваквих језичких механизма: постају језички кодирани модели помоћу којих се ствара идеолошко обележје језика, па ове јединице нуде лажну или привидну вредност оних друштвених појава о којима проговарају. У низу примера који следе овде се одражава друштвена свест Србије претходних година:

(...) *da vam okolina jede iz ruke* [→ *слуша*]... (A, 10); (...) *koji su njegovi peglali tri meseca bombama* [→ *бомбардовали*]. (B1, 2); *Druga zlatna koka* [→ *копуча*] која то заправо и није jeste vojna imovina. (B1, 11); *koje već neko vreme vode medijski rat* [→ *нпенуцавати се*]. (P1, 21); (...) *probušio nekadašnji 'berlinski zid' nepropusan za muzičke derivate turbo-folka i gostovanja vedeta ovog pravca* [→ *доследну институцију која није дозвољавала...*]. (P4, 53); *Kako 'punite baterije'* [→ *одмарате се*] (...) (L1, 17); *Iako je većina prisutnih čitave večeri pogledmo tražila zaklon, oružje je ćutalo i spod skupih odela* [→ *није се нуцало*]. (Pu, 30); *Dado Polumenta je otišao u švalersku penziju* [→ *нашао девојку*]! (Sk, 11); (...) *izazvalo je pravu medijsku lavinu* [→ *скандал*]. (D3, 1).

Ако се пође од претпоставке да тропизација комуникатору даје могућност да спаја две предметности, изражавајући став (Младенов, 1980, стр. 244), овакви изрази могу бојити ауторски дискурс на различите начине: иронија, сексизам, шовинизам, опречност, интертекстуалност, колоквијализација, банализација, псеудоинтелектуализација итд. Начин реализације ових јединица потпомогнут је у великој мери жаргоном, ласцивним или еуфемистичним исказима, сексистичким обртима, англицизмима, те калковима и многим језичким обрасцима типичним за

супстандардну језичку паррадигму. Интересантни су наредни примери обојени шовинистичким рефлексима:

(...) gužva u šesnaestercu podjednako greje srce kao i *'remlovanje' u postelji* [→ *секс*] (...) Jedina alternativa fudbalskom sedativu dakako jeste malo *konvencionalnog 'akcija'* [→ *секс*] sa lepšom polovinom. (P1, 19); Novotarije *pod ljubavnim pokrivačem* [→ *у сексу*] nikada nisu na odmetu (...) Predigrom počinje svaka *seksi utakmica* [→ *секс*], (St, 16); Doda li i to kako nije tip za veze, to je jedan od sigurnih znakova da *mu je zbog šaranja bila najbolja ocena iz likovnog*. [→ *швалер је*]. (B2, 23).

Псеудонаука у тзв. женским рубрикама често се везује за трендове и брендове, везане за физички изглед и лепоту, те представљају главне смернице преобразбе друштвеног субјекта: комерцијалистички устројени новинари свакако имају финансијки интерес упуштајући се у писање оваквих текстова. Ове колумне с правом могу бити именоване као 'фарбање читалаца', јер претпостављају идеологизирани поруке које утичу на просечног српског купца. На супротном полу од оваквих рубрика, постоји и нешто што би се могло назвати новинарством за мушкарце, односно спортске рубрике дневне штампе, које изнедрвају од клишеизираних израза перифрастичког типа, до готово оказионалних, индивидуалних и креативних језичких јединица, које често доносе и интелектуалне рефлексije самих аутора текстова: преображај новинарског субјекта долази онда када он мора писати као суви професионалац, занемаривајући своја опредељења у спортском смислу (карактеристична су писања о тзв. Великом дербију Звезде и Партизана). Ови текстови као циљну публику имају просечног мушкарца са лимитираним

знањима из спорта, и често пате од рутинских приказаних симболичких представа.

4. Закључно разматрање

Ово теоријско проматрање доводи до неколико важних промисли. С обзиром на то да су перифрастичке јединице нужно и семантички конкретније, преносећи сликовитији сигнификат од нефразеолошких, оне постају пожељним средством новинарства на српском језику, те су често захвалне не само као валоризација ауторског личног печата и стила писања у техничком смислу, већ и као простор за уписивање разнородних интелектуалних рефлексија. У том међупростору долази до високог степена идеологизације путем језика и у језику: којом ће се рефлексијом аутор обратити конзументима текстова. Свака таква језичка артикулација имаће идеолошку позадину, а њена интерпретативност зависиће искључиво од контекста у коме ће се наћи, односно од новинарског жанра који покрива одређену област живота (политика, спорт, наука, естрада итд.). Свакако, и у овим типовима новинарства, како онима намењеним особито женама и мушкарцима, забави уопштено говорећи, или – са друге стране – политичко-друштвеним темама, новинар-субјекат постаје системски функционална јединка: он се налази у том систему као један од елемената комерцијалног система, те дела у складу са тим, или постаје гласоговорник политичких идеолошких пракси. Иако су овде повремено дозвољени индивидуални искораци, мора се приметити да они нису од суштинског интереса тог појединца – наиме, с обзиром на чињеницу да друштвени субјекат чини само

неприметни део система и колективитета, којем обезбеђује добробит и корист задовољавајући лимитиране циљеве интересних групација, бенефити које он као индивидуа добија само су пролазног карактера, често обично и једино финансијског. Тако друштвени субјекат постаје системски функционална јединка позитивно оцењена од колективитета и јавности, а у бити је постао дисфункционални елемент који представља само канал кроз који проговара више инстанци, у овом случају идеолошко-политичко-конзументистичка.

ИЗВОРИ

A – <i>Allo!</i> , Zodiјak, 14.5.2012.	P2 – <i>Press</i> , 17.5.2011.
B1 – <i>Blic</i> , 22.4.2012.	P3 – <i>Press</i> , 8.9.2009.
B2 – <i>Blic</i> , 7.12.2009.	P4 – <i>Press</i> , Nedelјnik, 25.4.2012.
D1 – <i>Danas</i> , 20.4.2012.	Pu – <i>Puls</i> , 8–14.2009.
D2 – <i>Danas</i> , 3.2.2012.	Sk – <i>Skandall</i> , 8.12.209.
D3 – <i>Danas</i> , Izborna groznica, 30.
4–1. 5. 2012.	St – <i>Stil</i> , 7.5.2011.
K – <i>Kurir</i> , 15.12.2011.	VH – <i>Вечерње новости</i> ,
30.9.2011.
L – <i>Lisa</i> , 18.6.2009.	P4 – <i>Правда</i> , Србија, 27. 4.
2012.
P1 – <i>Press</i> , 25.4.2012.	

ЛИТЕРАТУРА

- Јовановић, Ј. (2010). *Лингвистика и стилистика новинског умећа*. Београд: Јасен.
- Ковачевић, М. (2000). *Стилистика и граматика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.
- Мршевић Радовић, Д. (1987). *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.
- Петровић, В. (1989). *Новинска фразеологија*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Симић, Р. (2000). *Стилистика српског језика*. Београд: Научно друштво за неогвање и проучавање српског језика.
- Симић, Р. (2001). *Општа стилистика*. Београд: Научно друштво за проучавање српског језика и Јасен.
- Симић, Р., и Јовановић, Ј. (2002). *Основи теројје функционалних стилова*. Београд: НДСЈ и Јасен.
- Тодоровић, С. (2015). Еуфемистички и метафорички перифрастички изрази као средство језичко-идеолошког кодирања идентитета у језику новинарства. У А. Ratković (ur.), *Socijalne (de)konstrukcije identiteta: zbornik radova sa I međunarodnog interdisciplinarnog studentskog skupa Karlovački dani slobodne misli*. Knj. 1, Sremski Karlovci: Centar za afirmaciju slobodne misli, str. 57–66.
- Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.
- *
- Debor, G. (2003). *Društvo spektakla*. Beograd: A. Golijanin.
- Fairclough, N. (1996). *Language and Power*. New York: Longman Inc.
- Foucault, M. (1982). The Subject and Power. *Critical Inquiry* 8, The University of Chicago Press, 777–795.

Katnić Bakaršić M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Prague, Budapest: Open Society Institute, Center for Publishing Development Electronic Publishing Program.

Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Mladenov, M. (1980). *Novinarska stilistika*. Beograd: Beogradska knjiga.

Ratković, A. (2016). *Hermeneutička kritika jezika medija*. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.

Silić, J. (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.

Stefan Todorovic

Faculty of Philology and Art, University of Kragujevac

TRANSFORMATION OF SOCIAL SUBJECT IN JOURNALISTIC PRACTICE THROUGH THE USE OF PERIPHRASTIC UNITS

Summary

The paper discusses the possibility of transforming the social subject into journalistic practice: in which way the social journalistic subject - the journalist becomes a (dis)functional subject of the system. The basis of the research is the linguostylistic theory of periphrastic units and the repartition within functional styles. Main point is to talk about to the publicistic style (journalism) and the use of periphrastic units as linguistic features of the author's style, and how they indicate potential creative, individual, free and affirmative writing, or - on the other hand - unified, clichéd, manipulative, which entails a question about the (dis)functionality of the system subject - and here the journalists and readers who consume the texts.

Key words: stylistics, publicistic style, periphrases, social subject, affirmation, agitation, power, (dis)functionality.

SADRŽAJ

Andrea Ratković

UVODNA REČ	5
------------------	---

Tadija Стефановић

ПОЛИТИКЕ ПРЕДСТАВЉАЊА У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ КРАЈЕМ МЕЂУРАТНОГ ДОБА	9
--	---

Duško Radosavljević

ŽIVOT U ZAMCI POLITIKE: Češki period Milana Kundere	33
--	----

Michal Sládeček

MOŽE LI SE JEDNAKOST OPRAVDATI PERFEKIONISTIČKI?	57
---	----

Нина Манојловић

ДРУШТВЕНИ СУБЈЕКТ ИЗМЕЂУ ЗАПАДА И ЋИРИЛИЦЕ	77
---	----

Štefanija Kožić

PROMJENA PARADIGME RADA	105
-------------------------------	-----

Srđan Gajdoš, Olivera Korpaš

THE FUNCTIONALITY OF YOUNG PEOPLE
IN A SYSTEM ORIENTED TOWARDS ENTERTAINMENT
AS A MEANS OF TEACHING ENGLISH IN SERBIA.....123

Igor Janković

FUNKCIONALNOST I SLOBODA
U TEHNOLOŠKOM SVETU149

Natalija Petrović

TRANSFORMACIJE U FILOZOFIJI U NOVOM VEKU
I NJIHOV UTICAJ NA NASTANAK NAUKE173

Hristina Banić

ODNOS MORALA I RELIGIJE KOD KANTA197

Јована Стевановић

О ПРОДУКТИВНОСТИ СУФИКСА -КИЊА
У НОВИНАРСКОМ ФУНКЦИОНАЛНОМ СТИЛУ217

Стефан Тодоровић

ПРЕОБЛИКОВАЊЕ ДРУШТВЕНОГ СУБЈЕКТА
У НОВИНАРСКОЈ ПРАКСИ КРОЗ УПОТРЕБУ
ПЕРИФРАСТИЧКИХ ЈЕДИНИЦА217

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.37:141.7(082)(0.034.2)

КАРЛОВАЧКИ дани слободни мисли (5 ; 2019 ; Сремски Карловци)

(Dis)funkcionalnost društvenog subjekta [Elektronski izvor] : e-zbornik radova / uredila Ratković Andrea. - Sremski Karlovci : Centar za afirmaciju slobodne misli, 2019 (Novi Sad : Studio Denik). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst ; 12 cm

Elektronski izvor obima 266 str. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summery.

ISBN 978-86-901590-0-0

a) Појединац -- Социјална филозофија -- Зборници

COBISS.SR-ID 331268103